

5
5(02)
T 37

V. A. TETUREV

PRIRODATƏDƏM

MEDO33A SKOLA PONDA

VELƏTÇAN KNİGA

MƏDIKTOR

inv. № 4304

MOSKVA

UÇPEDGIZ

1933

№ 714

V. A. TETUREV

PRIODATƏDƏM

MEDO33A SKOLA PONDA
VELƏTÇAN KNİGA

MƏDIK TOR

NOŁƏT VELƏTÇAN VO

Vištalis lezn̄ RSFSR Narkomproslən
kollegia.
Vuzətəmsə vištalis lezn̄ Komi okrug-
lən Oñir velətan jukət

Ответ. редактор *М. П. Лихачев*. Технич. редактор *Чугин С.* Книга сдана в набор 5/VII-1933 г. Подписана к печати 10/VIII-1933. Учгиз № 5214. У 14 Уп. главлита В-61174. Заказ № 714. Тираж 5 000 экз. 8 $\frac{1}{4}$ л. Бумага. 62×93 см. 79296 тип. знак. на 1 бум. л. Бум. листов 20625.

17-я фабр. вып. книги ОГИЗ'а РСФСР треста «ПОЛИГРАФКНИГА»
Москва, Шолоховая наб., д. № 10.

ПЪРТАС

Озза воə mijə tijankət velətim **ņelovja priroda:** mu, va, ru. Toko vo pomə mijə pondətim velətnь вьдмассезлиш олəм. Əni mijə pondam velətnь **lovja priroda:** вьдмассез, зьвот-нəјјез да mortəs.

Mijə tədsəšam вьдкод вьдмассезкət, кəднija pantašlənь mu вьлн, кьз nija jitšənь nija usloviaeskət, кəднəлн олəнь. Mijə tədam, кьз prirodaлн вьдман вьдмассезиш mortьs pet-kətis i petkətə вьдкод кулturnəј вьдмас sorttez. Mijə tədam, мьј ponda кулturnəј вьдмассез koləнь mijan narodnəј кə-zajstvoлн.

Озлаң mijə tədsəšam вьдкод зьвотнəјјезкət да tədmalam, кьз nija jitšəнь olan usloviaez verdə. Mijə tədam, кьз vura koləнь ena зьвотнəјјез kolasiш mukədьs, кьз suam, ċeriez, kajjez, zvirrez mijan socialistiċeskəј kəzajstvoлн. Mijə siz-zə tədsəšam aslanьm gort poda sogməmkət.

Medvəгьн mijə pondamə velətnь mort вьвтыгьлиш kerəmsə da uzaləmsə. Eta dьrņi velətikə mijə tədam, мьј ətkođьs da мьјəп озə vaċkišə mort да зьвотнəј. Mijə tədam, кьшаң ċuzis mort.

Вьдəs etijə mijanlə kolə velətnь sь ponda, medвь veš-кьta vezərtнь prirodasə, medвь velavнь kutнь prirodasə aslanьm kiezə da vizнь sijə aslanьm socialistiċeskəј stroiċel-stvoлн. Ena tədəmmez mijanlə koləнь vura, medвь pərtċьнь aktivnəј da soznaċelnəј socialistiċeskəј obsestvo stroitišsezə.

I. BÛDMASSEZLƏN OLƏM.

KÛZ PAŞKALƏNÛ BÛDMASSEZ.

Çulalis gozum. Bvvez vÛyn ƚaƚs zim(alam-ƚi; siƚ vof-tisə, kÛz toko seppezÛn voisə ŗutussez. BÛdəs bÛdmassez-i puez, i kussez, i turun zorizsesə çarkisə-ƚi i ŗetisə kəzÛs, a kəzÛsiŗ, loan voə bÛdmasə vi(tom bÛdmassez.

KəzÛsses bÛdmasseslən ovləny plod, pÛekas, a plodÛs bÛdmə zoriz tojinokiŗ vəliŗ sÛvəgÛn-ƚi, kəg zorizÛs busaşas (opÛitças).

KəzÛs vermas petavnÛ da olansə vi(bÛdmaslə ŗetny toko sek, kəg siƚa ačÛs inmas sonÛt da vaa muə.

BÛdən tədə, kÛz loəm javlokkez uŗaləny pu verdiŗ: ne-vÛna zegnitÛstan javlonasə, niƚa aŗnyŗ uŗaləny, zer kÛz pondas kiŗŗny. Lunməd vərti ena javlokkes aŗnyŗ-vÛ natŗə uŗisə tala lunə. Siz i ovlə dikəj javlokkezket, kədna vəgÛn bÛd-məny: arnas mi ny uvtiŗ una azzalam javlokkesə. Siz-zə una i mukəd jagəd da ploddez kiŗŗəny pu verdiŗ mu vÛlə, kəg vura voasə.

Kəg seeəm eəka ploddes uŗasə mu vÛlə, nyən ŗojanÛs çozə siŗmə. Sek ny pÛekiŗ kəzÛssez kujləny mu verdÛn-ƚi i verməny ŗetny petas.

No seeəm bÛdmassez, kədna ŗetəny səka ploddez, mijan neəddən una. A unazÛk mijan seeəm bÛdmassez kədnalən kəzÛsÛs kəs, çorÛt. Suam, bÛdənnÛt tədat tiƚə, vobi kəzÛssez, aŗkÛe, vika da vez sadovəj akacia. Seeəm kəs ploddes oz uŗalə kəzÛsÛskət ətləny, a medoz potlaşəny da oŗŗəny. Sek voəm kəzÛs tuŗsez koknita torjaŗəny koŗməm plod verdiŗ da uŗəny mu vÛlə.

BÛd bÛdmas aslas kəzÛssezən paŗkÛta vermə paŗkavnÛ mu vÛlət da voŗny as uvtas ɛzÛt mu plossad. Siz, viŗtalam

rozum jagəddez da kыzzaŋnikkez vьdməny i Zapadnej Jevropa-
 raыn, i mijan Moskva gəgər i Őivirьn. Kыz-vь vьdmassezlən
 kəzьsses kətkər uŋalisə toko aslanьs mam ru dьnə, sek vьd-
 massez ez vermə vь paŋkavnь mu kuza i sek vь ətaməd-
 nьsə pədtьtən, nija zeskytŋanas vьdənnьs
 kulisə. No vьdmassezliŋ mi azzan una spo-
 sobvez, kədnən nija verməny paŋkavnь
 vьd mu paŋta.

Kыz təv rozņitə vьdmassezliŋ kəzьs.

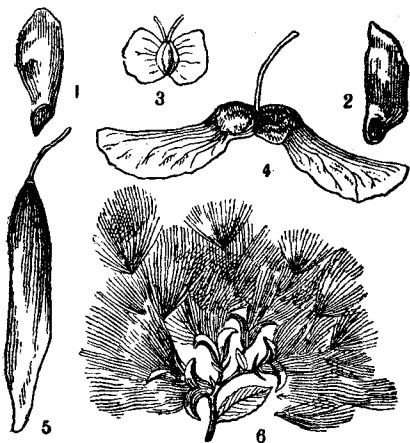
Vьdən tədə vavapel zoriз. Pondamə-
 kə sijə vurьzka vizətnь, mi azzam: pustəm
 zor sarьs, kəda paŋkalə vez zoriзьs mes-
 tə, ŋogməm əddən una, uçətik, torja
 plodokkezis. Vьd plodoklən em usok, a
 romьn-pusinka (1 ris). Kыz

1 ris. Kыz ru vьlət
 levzəny vavapel zo-
 riзlən plodokkez.

toko vajətystas ruok—vьd pus-
 təm plodokkez kokņita jurok
 verdsənas torjaŋəny da levzəny
 təv vьlət. Təlyс verməs niјə
 nəvətnь ne ətik kilometra saјə
 sь mestaiŋ kytən nija vьd-
 mišə.

Siз-zə təv vьlət kəzьssə
 nəvətə jənlis, çertopoloklis da
 mukьd jog turunnezlis.

Təvьs siзzə otsalə kəzьssesz-
 sə ətmədərə kojny, nəvətnь
 una puezlis (2 ris.). Kəzlən da
 rozumlən voəm guļuezьn kəs
 pogodədə çez vizəny torjaŋəm-
 mez, sek ny uvtiŋ mytçisəny vor-
 da kəzьsokkez, kədna levzəny
 təv vьlət.

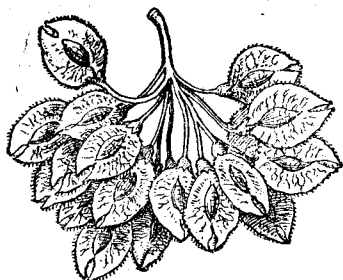

2 ris. Puezlən lebalan kəzьssesz
 da ploddez. 1—nьv kəzьs,
 3—kыz plodok, 4—kionlən
 plod, 5—jaŋənlən plod, 6—vad
 koropkaokkez oŋŋəmaŋ i pustəј
 kəzьssesz levzəny.

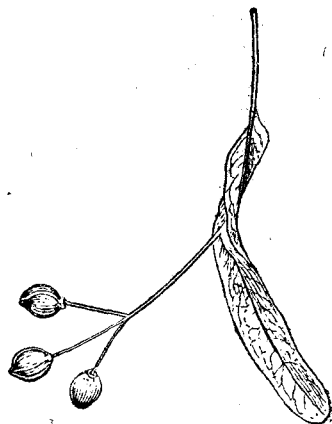
Pipulən, topollən da vadlən kəzəssə zoramə uçət ploddezn — korovkaezn; gozum loktikə (tuləs çulaləm vərən) ena korovkaokkes potlaşəni, i tələs pəltə niş pustəm kəzəssesə.

Ena kəzəssez vylən eməş əddən una vəsnitək siez. Enən sieznas kəzəssə dır vermə vizşyl ruyn, i tələs roznitə nijə vıdlaət.

Klonliş, vjazliş, jaşenliş da kəz-

3 ris. Vjazlən ploddez.

4 ris. Nınpulən ploddez.

liş tələs nəvətə ne torja kəzəsokkezsə, a ploddesə: nylən eməş vordkodəş uvokkez, i nija voəm vərən koknitə torjaşəni mam uv verdiş (2 da 3 ris.).

A **nınpulən** ru verdiş torjaşə ne torja plod, a vıdsa ulok torja uçətik əreккеzən da toryta pukalan kuzməsa li-sokkezən, kədna nınpu lişs vylə oz vaçkişə (4 ris.). Sijən ru verdiş mezməm ulokəs plodnas ne drug uşə mu vylə, a lezçişə zagənik ru vylət ujaləmən. Eta listokəs i mu vylas paruskod: mu vylə uşəm vərən tələs pəltə sijə vləzək da vləzək, kətçəz ərekkod ploddes oz torjaşə torrezə.

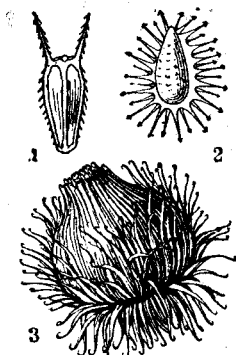
Кəз вьdmassezliş kəzəssə ətmədərə novjətəniş zıvotnəjjez.

Una ploddez da kəzəssə ətmədərə novjətə podə da vıd zvir. Vıd vıdmaslən etə ovlə ne ətməz.

Əreккеz da zoluddezn. Əreккеz da dıbovəj zoluddezn — çəskyt şojan urrezlən. Nija etə şojansə zaptəniş tən kezə. Nə-

vətə ur aslas pozjə ərek livo zolud i tuj kuza eəkəta niyə uškətlə. Livo nəvətikə ur vələ tuan uškətças livo kinkə mədik xisnik. Ur çarkə aşşis noza-ərekkesə-da pьssə vrag dьniş. Siz i sogmə—urlən uškətəm ərekьs pondas kujьnь ьln sь mestaşan, kьtən, kəda pu vьln sija vьdmis. Tulyьnas ena əstaləm ərekkez çuzasə da şetasə vil vьdmas—ərek pu livo dub.

Lakaşan ploddez. Pondam-kə arnas vetlətnь kьtkə kьras uvti, livo seeəm mestaezət, kьtçə çarkənь jog da vьdəs klam (karta vərrezьn, stьn verdьn i mukədinьn)—tijan paşkəm verdə una kutçisasə vьd jog: vьdmaslən ploddez, kəzьssez. Seeəminьn mi azzam **porşkok** jurrez da posnizьk sьşsa şirveziş ploddez, kədnalən əddən unaəş verdə lakaşan kruçokkez. Ovlənь seeəminьn i çeredalən kuzməsakod kəzьsokkez, kədna paşkəm verdə lakalənь kьk jьla piçokkezən (5 ris).

5 ris. Lakaşan ploddez: 1. Çereda. 2. Lıpuçka. 3. Porşkok.

Seeəm-zə porşkok jurrez, şirvezzez da mukəd lakaşan jog turunnez çastə mi azzam ponliş, vałaliş livo mukəd vəgьn oliş zvirrezliş, kər nija vetlətasə seeəm jog turunainət. Sizkə loə: ena vьdmassəslən kəzьsses kəzşasə vьdlaьn, mukəd kadə ne ətik das kilometra ььna sь mestaşan, kьtən nija voisə.

Səka jagəddez. Şinmə çetçan gəməs da çəskьt kəgьs vьd jagədlən sizzə otsalənь kəzьssə ətmədərə novjətnь. Voəm jagəddes vьd kajşə as dьnanьs mañitənь. Kajjez şojasə voəm jagəddesə, nəvьt torьs jagədьslən kaj kiseçnikьn puşas, no kəzьs tuşşez, kədnalən korkaьs çorьt, oz puşə i oz əstə aşşinьs çuzansə. Jagəddezən pətəm vəgьn kajьs levzas kьtçəkə ьlə; şojanьs sьlən zeludokas puşas, a kəda oz vermь puşьnь—çarkişas vər. Siz kajьs, kazavtəg, kəzə ətmədərə kəzьssesə vьd jagədliş, da esə sodtə nь dьnə aslas kiseçnikiş nazomsə.

КЫЗ ВЪДМАСЫ АЧЫС ЧАРКАЛӘ КӘЗЫССӘ.

Gozumşa zar lunə sadovəj akacialən ǫevura taǫkətəmən potlaşəny koşməm ploddez. Kыз toko sogmas nylən kola-sok — kыknan pədanokыs plodьslən ǫoza ǫukьrtǫəny i sьkosta ətmədərə rezəny pьeşinьs kəzьssesə. Nija əddən ыlə oz-zə rezşə, no ʒozə ǫe vьdənnьs ətmestə uşasə, a rezşasə aslanьs ru dьnşan.

Əddən inǫeresnəja assis kəzьssə ǫarkalə ətmədərə ǫedot-roga vьdmas. Sija vaa vьdmas vez əsalan zorizzeza, kəda pantaşlə vakod sondi sajьn məstaezьn, kызokainьn da mukədləyn (6 ris.) Boştam-kə kiə ǫedotrogaliş voəm korovoǫkasə, sek plodьs sьlən ǫoza potə, purtəсьs ǫukьrtǫə i əddən vь-nən rezə ətmədərə kəzьssə. Etaşan i ǫimtəny sijə ǫedotro-gəyn, mədnəz viştavnь „en vərət menə“.

Əni pozas vezərtny, kьtiş verimis vьdmьny vuzina kust vazşa kəmennəj ograda vьly. Pozə viştavnь kьtiş lois vaz

6 ris. Neditroga. Sulgavьlas ulok zorizzezən; veşkьtvьlas kыk plod (ətyş oşşəm da rezə kəzьssə).

suǫommez vьly kəzokain, livo kыз mьtǫişis vьdmas ʒoj muşin vьly (glinə vьly), kədna kusaməm tu garjəm və-ryn kьeəmkə postrojka dьly.

No toko etik kьeəmkə uǫət tor vьdmasseslən kəzьssez vermasə inьny kolaninə, vuginə, petavnь setən da ʒetny viļ

вьдмас. Әддән уна кәзъс әсә, кулә. Оз вермә вьдмьнь вавареллез нija кәзъссезиш, кәднә тәлс супкис ва вьлә нурә, ваятас ремьт вәрә сонди сажә, уна отир коласә улиҗаә, либо кьтҗәкә виз вьлә еәк да куз турун коласә. А мунда вьд кәзъс тушсә кокаләнь мижан шутуш шojiш кайез да шojәнъ вьд posнi звироккез—съррез, ро|овкаез, susликкез, комјаккез, уррез! Позә vezәртнъ: кәдна вьдmasses уна шетәнъ кәзъс, unazьк vermәнъ i paшkavnъ әtmәdәрә му paшta. Seeәmвьд-massez, кәдна-вь jеәә pijalisә кәзъссә—voiš voә kulisә вь i ez вь pondә му вьлнп некьтән вьдмьнь.

Кәр кәзъссес шурасә муә да җузасә—оз поз виштavnъ esә, nija-pә вьдәннъс шетасә ви| вьдмас да ашнъс сьвәргнп шетасә ви| кәзъсsez. Вишталам, una-кә әти mestә ушасә кәзъсsez—petasьs loas әддән еәк, том вьдmassez pondasә zes-kәтнъ әtamәdnъсә, i unazьк нь kolasiш әsasә, kulasә. Sijән i vermisә му вьлнп kolтҗьнъ toko seeәm вьдmassez, кәднлән кәзъсsez либо ploddez vermisә paшkavnъ му вьләт либо тәв otsәтән, либо зьvotнәjjez otsәтән, либо esә кьеәmkә mәdik sposovән.

Kulturnәj вьдmassezсә кәзә mort.

Siz munә olan вьдmassezлән, кәдна вьдмәнъ вәргнп вь вьлнп. А вәдитә-кә nija аҗьс mortьс, asponda sek sija askolanән indәtlә вьдmassesliш olan-вьдmansә. Кәркә vazьн-пi mortьс казаләм, вьд вьдмас вурзька вьдмә шәд мушиньп, да гарјәм (vәrәтәм) муьп, i mortьс velalәм узavnъ, вур-мәтнъ musә. Mortьс оз визҗиш, кәр тәлс, либо кайjes vajasә сьлә колан кәзъссә, а sija аҗьс кәзә enә кәзъссesә setҗә, кьтҗә сьлә колә i кьтән кәзъссес vermasә җузнъ. Sijән кәзъсә munә toko кьеәmkә тор вьд кәзъс тушсезиш, кәднә шетә вьд-masьс, а mukәdsә mortьс vizә as ponda.

Kolan kadә да pravilnәja кәзәм—zev jona urozaj lev-tәнъ. Mижан SSSR-ьн вьд sovhoz да kolhoz, вьд zavod, кәда uzalә шәlskәj-kәzajstvo ponda ozlan lәшәтҗәнъ tulьssa **кәзан kad kezә**. Әзим кәзнъ (mukәdinьн ruзәгшә i sogdi кәзәнъ)

gozum çulalan kadə, a gozumnas munə **şu zimlalan kampanja**. Sek vьd vьn əktənь sь ponda, medvь vьdəs da kolan kadə zimlavnь urozajsə. Çoza da bura çulətəm kəzan kadşan da zimlaşan kadşan una vьdəs stranalə loə vurьs: sek mijan munda kolə em nan, karç da mukəd şejsko-kəzajstvennəj produktaez, sek sizzə em sakar, manufaktura. Vьdəs eta üzьs mijan munə ətlasa plan şərti, komunis partia inđətləm şərti.

МЫҘА МИЈАН ВЬДМАССЕЗ НЕ ВЬДЛАЫН ƏTKOÐƏŞ.

I təls, i kajjez i zvirrez otsalənь vьdmassezliş kəzьs-sezsə novjьnь, ətmədərə prirodaьn paşkətnь mu pašta vьdlaə. No mь|a-inə vьdmassez vьdlaьn oz vьdmə sorti-kosti. Mь|a mukəd vьdmassez vьdmənь vəgьn, mukədbьs — vizzez vььn, kuiməttə — vaьn i siz ozlan?

Medvь vərjişnь eta voprosьn da şetnь sьlə otvet — voştam medoz ətik vьdmas — vavapeļ. Tədmalam sьliş olan-vьdmansə vьd usloviaьn.

Вавареļ.

Мь|а вавареļ vermə vьdmьnь izja uliça kolasьn. Çasto etə vavapeļ zorissə mi vermam azzьnь tuj dorьn i uliça səgьn i izzez kolasьn gorodskəj uliçaьn. Set pyr vetlətə oşir, sija vьdəs talə uliçaiş turunsə. No vavapeļlən zaьs da vьdəs lissez mu verdas kujlənь. Mi kəş i talçam sь vьlə sija nem oz lo. Estən, vьd vьdmas, kədnalən kuza da koknita çegana za — taləm kok uvьn oz vermь vьdmьnь.

Vьd zəlonəj vьdmaslə kolə sonđi jugər, a paşkьtinьn sь vьlə jugərьs unazьk uşə. No seeəm mestaьn sonđiьs əđđənzьk pəzə musə, koştə sija, ətlaьn vermas koştьnь i vьdma-sьsliş lissezsə. Mь|a-inə vavapeļ seeəminьn oz koştь? Koştəməm muьsliş sija əđđənsə oz pov: sьlən vizьs pьdьna pьrə mu pьekas, kьtən muьs avuzьk kəs. A lisokkez sьlən seeəminьn veknişikəş, uçətəş da i torьta kujlənь mu verdьn,

eta ponda nija jeeä as jajiş pakmätəñ vasa. Gьrişzyk lissez setəñ vavarellə əddənsə oz i kolə: seeəm paşkytynьn i uçət lis vьlə jugərys dənzə unazyk.

Кыз ваварел ыдмә vainьн да сонди сажьн. Zik mädkodə vavarel ыдмә кьтəнкə сонди сажьн zaplod vokьн livo tuj vokьн, кьтəн omən sь gəgər mädik ыдmassez. Muьs seeəm mestьн avu kəs i ыдmasьslə oz kov əddən veregitьн vasa. No jugərys setəñ ыдmasьslə uşə jeeazyk, sijən sьlə koləñ gьrişzyk da paşkytzyk lissez. Sizkə loə — vavarel, kəda ыдməm zaplod verdyn livo mukəd ыдmassez kalasьн assanas (vnesnoşnas) mädkod sь vavarelşa, kəda ыдməm paşkytynьn. Setəñ sьlən lissez gьrişzykəş da paşkytzykəş, nija levəñ vьlə, кьтəн nь vьlə unazyk uşə jugərys.

Мыа ваварел оз вермь ыдмьнь еäk ыдmas kolasьн. Vavarellən seeəm svojstvoez, kədna sьlə otsalisə tuj dorьн ыдмьнь, mädiklaьн ыдmikə oz şetə sьlə poľzasə, nija sek sьlə vajəñ vred. Zaьs ed sьlən zenьt, sijən i mukəd ыдmassez çoza sijə ozaləñ ыдмьнь da pondəñ pədtьн. Sijən i eäk ыдmassez kolasьн petassez vavarellən sonditəg çoza kuləñ.

Sizkə, əni pozə viştavnь: vavarel — **jugьtradejtana** ыдmas; sija vermə ovнь vatəmzykinьn i taləmən, no çoza kulə mukəd, sьşşa vьlnzyk, unazyk vuzər şetan, ыдmassez kolasьн, kədna sijə pədtəñ. Kəş vavarellən kəzьssez i əvtçəñ ətmə-dərə tələn, no ыдмьнь sija vermə toko seeəminьн, кьтəн oz ыдмә кьeəmkə eäk ыдmassez.

Aslas gort olan gəgəryn mort ыдlun talə turunsə, padmətə sьliş ыдməmsə; etən mortьs kazavtəg vavarellə otsalə voşнь as uvtə mestasə. Sijən i medçastə vavarel pantaşlə mort olan gəgər da tujjez dorьн.

Vəryn ыдman puez.

Vavarel ыдmas tədmalikə mi azzьlim sьlən paşkaləmysь ыд mu paşta ovlə, ətkə, sija formaşan, mädkə, nija usloviazşan, kədnaьн ыдmasьs olə da ыдмә. Sijə-zə mi azzam i vəryn ыдman puezliş.

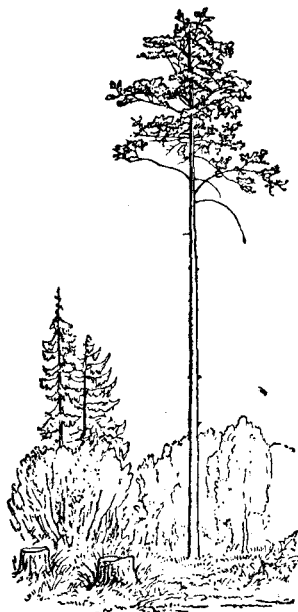
Пу кустын да пу вӑрын. Пуезлӑн, кӑдна вьдмӑнь паҫкыт местаьн, уввез паҫкалӑмаш ӑтмӑдӑрӑ, а вӑрын вьдман пуезлӑн ҫе сиз. Кустын пуьс vermӑ воҫнь сонди jugӑрсӑ ӑтмӑдӑрҫаҫ, сижӑн сьвӑрҫаҫ ӑтмӑдӑрӑ паҫкалӑнь лисӑн вевтӑтӑм уввез. А лисез — сija seeӑм organ, кӑда вьдмаслӑ гуйҫ vaja pitaҫ[nӑj] маҫerial, кӑдӑ вьдмасьс vermӑ воҫнь токо jugьтиньн.

Сижӑн пуьс кьтӑнкӑ vudovka вьльн ливо рас догьн вьдмӑ вьльна да паҫкалӑ паҫкыта (7 ris). Seeӑм пуьс оз mun pastrojkaӑ.

Мӑдкoҫ ovlӑ сija porodaiҫ-зӑ пу, кӑр сija вьдмӑт еӑк ремьт

7 ris. Pozum, кӑда вьдмӑт кустыньн.

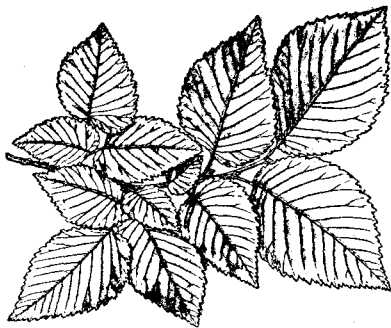
8 ris. Pozum, кӑда вьдмӑт вӑрын, мӑдик пуез коласьн.

вӑрын, пуез коласьн. (8 ris.) Setӑн вьд пуьс ӑтмӑдӑрҫаҫ кьеӑвтӑм мӑдик пуезӑн, i сонди jugӑрьс сьлӑ jeeӑ ҫизӑ. Сижӑн seeӑм местаьн пуьслӑ колӑ кьҫҫьнь вьвлӑн, jugьтлӑн. Toko jьлас seeӑм пуезлӑн koлҫӑнь уввез да уҫӑт увоккез зӑлонӑj korrezӑн. Seeӑм пуьслӑн ствольс (заьс) ovlӑ voлкьт да veҫкьт; seeӑм пуез — бурӑҫ вьд postrojӑ.

Сиз пуез ӑтамӑд вьлӑ vlijajtӑнь, кӑр niја еӑка вьдмӑнь вӑрын ливо паркьн.

Jugyt radejtan da vuzəryn vьdman porodaez. Pondamə-kə ətamədkət ordčətnь vəryn vьdman puezsə, mi koknita azzam, sto ne vьdənnьs nija vuzərsə šetəny ətkodə. Jeeə jugərsə šetə medpaškьta paškələm kьz sьšan, sto korrez sьlən po-snitəš, a vəsničik uvokkez, kədna vьlən vьdməny korrez, əsətčəmaš vьlišan ulə. A vot nинpu, vjaz da klon—una vuzər šetan puez. Korrez nьlən gьrišəš, vьdməny ətaməd ber-dšan matьna i uvvez vьlən siz paškələmaš, nelki vьd sondi jugərybь, kəda ušə vьlišan, padmətšə ny zəlonəj vьvtyrən (9 ris.).

Pozum siz-zə šetə jeeə vuzərsə, sьlən vəsničik zəlonəj lьsьs jeeə padmətə sondi jugərsə. A kəz, aslas eək zəlonəj lьsən, šetə əddən eək vuzər. Sь uvtьn oz vermə vьdmьny mukəd zəlonəj vьdmassez: nьliš vьdəs sondi jugərsə voštəny kəzlən eək zəlonəj „lappez“.

9 ris. Vjaz ulok.

Kьz-nə mьjən neətmoz kerəm da neətmoz krepitəm korrez uvvez berdəs: vermasə tətčьny pu olanьn? Loə-ed siz: pozum livo kьz jeeə šetəny vuzər, sizkə una sondi jugər pьssə ny korrez kolasət i toko nevna nьlən lissez (livo jemmes lьsьs) voštəny sondiliš jugərsə. No jugərybь nьlə kolə, medvь lissezas torjašis uglekisləj gaz da medvь puьs vermis vošny uglerodsə. Medvь seeəm vьdmas bura vermis vošny šojan da vьdmьny, sьlə kolə una jugьtybь. Kьz da pozum—**jugyt radejtan** puez i nija bura verməny vьdmьny toko setčin, kьtən nijə oz sajəvtə mədik puez.

A mədnoz, kəz, nинpu, klon, vjaz, ərek pu aslanьs eək lissezən oz lezə sondi jugərsə. Sijən nija verməny vьdmьny i mədik puez uvtьn, kьtčə jeeə šurə jugьtybь. Ena puez **vuzər kerpitanaəš**. Tom kəzokkes verməny vьdmьny pozum livo kьz ras uvtьn i zaglьv vestьny jugьtradejtan porodaezsə, no pozumokkez da kьzokkez kuləny kər ras vuzər uvtьn da nинpuinaьn.

Мыла не вьдэс вэргес миян эткодэс. Лисьс ед не токо шетэ вьдмаслэ шоян — ния есэ васэ пакмэтэнь. Кьным гьриш-зък корьс да кьным сija unазьк мьтчишэ сонди увтэ, сьным вьдмасьс unазьк pondas vizнь васэ. Sizкэ, кэс роçва вьльп олэм ponda jugьtradejтан rozum да кьз бурзька керэмаш визэгьн вьдман кэзша, нинпуша да клонша. Posни́тíк çорьт льсьс rozumьслэн jееа пакмэтэ васэ, а вусьс сьлэн пьрэ пьдьна му пьекэ, setçin, кьтэн i кэс pоgоdдаэ unазьк kоlтçэ vaaьс. Mukэд пьрша waitэнь, rozumьс рэ „radejtэ“ pesэka musэ. Eta несиз: rozum бura вьдмэ i глина вьльп, озэ-кэ setэн sijэ pэдтэ mэдик вьдмассез. A pesэк вьльп rozum бura vermэ вьдмьнь; seeэм mestaezьн i вьдмэнь миян rozum jaggez, mukэд пьршас кьззезкэт сорлашэмэн.

A suglinokkez вьльп миян çastэзьк вьдмэнь кэз rassez да sora rassez вьд korja пuezиш.

Кэсиньн вьдмиш вьдмассез.

Кьээм вьдмасьслэн strojцноьс да кьтэн sija вьдмэ — етэ тужэ шьeditнь миян viz туруннез вьльп.

Medbur турунainnes миян vizzez вьльп — seeэм vizzez, kэдna кьшсьэнь juez куза, лагаез куза да kэдna вьд тульс шурлэнь тульсса vaez увтэ. Seeэм vizzez вьльп роçваьс бур, vakод, i туруньс setэн вьдмэ вьльпа да suka. Seeэминьн una вьдмассезлэн корьс paшкьт да гьриш, rэма да vaa.

Seeэм lazьмьtainиш kajнь-кэ вьлэзьк skлон вьлэ да munнь кэс viz куза, çоza pondas тэтчьнь, sto вьдмасьс setэн mэдик. Эткэ, туруньс setэн loэ neзьк suk, кьз ulьн lazьмьtinас. A mэдкэ, setэн unазьк pantaşэнь вьдмассез posни да vekни-тик korokaəш libo seeэм korokkezэн, kэдna торjэтлэмаш pos-ни́тíк torokkezэ. Seeэм вьдмассез jeeазьк пакмэтэнь васэ sijэн бурзька лэшэтчэнь овнь кэс paшкьтиньн. Mukэд вьд-массезлэн зельеьс шеракод rэма (suam polьнлэн). Бурзька-кэ vizэтнь ньлиш zasэ да korrezsэ — azzan ньлиш posни́тíк vizokkez. Seeэм vizokkeza лисsez jeeазьк пакмэтэнь васэ. Seeэм вьдмассезлэн vizzes пьдэ му пьекас пьрэнь. Sijэн eta

вѣдмасыс і вермә овнь сеѣм мѣстаетьн, кѣтѣн жеа-
кодъ ваа.

10 ris. Каң лара.

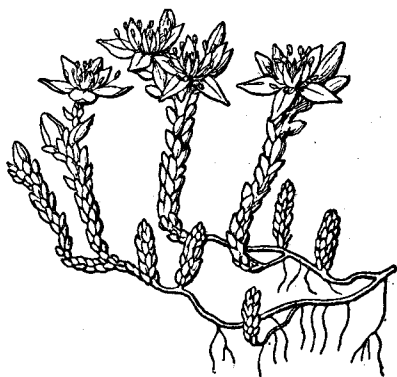
Есә кәсык мѣстаетьн миѣанлә пантасасә вѣдмассез, кәд-
налән коррез куѣләнъ му вѣлн—кѣз вабареллән. Сеѣм вѣдмассез коласын кокнит азьнъ ѣстре-
винка да каң лара.

Невѣт **ѣен** вабарелланә вақкисә, по сѣја
уѣтѣк сѣша да вез зориззес сѣлән вез рѣмазь-
кәс.

Каң лара—невѣт турнок, му вѣлѣт кѣска-
сѣмән муна, короккез чоқком гәноркезаәс. Куѣ-
ләнъ короккез му вѣлн, вез шѣвелоккеза, кәд-
на вѣлн ромашсанъ чоқком да розоватѣ јуро-
ка вѣдса рѣчокән (10 ris.). Орѣтн-кә се-
ем зориз улосә, сѣја і коштәмән оз әстѣ
ассис формасә да рѣмсә; сѣјән
каң лара зориззезиш роѣә тулѣсныс
керьн кәс букет олан зѣр ваѣитәм
понада.

Есә иңтереснәѣзкәс вѣдмассез
роѣә азьнъ ресәкатушин вѣлиш мед-

кәс да рашкѣтиньн, кѣтѣн оз-ңи вермә вѣдмьнъ му-
кәд вѣдмассез. Ета—**курѣт оѣиток**—лазмиѣтик, му вердә
ларкисан вѣдмас, кәдалән лис-
sez уѣтәс, по әддән кѣзәс ја-
јаәс, кәдна торѣта рѣкаләнъ
еѣшвел вердѣн. Сеѣм лисsez
дѣр ас рѣканыс вермәнъ виз-
нъ ва зарас і әддән жеа сѣја
рѣкмѣтәнъ; сѣјән оѣиток і вер-
мә овнь ресәк, лѣво из роѣ-
ва вѣлн сонди морос вѣлас.
Но сѣ туѣә сеѣм росңи лис-
sez дѣрңи оѣитоклә уна колә
сонди југәр. Роѣә виштавнъ, ета вѣдмасыс медәддән ра-
дејтә југѣтсә, сѣја мед југѣтрадејтан вѣдмас.

11 ris. Курѣт оѣиток.

Gozumnas kurýt oçitokъs zorigaşə vez-rəma zorigzezən.

A oçitokъslən kurýt kərys dorjə sija poda şojəmiş.

Zar da kəsinnezьn Amerikayn vьdmənlъ vьekəşan vьd-
massez, kədna vura ləşətcəmaş dьr ovnъ da vьdmьnlъ vatəg.

Eta kaktussez (12 ris.). Nъ kolasьn mukədъs
vaçkişənlъ stovbzezlən, kədnalən vьlьnəbъs
ovlə kəz ru suda.

Mukədъslən zaьs uvjaşə, seeəm kaktussez
vaçkişənlъ kьeəmkə urodlivəj korrez vьlə.
A eməş i seeəməş, kədnalən formaьs sarkod.

Ştebel kaktuslən kətkər zələnəj rəma.
Sьlən ştebelъslən izъs vьdmassə pitajtikə
seeəm-zə kьeəm mukəd vьdmaslən korrezlən
izъs (ruiş voşnlъ vьd kolan tor).

Kaktussez, aslanъs kьz da jaja zaьn, ver-
mənlъ viznlъ unə va. Paktmьnlъ eta vaьs
nlən vermə toko nlъ vьvtyrşan, a ştebelъs-

lən vьvtyrъs avu ьzьt, sija unəən jecəzъk
kora vьdmassezlən zələnəj vьvtyrşə. Sizkə,

12 ris. Kaktus-
sez.

kaktuslən ştebelъs kerə seeəm zə iz, kьeəmə kerənlъ mədik
vьdmassezlən, a korrez sьlən, kədna pərəməş jьla jemmezə
dorjənlъ vьdmassə zьvotnəjjez şojəm sogja.

Vьdəs ena primerreziş mi azzam, sto kəsinnezьn vьdmas-
sezlən eməş seeəm prisposovleŋəoz, kədna dьrŋi nlə pozə
ovnlъ vatəg. A vьdmasses, kədnalən seeəm prisposovleŋəoz
avuaş, oz vermə ovnlъ kəsinnezьn, nija kulənlъ.

Mortlə eteəm vьdmassez otsalənlъ peşşnlъ ətmədərə tələn
pəltan peşəkkezkət, kədna mukədlənlъ mijan paşkьta vevt-
tənlъ musə da kədna təv çarkə ьbbez vьlə, tujjez vьlə da
derevŋəez vьlə. Medoz seeəm peşəkkez vьlə saditənlъ vad,
a sьvəgьnlъ voməd vərti ena vaddeez pondənlъ vьdmьnlъ—nl
kolasə saditənlъ pozumokkez. Çulalas 10—15 vo i kьtən
vəli sьpuçəj peşək—setən pondə sumitnlъ, kьsərtьnlъ tom
pozumain.

Ваьн вьдман вьдмассез.

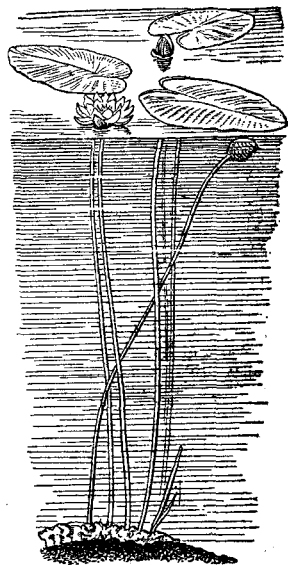
Вьдмассезлэн ваьн олан не seeэм, кьеэм кэс pesəkkez вьльн, sijən seeэм вьдмассез керəмаш мэднəз.

Vaktaez. Тьезьн да ју заливвезьн еəкьта панташəнь вактаез. Ньлən кəфрез паškьтəш, нija ujaləнь ва вьлət, а gozum-nas нь коласьн ньлən i зорizzез (13 ris.). Чəцкəм вaktalən зорizzез гьришəш, əддəн васəkəш (нијə mukəd kadə esə nimtəнь „ва lilia“; кувьскəлən зорizzез posnizьkəш, lisokkes uцətzi kəш, vezkodəш. Мэднəз sijə суəнь vez vaktəнь. Zасə vaktaliш берegдоршəн mi og казалə—sija ва рьекас. Eta зашəн кьсшə куз вəшнiтiк кəк, а кəк помас ва вевдəрас зорizzьс.

Orətan-kə vaktə зорizzə да чəркəн vaas, sija pondas ujavнь ва вевдəрət. Зорizz рьекас емəш mestəез, кəд-наьн ru, sijən vaktəш koknizьkə ваша i заьслə oz kov sijə ва вевдəрас vizнь, sija ачьс ujalə. Кьскьнь-kə vaiш zасə (kok-sə) да vizəтнь, mi аzzam: заьс сьлən кьз да цевьт, ru вьльн sija кьз рlət əсəтцə ulə i oz vermь vizнь зорizzə ozzamoz. Pondьlam-kə orəтнь sijə, əддəн jon; sija кьз gezok kərtalə korsə штеbelkət, sijən i гьриш тəв рəтtikə ва гьез oz vermə sijə orəтнь сь verdish. Seeəмəш-zə vaktəzlən i cvetonozkəез—цєвь-тəш, no jonəш.

Korrez vaktalən jonəш, кьз куçikəн vevттəмəш. Nijə oz vermə letнь гьез да oz vermь суçкəр рьгəтlьнь зєгьс.

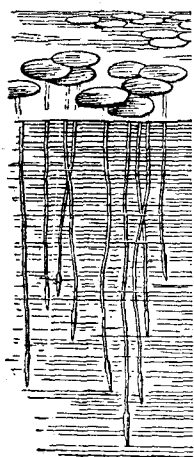
Vaktaezлən ploddez vaçkiшəнь uцətik vaktəез вьлə. Loəm kəзьсsez ньлən verməнь ujavнь ва вьлət. Вьд kəзьс туш vevттəм ləkalan кьсokəн, sijən nija ləkəшəнь ва рəтка bordтvvez да пьррез verdə. Va рəтка as вьлас novjə nijə kəзьс тушсезсə вьдлəə.

13 ris. Vaktə.

Juznəj Amərikəjn tropičeskəj mestaezjn Amazonka ju kuza da sʙ pritokkez kuza vʙdmə əddən ʙzʙt vakta — **viktoria-regia**, kədalan korrez ovlənj metra da zjn, lʙvo kʙk metra ʙzdaəš, a rozovəj zorigʙs sʙlən paštanas 40 sm ʙzda.

Rjaska. Gozumnas mijan pruddez da tʙez častə vevtʙišənj zələnəj vevtəsən — rjaska vʙdmasən. Mukədvaʙn sʙmda eta rjaskaʙs, nəlki omən vasə vevtʙə.

14 ris. Rjaska.

Kortəm štebelok rjaskalən — sija lapkəsa zələnəj kruzok, kəda ujalə va vevdərjn i kəda berdšan ulə əsətčəm učətik veškʙt vuzok. (14 ris.). Kədə mukəd vʙdmassez voštənj muiš — sija vessestvoezsə as vʙdməm ponda rjaska vošlə prud lʙvə tʙ vaiš, kʙtən kətkər sələtəmən eməš miņeralnəj vessestvoez. Sijən rjaskalə i oz kolə əddən kuz da voza vuzzez, kʙeəməš mukəd vʙdmassezlən. A sija nəkuz vuzokʙs, kəda sʙlən em, kolə sʙlə to mʙj ponda: sija zələnəj plaštinkasə oz lez bergətčʙnj təv rualikə (kər va vʙlət vetlənʙ vavvez, gʙa va pora).

Rjaska əddən soča zorigašə i šetə kəzʙs. Častəzʙk rjaska pijalə otvodkaezən. Sʙlən zələnəj plaštinkaʙs vʙdmə, setiš torjašənj torja plaštinkaez, torrez, kədna sʙvərjn sučkər torjašənj da loənj vʙdmassezən, seeəm zə rjaskaezən.

Etna posni vʙdmassez va pətka bordtʙvvez da kokkez verdə lakəšənj, lʙvə kʙeəmkə zʙvotnəj gən verdə, kəda kupatčas vaas. Mukəd rjaskaez sulalan vaiš šurənj vizʙlinə i vaʙs nijə kʙlətə ozlaņ. Sizkə loə, ena učətik zələnəj vʙdmassez pijalənj da ətmədərə paškələnʙ kəzʙstəg.

Arkezas rjaskaʙn əkšə kraxməl, rjaska loə šəkʙtzʙk. Sija vəjə va pʙdəsə i setčin čulətə təvsə, a tulʙsnas mədpəv vevdərə levtišə. Sijən rjaskaəs oz kʙntʙ morozʙs, oz vij.

Sizkə loə, i va vʙlʙn oliš vʙdmassez vermənj ošnʙsə vezlʙnj da ləšətčʙnj sʙ olanə, kʙtən olənj — vʙdmənj.

Тъезьн да пруддезьн вьдмикә, ваьн вьдман вьдмассез загвьв тьртәнь ния асланьс вояа торрезән и асланьс куләм остатоккезән. Прудиш јивә тьш годиш-годә согмә џур. Медвь ета џурә рәгәмкәт пессьнь — пруддез да тьез вьд-рыг колә vesәтнь, колә саркьнь пьш ваьн вьдман вьдмассесә. Но seeәm va olan mestaeзьн, кәдна зев vazьн кәркә рәгәмәс џуррезә, вьдмас куләм остотаккезиш согмәм торф, кәда әни pes тujә munә промьсленношьн (торф јьлиш да кьз сija седтәнь, вәли шорнитәм мijaн кнijaьн медозза toras, 21—24 јisbok вьльн).

Озза primerrez шәрти ми аzzам, кьз вьдмас керәм коласьн да сь olan коласьн em јитшәм, вьдмассеслән емәш вьд osovenношсез. Әтик osovenношсез ми аzzамә вьдмассезлиш, кәдна вьдмәнь кәс pesәккез вьльн, мәдиккезлиш — вьдмас-сезлән viz вьльн, куимәттезлиш — вьдмассезлән вәрьн, џәләт-тезлиш — va вьльн olannez.

Енә osovenношсесә primeцајтикә, нija velәтикә mort тәдә кьеәм мушн (poçva) бурька ләшалә карчјәр вьдмассезлә, кьеәм sogdi ponda, a кьеәмә колә колнь вәг uvtә. A esә mortьс i ачьс vezлә prirodнәј uslovjoesә, ләшәтлә нija сь вьдмассез ponda, кәдна sija ләшәтчә вәдитнь. Vištalam, mort koштә џуррез, uzalәmәn da izveskovaнноәn мәднәзалә setçin poçvasә, a сьвәрьн setән вәдитә seeәm вьдмассез, кәдна oz vermә вьд-мәнь џурьн. Ъввез вьлиш да карчјәррезиш sija саркә вьд јог turunsә, кәдна вьдмәнь setçin da pәdtәнь кулturnәј вьдмас-сезсә. Kus сьруцәј pesәк вьльн mort вьдтә rozumain.

Mort oшкәлиш oшкәлә as uvtas керә prirodasә, воштә sija as kipod uvtә. Sija vermә organizmmezлиш prirodasә мәднә-завнь, кьз сьлә колә i kernь viļ **porodaez**, кьеәмәш цекьтән prirodан oz pantsәлә.

КУЛTURNӘЈ ВЬДМАССЕЗ.

Nija вьдмассес, кәдә вәдитә да вьдтә mort, сушәнь **кул-turnәј вьдмассезән**. Mukәдьс нь kolasiш vištalam, туша вьд-массез (џан), карч, vata (xlopok), јон мijaн olanьн әддән

kolanaəs. Əni mijanlə şəkı́t i dumajtnə, kəz vь mort pondis kulturnəj vьdmasseztəg ovnə, kədna sija verdəny i paštətnə.

No kərkə əddən vazьn, ңe ətik şurs vo mijan olaninəz, mort kuzlis toko əktnə ploddesə da kəzьssə vьdmassesliş. Vьdmassezsə vəđitnə sija esə ez kuzly. Toko dьr-mьjiş sьbərն mortьs kazaləm, sto muə uşaləm kəzьssez, kədna şetəny seeəm zə kəzьs. Sek mortьs açьs pondəm kəznə enə kəzьssezsə da vьdtnə vьdkod vьdmas. **Mort pəris muuzalişə.**

Nijə vьdmassezsə, kədna sija pondis vəđitnə, mort voštis asgəgər prirodaış — kədna vьdlaьn aşnьs vьdmisə — turunpeziş, kulturnəj vьdmassez, kədna mort əni vəđitə.

Medьzьt znaçenņo kulturnəj vьdmassez kolasьn — **şutuşa vьdmassezlən, ңaңlən** — sogdilən, ruzəglən, zərlən, kukuruzalən, prosalən. Əñña kadə mijan una uzaləny sьponda, medvь mijan stranaьn nijə unazьk vəđitnə. Şutuşa vьdmassezsə, ңaңsə unazьk da burzьka vəđitəmys — medьzьt zadaça mijan şełskəj kəzajsvoьn. Medozza pjařiletkaas mi unaən vermimə ьzdətnə kəzan ploşsadžezsə. A əni medkolan zadaça əddənzьk levtnə urozajnoş da kuznə peşьny zertəm voeskət (zasukakət). Eta ponda mijan sovhozzeьn da kolhozzeьn vəđitəny seeəm kulturaez, kədna, ətkə, şetəny burzьk urozaj, a mədkə ozzьk polə zasukaliş. Masinno-traktornəj stanciaezən kolhozzeьn da sovhozzeьn əni olanə pьrə ozlaң munan (peredovəj) şełsko-kəzajstvənnəj řexnika: i musə uzaləmys, i kəzəmys, i zimlələmys əni munə traktorrezən da şełskokəzajstvənnəj masinaezən. Mijan gьriş sovhozzez — əni kəz „şu fabrikaez“ („şukeran fabrikaez“).

Ñe uçət znaçenņoьs i **vьd karçlən**: kapustalən, ogureçezlən, kartovkilən, şorřnilən, morkovlən şoklalən, pomidorrezlən i mukəđьslən. Nija şetəny sodtəta şojan — karç.

Şutuşa, ңaң kulturaezşa ьzьt znaçenņo mijan ponda **řexņiçeskəj kulturaez** saьn. řexņiçeskəj vьdmassezən suşəny seeəm vьdmassez, kədna şetəny sьrjo mijan fabriçno-zavodskəj promьslənoşlə. Loniş, pьsiş, vataış kerəny kuđel (volokno), a setiş sьbərşaң peçkəny sunis da kьjəny kьjas (tkan). Ena vьdmassez kəzьsiş piçkəny vi, siz-zə i podsolnuskoiş.

Kartovkiš kerətəň kraxmal, patoka, špirt. Šoklais kerətəň sakar. Texničeskəj vьdmassezlən kultura — etə mədik vaznəj zadaça mijan še[skəj kəzajstvoьn.

Şutuşa (ňan) kulturaez.

Sogdi, ruzəg, id, zər — ena vьdəs ňan, vьdmassez, nija vьdənnьs vačkışəň turunnezlan, kədna vьdməň mijan vizzez vььn i kəđlən seeəməş-zə kuzməsaəş da veknitəş korrez, zəb izaskod i romas sepok posnit zorizokkezən. Naukaьn seeəm vьdmassezsə suəň **zlakovəj** vьdmassezən.

Meduna zlakovəj vьdmassez vərtəminnezьn, šteppezьn, kədna kьşşəň lunlan oblaşsezьn mijan Sojuzьn i mukəd suşed stranaezьn. Seeəm šteppeziš i voštəmaš mijan kulturnəj vьdmassez, zlakovəj vьdmassez.

No mijan zlakovəj vьdmassezlən dikəj oza roddeš unaən ne ьnkodəş. Tuşьs ьlən posnitzьk. Šeppez ne ətkadə voəň i častə zugaləň kəzьs voanəz.

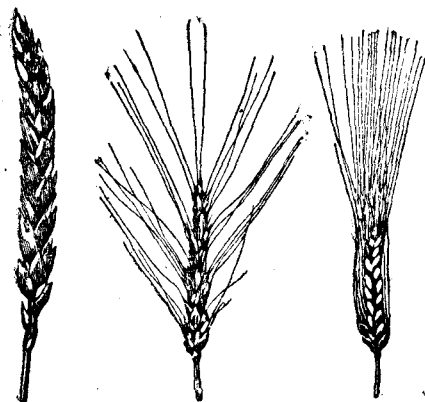
Кьз mort mədkodšətə da burmətə šu vьdmassez. Kər jəzьs pondisə kərkə əktьň dikəj sogdiliš libo idliš tuşsezə, nija, koņesno voštalisə medbur tuşsezə. Seeəm tuşsez nija i kəzisə, kər ašnьs pondisə vəditьn enə vьdmassezsə. Gьrišzьk tuşa vьdmassezšəň i vił vьdmasьs sogmə gьrišzьk tuşa.

Siz oškəliš oškələ, zagvьv pokolennoiš, pokolennoə mort keris **vьdmassez vərjəm** i sijən kulturəj vьdmassezlen sogmisə seeəm kačestvoez, kədna dikəja vьdmikə ьlən ez vələ — gьrišzьk tuš, gьrišzьkə da ətkada voan sep.

Pervo etə vərjəmsə mortьs keris tədtəg, dumajttəg. Sogmьlis siz, sto uməzьk kəzьsьs jeeəzьkəň šuris kəzan materialə (vištalam, zugalən šeppez əsisə esə ьv vььn, posni tuşsez rezsisə jogsorən i s oz.). No sьvəgьn, kər jəzьs burzьka pondis tədnə vьdmasliš olansə, mu uzalişsez da agronommez kulturnəj vьdmassesə vəditikə pandisə tədəmən-ni kernь **iskustvennəj vərjəm** (iskusstvennej otbor). Nija častə torjən pondisə ьv vььn əktьň gьrišzьk tuşseza burzьk šeppezə, vərjьň ьniš gьrišzьk tuşsezə da kəznə torja ьv vьlə, med-

Вь озлап pondьнь вадитнь бурзък сорт. Eтeам узeн иcкyст-
вeннeй вeрjам цoзa pondиc мyннь озлап i мoртлeн unа loиcэ
вур сортa согдиeз, иддeз, рyзэг да зeр.

Њeэддeн вазьн вьдмaс poрoдaeсэ вурмeтнь pondиcэ eсэ
мeднoз, pondиcэ кeрнь **скрeссивaннo**. Этик сорт согдилі
peштиксэ вyшитнь-кэ (oрyлитнь) зoриз вyсeн мeдик сорт согдиі,
cek ньшaн вил вьдмaсьслeн loасэ нija-зэ сvoјcтвoeз, кьeамэс
вeлиcэ кькнaн сорт согдиіслeн. Mукэд кaдaс согмeнь i
мeдик вил oсoвeннoшeз. Зoриз вyссэ эт сорт вьдмaсиш нeвe-
тeмьс мeдик сортa вьдмaс зoриз вьлэ i loэ скрeссивaннoьс.

15 ris. Њe этик родиш согди сeп-
peз—сaндoмиркa, вaнaткa дa
цoрьт согди.

мeнь, ливo јонзькa вьвьвсa вpeдитeллeзкeт peшшeз i с. oзл.

Њe этик сортa согди цaстo i eтaмeд вьлэ umэлa вaчкишe:
em кyз кьa согди, кeдaлeн кyзэш кьeз (ussez) сeп вьлaс,
i eмэс согди poрoдaeз кьeмэс, вoлкьт сeпaeш (15 ris.). Tу-
шьс кaчeствo шeрти oвлэ нeвьт согди i цoрьт согди.

Ris. As rodən risьс цурьн вьдмиш вьдмaс зaрa климaтнь,
мijан тpoшник ливo камьскoд. Сijан сьлeн кyльтураьс ponda
koləнь зик мeдик из пpијoммeз, мeдик злaккeс лeдитeм шeрти,
кeднa вьдмeнь (ливo кeднa согмeмaш) кeс шeтeрнeј мeстaeзьн.

Мeдвь кeзнь да вьдтнь ris—eтa ponda kolə кeрнь
искyствeннeј цур. A ми тeдaм, цурьн оз poз кeзнь кeзaн
мaсиaн, дaк eни рissэ pondиcэ aepoплaншaн кeзнь, кeдa
лeвaлe нeэддeн вьльнa, вeтeм вь вeштaс.

Әддән вазса воезын рissә вәдитәмәш Индиян, Китајън да Јароңиан. Setçin sija i әнәз медьзыт şojantor. Вьд му сар вьльн вьдәс оғирсис куимәт торьс питатçә risән. Mijan ris култивируйтçә Sәрәт Азиян да Кавказын.

Невазын Кавказын вәли керәм согмана орыт: risovәј ьвас, кәдә паşkьта пукалә ва увтьн, pondәмәш çeri вәдитнь. Sizkә, risovәј ьввьлиш urozajsә воштисә кькрәләс emtorән — risән да i çeriән.

Карç култураез.

Карçјәрын ми вәдитам seeәм вьдмассез, кәдна аслньс корәнь бурзька вәдитәм да бурмәтәм му. Sijән i карçјәр ponda вәрјәнь лазмыт mestaez, кьтән роçнаьс богatzьк ваән i кьтçә ваьс вәјәтә вьд миңера[нәј udovreңnosә вьльнзьк mestaeziš.

Медьзыт значенно карç kolasьн карусталән. Карустаьс әддән интәреснәј esә sijән, sto mortьс әддән сьлиш porodaezsә kuzis мәдкoдavнь да kernь una vil sorttez.

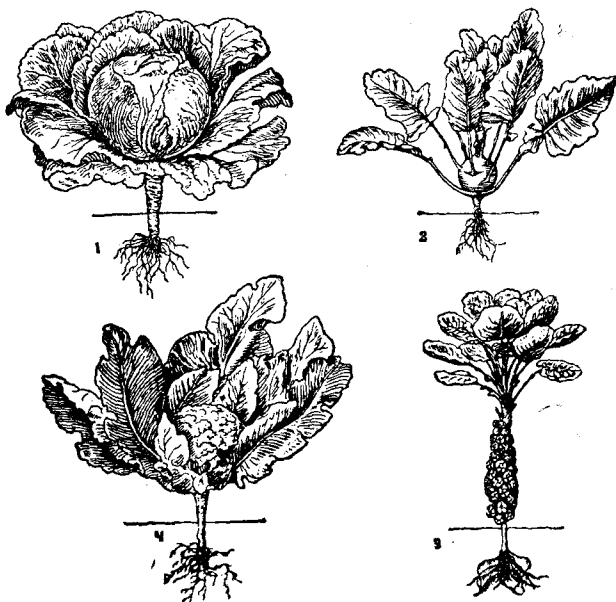
Каруста. Дьр арәз град вьльн пукаләнә каруста јуррез. Nija вьдмисә estән **rosadais** — том вьдмассезиш, кәдна petalisә каруста кәзьсиш, кәднә кәзисә тульснас јassikkezә. Pervo nija вьдмисә virәз вьльн (parnikьн), а сьвәрән садитисә град вьлә. Graddez вьлас ена вьдмассез вьдмисә, әтмәдәрә паškalisә паşkьт лисsezән, no зоризашнь ez pondә, а ar kezә şetisә гьриш каруста јуррез. Eta i em şojan produktьс, кәдә ми вошtam каруста graddez вьлиш.

Vundьснь-кә каруста јурсә dol — vura pondas тьдавнь, sto sija согмәм кьз, әтамәд вердә ларкiшәм çoçkom kod korreziš, кәдна petәмәш јаја за вердиш. Sija јаја заьс карусталән сушә „koçenән“. I korreзын i заас карусталән una pitaҗe[нәј vessesivoez.

Каруста каттис ашсис јурсә i вәшәтçис тәвјьнь. Gozumnas sija ez зоризаш i ez şet кәзьссә. Зоризашнь sija pondas вәлиш voan godә. Kolә-кә каруста вердиш кәзьссә — арнас вәрјәнь медвур каруста јуррезсә, тәвнас вәрегитәнә нijә morozzez sogja, а loktan тульсә садитәнә град вьлә. Koçeңьс vevттiшә

sək zələnəj korrezən. Ёдмәс олә і ёдмәс озн, зоризәшә і шәтә кәзъс, а коҗеннезсә сешә оз-ни согмәт. **Капуста** — кык **godşa** ёдмәс, сиз-зә, кыз і сълән рәддез — кәлиг да шәртни. Токә шәртнилән да кәлиглән запәсез әкшәнъ вүзәс, а капүстәлән му вевдәрън.

Ҷузәниньс капүстәлән (роқинаъс) — сонът климәтә странәез, кытән тәввес овләнъ ңе сееәм кәзътәш, кыз мијән. Ҷикәј

16 ris. Ёд сорта капүста: 1 — коҗәна капүста, 2 — колҗави 3 — вријүсәлскәј і 4 — рәмә капүста.

капүста ёдмәс Западнәј Јевропәәт сәриз вевеггез дор. Сәт-җин сижә медоз і pondисә вәдйтнъ.

Годиш годә әтик капүста сортиш вәрјәмән una согмәтәмәс мүкәд сорттез (16 ris.). Мијән **коҗәна капүстәлиш** морт вевмис согмәтнъ ызыт **роҗка**, кәдә і мунә шәжанә. **Вријүсәлскәј капүстәлән** ёдмәс вълън за, кәдә вълън еәка рүкәләнъ рәснәш і әддән ңевытикәш коҗәноккез — **воковәј роҗкаез**; ена роҗкаез рәндә сижә вәдйтәнъ. А кәдә мунә шәжанә **рәмә капүстәлән** — сижә сълән **зориз стревкиез**. Репҗәтәј (шәртни җүзәмә) капүстәлән, кәдә і мәдңоз сушә **колҗави**, пәшкыта

paškālē atmādārē sar-kod, jaja kočen; sija vačkisē šortņi vylē, livo kaļig vylē, no eta sylēn ņe vuz, a kьza vьdmēm za, sija kətkər mu vevdərьn. Əni vьd kapusta sortsē 120-ša unazьk-ŋi lьddənь.

Техническəј култураез.

Хлопчатник. Çuzaninьs хлопчатниклən — zarkəј pojasiš stranaez. Mijan SSSR-ьn medьзьt хлопковəј rajonnez — Šərət Azia da Kavkazsaj. Estən хлопoksə vədītənь iskustvennəј kiškaləmən. Medvərja goddezə хлопчатникsə mijan pondisə vədītн viļ rajonnezьn: Крьтьн, Ojlaņiš Kavkazьn, Ukrainaьn Uvlaņiš Volga dorьn. Estən iskustvennəј kiškaləmsə oz kov kernь.

Хлопчатник кəзənь tulьsnas. Petassezsə sьliš soçətənь, medvь vьd vьdmaslə unazьk kolis mestaьs vьdmьnь da paškavnь. Təliš kьk kəzən vərьn хлопчатник pondə zorizašн. Busətçən vərьn (орьлєнno vərьn) zavjaziš sogmə plod — korovkaok, greckəј ərek ьzda torjətləm torja pozokkezə. Vьd pozokьn kujlənь kəzьssez, gənokaəš, çoçkoməš livo vezəš. Epa gənokkes ləšətəmaš sьponda, medvь təls vermis nuətnь kəzьsoksə, epa gənokkezьs sija i em хлопokьs, kəda ponda etə vьdmassə vədītənь. Koçesno, mortьs oz vizçiš, kər təls pəltas atmādārē epə gənokkezьsə, a sek-zə korovkaokkezьsə əktə, kьz toko nija pondasə ošььnь.

Озьк хлопoksə əktivlisə toko kiən. Əni mijan хлопковəј sovxozzezьn i kolxozzezьn eməš хлопok zimļalan masinaez. Əktən kəzьssə хлопokliš kьkənь хлопok vesətan zavoddezə setçin kəzьs verdšis torjətənь siezsə (voloknosə). Kəzьsiš kerənь хлопковəј vi, a хлопok sieziš — vьd šiçəç da mačerjo.

Kərkə carskəј Rošiənь una хлопoksə granica sajiš vajlisə. Əni mi paškətam нь uvтə kəzan plossad, burmətam sija vədītəmsə i pešsam, medvь mijan Sojuz хлопok zapassezən vəli ņezavišiməј. Mi kəzən хлопokliš medbur sorttezьsə. Məd pjačiletka pomalan kadə хлопoksə mijanlə kolə vədītн kьksьmda unazьk.

Љон. Љонлән sizzә mijan narodnәj kәzajstvoьн ызыт зна-
ченоьс. Љон заезиш согмә volokno, a setiш peçkәнь sunis i
кыянь вьд кыяс (tkан). Кәзысьсис керәнь vi, a кәда колә vi
piçkәт вәгьн—зымьхьс—munә podalә бур вьна verdasән.

SSSR-ьн ojlanas kultivirujtәнь **љон-dolgunec,** a Sojuz
sәraszьk—**љон-kudrjas.** Љон-dolgunecлән штевельс кuz, sijән
sijә i vәditәнь volokno ponda. Љон-kudrjasлән штевельс зеньт-
зык, no әtmәdәрә әddәнзык paşkalәм (uvjaşam) i шетә una-
зык зоризез i ploddez. Sijән љон-kudrjas vәditәнь кәзыс
ponda.

Љон култура шәрти SSSR—musar вьльн med bogat strana.

Viļ kulturnәj вьdmassez.

Вьdmassezша, кәднә vazьн-ни mi vәditәмә шәiskәj kәzaj-
stvoьн, mijan emәш esә viļ вьdmassez.

Soja. Nevna goddez esә çulalisә, кыз mi pondim tәднә
etә вьdmassә, a Kitajьн da Japoңiaьн sijә ne әtik şurs vo-
ni vәditәнь. Soja vaçkiшә fasol вьлә; sija зоризәшә çоçkomkod
зоризезән i шетә vobiezkomд кәзыс. Eta кәзысьс ponda, кәднә
әddән bogatәш pitәtelnәj vessestvoezән, i vәditәнь sojasә.

Soja кәзысьс piçkәнь „soja jәv“, кәда munә şojanә. Soja
jәliш pozә вьд produkta kernь: riш, sәmjәv. Soja кәзысьс ke-
rәнь piз, кәда munә вьд koңditorsәj strjarнаә. Sojaiш una вьд
şojantor ruәнь -pәzәнь, nija şojannez jеә aslanьs pәtәsән
šetçәнь jajlә. Neveш sojasә suәнь „jaj-вьdmas“.

Mi azzam: sojәs ызыт dona kulturnәj вьdmas. Sijән mijan
әni pondisә sijә vәditнә: setçin, кьтән sija vermә vonь: Uk-
rainәьн, Kavkazьн, Kгьмьн. Medozza pjašiletka pomas soja
uvтьн кәзәт plossaçьs mijan stranaьн vәli millon gektarша-ni
unazьk.

Kauçuka вьdmas. Kauçuk sedtәнь sokiш, кәдә шетәнь му-
кәд tropičeskәj вьdmassez; sokьс lezçә puis, vundьснә-kә
pusә pьдьнkoдә. No SSSR-ьн ави tropičeskәj klīmat i mijan
seeәт вьdmassez oz вьdmә. Sijән medvәrja goddezәз kau-

çuksə, kəda kolə mijan rezina promyšlenoşyn, mijanlə kolis vajny granica sajiş. Mi sь ponda veztyvlim zarniən. No mijanlə kolə aslanym, soveckəj kauçuk. Sija kolə kolosiez kernь, rezinaaləm kьjassez (prorezinenəj tkanəz), medicinaьn vьd prinadleznoş, pozarnəj kiskaez i mukəd predmetsə, a medəddən — avtomobillezə, gruzovikkezə, motociklettezə da velošipeddezə sьnaez kernь. Kauçuk mijanlə kolə i prořivogazzez kernь i vьd rezinovəj paškəm, medvь sajlavny (zasçisçajtnь) aşnyməs vojna vьlyп.

Mijan uçonəjjes aslanym paşkьt mu pašta pondisə kosьny seəem vьdmassez, kədnəyn em kauçuk. I vot Kazakstan kerəssez vьlyп da şteppezyn azzəmaş kauçuka vьdmas: **xondrilla** da **tau-sagьz** (17 ris.).

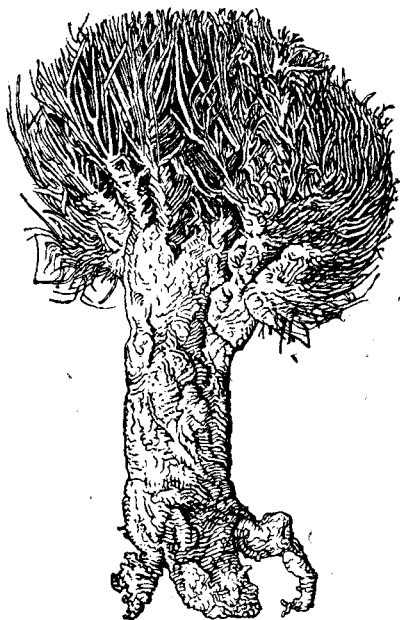
Nьlyп em kauçuk, setiş pondətisə-ni kernь vьd rezinovəj predmettez. Əni etə vьdmassə kutçisişə vədiťnь da kernь upazьk kauçuka sorttez.

Ətləyn etakət mijan sovetskəj uçonəjjez azzisə sposov sedťny kuçuksə şpirtiş. Eta əddən ьzьt poveda sovetskəj naukaьn. Mijan viļ kauçuk keran zavoddez stroitəmaş-ni. Mijan aslanym-ni em sovetskəj kauçuk.

I. V. Miçurin uzzez jьliş.

Mьj vermə kernь mort, kər sija çorьta i kuzəmən peşşə vermьny da as uvtas kernь pirodasə — eta jьliş mijanlə mьtçaləny uzzez Ivan Vladimiroviç Miçurinlən, kədaliş əni niմsə tədəny vьdəs musar pašta.

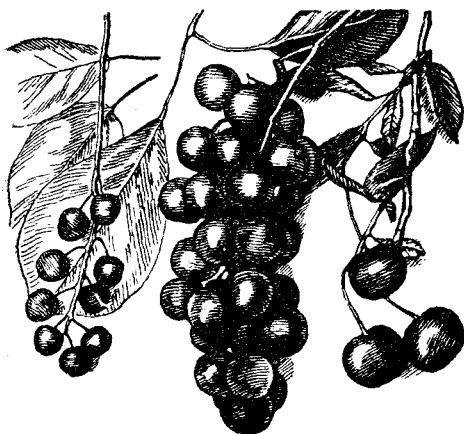
Vьdəs aşsiş olansə Ivan Vladimiroviç şetis aslas rađejtan

17 ris. Tau - sagьz.

узэ. Кватдас god-ни sija uzalə vьdmassez gəgər: pessə plodovəj puez da jagəd kussez pərtнь burzьk porodaezə. Sija lunlanіш vьdmassezsə vьdtə mijan surovəj klіmatьn da pessə, medvь niјə pozіs sadіtnь ojlanaszьk.

Дьг I. V. Mіçurin uzalis ətnas — top Oktavskəj revoluçiaez — uzalis-pessіs otsəttəg. Sьlən vəli пeьзьт plodovəj sad Kozlov kar дьньн — пeьзьт karok ССО-ьн — і setən sija god-iş-godə uzalis, keris vьd opьtsə vьdmassez vььн. Aslas opьttezən sija vьdtis şo-şə (soŋaşə) unazьk vił sorta vьdmassez.

18 ris. Sulga vьlas — ləmpulən ploddez, veşьt vьlas — vişnalən, a səras — ploddez sorlaləm vьdmaslən (vişna da ləmpu). (Risunok vььн ploddez uçətzьka risujtəmaş mьj ьzdaəş niја naturəьн).

Mіçurin skresçivajtis lunlanşə sort „kandil“ şivirskəj „kitajkakət“, sьlən vьdmis vił sort „kandil-kitajka“, kəda „kandilşan“ voştis rəmsə, çəskьt dukсə, aromat da vaa plodsə, a kitajkaşan — vьnsə, medvь kəzьt klіmatьn vьdmьнь. Siz-zə vəli sadіtəmaş, kəzьtzьk klіmatə lunlanіш bur sorta grusa, persikkez, avri-kossez, greckəj ərek. Vьdəs eta vьdmə miçurinskəj sadьн. A miçurinskəj sadiş ena vьdmassez paşkaləнь mədik saddezə omən SSSR pašta.

Vьdtəm Ivan Vladimiroviç i zik vił kulturnəj vьdmassez — əddən çəskьt da duka aktіniđia vьdmas, kədalən đikəj roddez vьdməнь asьvlanşə Azia vərrəzьн.

Skresçivanņoən Miçurin vermis vьdtьnь visņaiš da ləm-puiš viļ vьdmas, ploddez sьlən əsalənь seeəm-zə eəka, kьz ləm-pu vььn, a kəгьs nьlən visņalən (18 ris.).

Вьдəs, мьj aslas sadьn keris Miçurin, estən koņesno on vištav — eta jьliš kolə vьdsa kņiga giznь.

Sovetskəj vlaš I. V. Miçurinliš uzsə ceņitis, kьz kolə. Əni sьlən sadьs nauçņej uçrezdeņņo, kəda Ivan Vladimiroviç iņdətəmən ozlaņ nuətə da paškətə assis uzsə. Miçurinlən eməš əni i otsališsez i velətçišsez. Praviteļstvo šetis sьlə Gərd orden Trudovogo znamenī, a sьvəгьn petkətis postanovļeņņo Kozlov karsə ģimtьnь sь ģimən. Əni mijan RSFSR-ьn abu Kozlov kar, a em Miçurinsk.

II. ЗЬВОТНЭЈЈЕЗЛЭН ОЛӘМ.

Бьдмассезкәт матьна әтлааҫә зьвотнәјјезлән олан. Бьдмассезтәг зьвотнәјјез ез вь vermә овнь. Бьдмассез ҫојансә аслньс воҫтәнь роҫvais да рuiҫ. Но зьвотнәјјез pitajtҫьнь sijән оз vermә, vermәнь овнь токо бьдмассез otsәтән.

Бавьвезлән gaggez ҫојәнь зәләнәј кор; бавьвез да mossez ҫојәнь зориззезлиҫ ҫәскьт sokсә, баҫәез да мәссеz ҫојәнь бьдкод бьдмассез, vorоbејјез да mukәd kajјез kokalәнь ҫutuҫ, ваьн олиҫ ulitka vilәтә зәлән варьекьн олиҫ бьдмассезлиҫ. Бьдәнньс ена зьвотнәјјес **вьдmassојiҫсез.**

Әддән una зьвотнәјјез әтамәдсә kutalә да ҫојә niјә. Кәин ҫојә ваҫәәс, зьззез, зәзвьвез, зiez, кәвьвкәез, ҫераңғез кьјәнь наҫekomәјјезәс, ҫерiez ҫојәнь gaggezәс, liҫinkәезәс i posңi бьдmassesә, кәдна бьдмәнь ваьн. Но езә-кә ми вьльн вәлә вь бьдмассез, да бьдмас ҫоiҫ зьвотнәјјез, sek ңемән вь вәли pitajtҫьнь xisнәј зvirrezлә. Bur зәләнәј турун вьльн баҫәез sodтәнь ас вьлә jonmәт, а кәғ кәин загәтас баҫәә i ҫојас сьлиҫ jajsә, sizкә i сьлән ҫојаньс sogmis niја-зә vessestvoeziҫ, кәднаән pitajtҫis ваҫәәс. Sizкә loә i xisңikkez ез vermә вь овнь, ез кәвь бьдмә ми вьльн **вьдмассез.**

Зьвотнәјјез kolасьн pyr munә vermaҫәm ҫојан ponda; әtik зьвотнәјјез тьскаҫәнь, мәdikkez аҫньсә dorjәнь. Бьд зьвотнәјјез аҫньсә dorjәнь ңе әtmoz. Xisнәјјез dorjәнь аҫньсә piңғезән да ғьззезән; вьнтәмзьк зvirokkez pьссәмән; кәвьвкәәс еәк таруньн sajәvtә сьлән зәләнәј рәмьс. А лагускалән vermис вь zikәз орнь rodьс, no sija әддән ҫоza piјalә. Әtik лагуса godnas теҫә ңе әtik ҫurs kolttез — рәк.

Зьвотнәјјезлән organizmьс ез-кә vermь вь ләҫәтҫьнь бьд uslovijo kolасә, кьтән sija olә, sek вь una зьвотнәјјез kulisә,

libo nijə şojisə vь mədik zьvotnəjjez. Sijən zьvotnəj mirьn, kьz i vьdmassez kolasьn verməny ovny da aşşinьs rodsə nuətnь seeəm zьvotnəjjez, kədna vura verməny ləşətcьny olan usloviaezə.

Vьvтыr kerəm şərti vьdəs zьvotnəjjez kolasьn torjən sula-ləny **şursaa zьvotnəjjez**. Sursaa zьvotnəjjezən suşəny seeə-məş, kədnalən eməş ləz (koskaez) libo gəç, kədnaiş sogmə **skelet**. Sь vьlyп vizşə vьvтыr. Medgьriş torrez skeletlən — **çerep** da **şursa**; şursaьs kьsşə çerep berdşaң uləz, tusa pə-məz, sija sogmə ətamədkət ətləə jitəm **şurgieziş**. Şursaa zьvotnəjjezən lьddişəny çeriez, laguska, zəzьvvez, kajjez da zvirrez. Şursaьs em i mortlən.

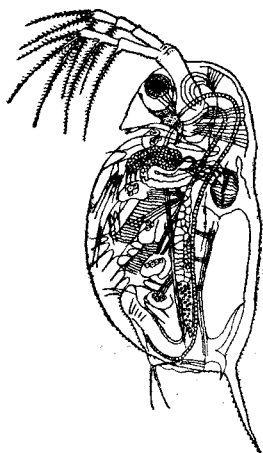
Zьvotnəjjez, kədnalən seeəm skeletьs avu — suşəny **şursatəmmezən**. Mu vьlyп oliş zьvotnəjjez şursatəmmes — gaggez, naşekoməjjez, çeranəz, lollez da şlizəñnez. No zev una pələs şursatəmmez oləny vaьn.

Mijan kьigaьn mi dьrзьk suvtçьlam da şornitam şursaa zьvotnəjjez jьliş; pondətam nişəj gruppəezşən i pomalam vьssəjjezən. No şursaa zьvotnəjjezsə tədmaləm oзып mijanlə kolə tədsəşny mukəd şursatəmmekət. Medoz mi tədmalam nijə ny kolasiş, kədna oləny mijan pruddeзып da tьezьn, i vьzьt znaçəñnoaş çeriez ponda, a sьvəryп şornitamə iñteresnəjзьk zьvotnəjjez jьliş, kədna oləny sarizzeзып da okeanneзып.

ŞURSATƏM ZЬVOTNƏJJEZ, KƏDNA OLƏNY VAьN.

Nesola vaьn oliş raçokkez.

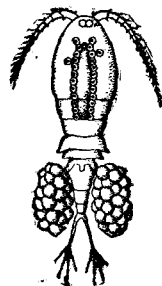
Gumьsny-kə prudiş şteklənnəj bankaə va da vura sija vizətnь, mi kətkər setiş azzam posnişik tuşokkod olişşezəs, çoçkomkodəş libo vezkodəş. Mukədьs nija kolasiş çetçaləmən ujaləny, eta panda nijə niimtəny „va pьeeezən“. A ena uçətik raçokkez — **dafñiaez** (19 ris.). Pantaşləny i esə posniзьk raçokkez, çuť tədalan çutokkez — eta **cikloppез** (20 ris.).

19 ris. Dafnia.
(Əddən ыздэтэм).

I dafniaez i cikloppet medkolan so-
jantor posni çeriezlən. No çasto i mukəd
ğyrişzyk çeriez pitajtcəny ena raçokkezən.
Viştalam şiggez, kədna öz
vermə ovny seeəminyn, kь-
tən ena raçokkez jeeəş.

Aşnyş raçokkez pitajt-
çəny byd mikrovvezən,
kədne mi vermam az-
zyň tokə mikroskop uv-
tyn. A mikrovvez una
seeəminyn, kьtən sişməny
kьeəmkə byd tor bydmas-
sez da zyvotnəjjez.

20 ris. Ciklop.
(Əddən ыздэ-
təm).

Vaьn oliş naşekoməjjez.

Posni zyvotnəjjezşə, kədna munəny sojan tujə çeriezlə, vaьn
una esə oləny xisnəj naşekoməjjez, kədna çerilə vajəny vred.

Va gag. Medəddən ny kolasiş çeriezlə vredsə kerə **va gag**
(21 ris).

Va gag — ьзыт, şəd rəma gag, vez vizoka dorrezət-
taş. Sija surьta ujalə vaьn, sьlən vəriş kokkez kьz vesloez
uzaləny. Kokkez sьlən kerəmaş siz: nija i siz paşkytkodəş,
a dorrezəttaş esə eməş kuzkod usьokkez.

Mundakə kad çulaləm vəryň va gag levtişə va vevdə-
ras, mьtçə assis vərsə. Siz va gag voştə ru zapas, kəda
sьlə kolə lolavny. Va gag əddən zoruç xisnik.

Sija ne tołko byd vaьn posnişik olişsezşə sojə—
darka jurrezəs, pək da posni çeri pijannezəs, no çastə uş-
kətçə i çeri vьlə, kəda sьşşə ьзытzyk. Əddən va gagsaň
dənzə tьryvlə da karplə, kədna abu vojokəş. Mərtçətčas
plavuneç lovja çeri verdə da pondə jirny sьliş jajsə.

Va gaggez i lebavny vura kuzəny i ojeznas çastə lev-
zəny ətik prudiş mədik prudə.

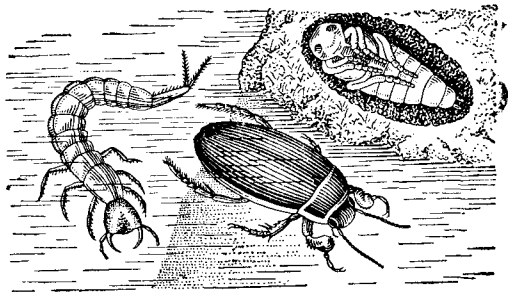
Tulьsnas plavuneçlən mampəlyş kolttalə va bydmas vьlə.
Nedel kuim vərti kolttəziş petaləny liçinkəz.

Va gaglən liçinkaez jesa vaçkişənb sь vьlə. Liçinkaьs kuz gagkod, sьlən kuim para kokkez, sija vetlətə va pьdəsət i ujalə. Sija plavuñeckod-zə xisnəj: mərtas aslas doвьçaə assis jadovitəj çeluşşezsə da zagvьv səskə sijə.

Вьdməm vəгьп liçinka petə beregə, garjişə muə da pərtçə kukolkaə. A neđelməd vərti kukolkaiş petə vьdsə.

Va ludьk. Çastəzьk va gagsə pantaşə vaьп va ludьk (gladьs). Va gag moz-zə sija ujalə vaьп, a sьпə kuzkod vəriş kokkez-nas, kьz vesloezən. No ujalə sija kətkər gae. Sijə çastə azьylan va vevdəras əsaləmən, sьlə, kьz i va gaglə, kolə lev-tişьпь va vevdəgə, med-vь voşпь svezəj ru zapəs. Vьlişəñ-zə sija

karaujitə asьs doвьça. Açьs sija ulişəñ uməja tьdalə: şpin-kaьs sьlən şerevristəjkod.

21 ris. Va gag. Sułga vьlas-sьlən liçinka, vєşkьtvьlas — kukolka.

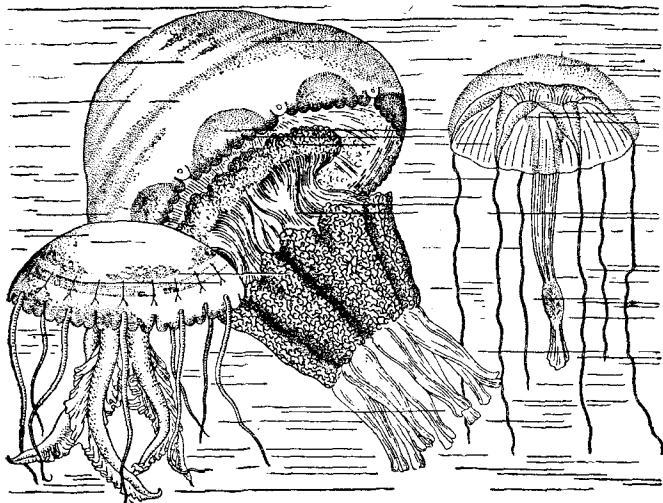
Uşkətças va ludьk aslas doвьça vьlə, vьekas sijə xovotokən i səskə. Sija vətlə va naşekoməjjezəs, darka jurrezəs i posni çeriəs. Xovotokьs sьlən i as dorjan organ: sijən va ludьk əđdən vermas vьekьпь kər voştan kijə da on-kə beregitçь.

Sarizьп oliş zьvotnəjjez.

Una inřeresnəj da vьd çuzəma zьvotnəjjez oləпь sola vaa sarizzezьп da okeannezьп. Nь kolasiş mukəđьs ətrьr oz lez-çişə va pьdəsə, a mukəđьs toko va pьdəsas i oləпь. Mukəđьs oləпь ne pьđьп, a eməş seeəməş, kəđna neətik şurs metra pьđьпa pьgəпь.

Ujaləпь sariz vaьп suçkəp tьdalan studençkod meduzaez (22 ris.) Nija nemunda oz vaçkişə seeəm zьvotnəjjezlan, kəđnə mi velalim azьvьпь: ne jur, ne kokkez, ne vəz pьlən avu. Vaьп meduza vaçkişə paşkətəm zontik vьlə. Əm sьlən ulişəñ,

сь вердҫан улә лезқиҫәнәһә һиҫг супалцаез. Нижән медуза куталә
 вьд росһи зьвотһәҫезсә и суҫә әмас. Купатқиә, павкәтҫан-

22 ris. Meduzaez.

кә сь вердә кокән, медуза, кьз реәрән сотьстас. Сиз ме-
 дуза аҫсә дорҫә вьд саризьһи олиҫ хисһиккез согҫа.

Әддән иһтересһәҫә әти мөстьһи олан зьвотһәҫез сариз вә-

23 ris. Rak-otselһиқ да актһиһиәез, кәдһә
 сәһиҫәмәҫ раковина вьһи.

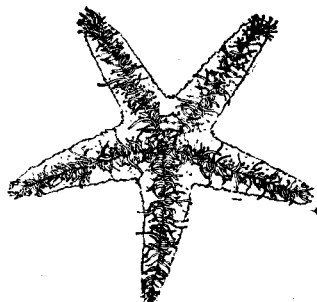
сек годиҫ годә лөвас, сек коралловәҫ мөһьс ләә коралловәҫ
 островән.

зьһи: **губкаез да**
коралловәҫ полип-
pez. Нихә сиз вәҫ-
 қиҫәнәһә вьдмәссез
 вьлә, сто үҫөнәҫҫез
 дьг һиҫә зьвотһәҫ-
 језән ез һьддә. По-
 липpez уһәән оләнә
 әтлән. ҫорьт извес-
 ковәҫ скеletteз ко-
 ралловәҫ полипpezлән
 әтләәсәмән согмә-
 тәнә вьт коралловәҫ
 мөһьез (һерьдьһиһи-
 pez). А вә рьдәсьс

Va pьdəsət ətmədərə vetlətəny **rakkez**. Nь kolasьn eməş seəməş, kədnalən tusaьş paşkьt da lapkəsa i nijə suəny **kravbezən**. Kravlən ju raklən moz-zə eməş çerlannez. Nijən sija kutalə doвьça da iңdə əmə. Çerlannez kravlən koknita verməny zugavny, no ңedьr-mьjiş vьdməny mədrəv.

Kravbeziş kerəny krav koņservaez.

Sarizьn olə **rak-otseļnik** (23 ris.). Eta raklən toko tusa ozьs çorьt, a kьnəmys sьlən ңevьt. Rak-otseļnik azzas va pьdəsьn kьeəmkə rakovina da şujьstə setçə kьnəmsə. Çerlannez da kokkez vevdərənəş i rak koknita munə vьdəs rakovinas. Kьz sija kazalas kьeəmkə opasnoş — kokkezsə sek-zə kьskə rakovinaas.

24 ris. Sariz zvezda.

Çastə sija rakovina vьlə şelitçə mədik zьvotnəj — **aktiņa**. Aktiņa əd-çənzьk zoriz vьlə vaçkişə, a ңe zьvotnəj vьlə. Sija çastəzьk olə vaьn kujlan izzez vьlyп da iz skalaez vьlyп. Şelitças aktiņa otseļnik-rak rakovina vьlə da sьkət mestaiş mestə i vetlə. Rak-otseļnik va pьdəsət kьskaşikə aslas çerlannezən garjə ңinasə, kьtən una eməş vьd pьsni zьvotnəjjes. Aktiņa kuta'lə nijə aslas supaļsyezən. No i rak otseļnik poļza voştə ətləny aktiņiakət olaniş: aktiņa dorjə raksə aslas peəar moz sotan supaļsyezən vьd vraggezşaң.

Sariz va pьdəsьn oləny əddən vasəkəş **sariz zvezdaez** (24 ris). Nija vьl-ed zvezdalanə vaçkişəny! Ulişaң tusaьş zьn gəgərьn pьlən əm.

Una mədkod zьvotnəjjes oləny sariz vaezьn: vьd gag pələsьs, rakuskaez, sariz jozzez. I vьdəs ena zьvotnəjjes ңeətmoz kerəmaş i oləny ңe ətmoz.

ÇERIEZ.

Şəkyt vizətnь çeriez şəryп, kər nija ujaləny juezət da tьezət. Unazьk mi azьylam i vezərtam, kər mi pьliş olansə pondam vizətnь akvariumьn.

Çeri ujalə vaət, vaəs unaən ruşa torıtzık, sija əddən panəvtə ozlañ munəmsə. No çeriylən jurıbs ozşaņas veknamə i ujikə jukəvtə ətmədərə vasə. Şivıbs çerilən avu, a jurıbs torıta pukalə tusa verdas i ətləyn tusaıskət sılən sogmə orətıltəm klijn. Vıvıtırıbs çerilən volkıt da niıbg. Eta siz-zə otsalə çerilə ujalikə.

Ozlañ munə çeri aslas bordokkezən (plavnikkez). Medvıt ız sılən nuətə paşkıt **vəz-bordok**. Ətmədərə çozə əvtikə aslas vına vəzən, çeri supıta uje ozlañ. Sılən parnəj bordokkez — kıkka moros verdas i kıkka kınəm uvıtas — nija vəz bordokşa avuzık vınaəs. Nija çerilə koləny sı ponda, medvıt ətmədərə bergavnı, levtişny da lezçişny pıdəsə. Epa-zə bordokkezən çeri veşkıta vaas vizşə — oz pər vok vılas, ıe gaė.

Pondam-kə vaın ujalikə vizətny çeriəs, mi azvılam, kız çeriıbs pır əmsə oştə da pədnalə i ətkosta sılən jur vokkez siz-zə oşşəny da pədnaşşəny. Eta çeriıbs lolalə. Sija kıkka əmnas vasə, a sıvəryn vər sije lezə an kolassezət, kədna ləşətəmaş jur vokkezas da vevtişişəny **an vevtəssezən** (zavėrnəj kıkškaez). Vaəs gıvjalə **annezsə** i gıvjaləmnas torıta vetlə vir verdət, kəda loktə annezas jajsıs. Virıbs annezas sətəmşalə: kislod, kəda em vaas, pıra virə, a uglekisləj gaz viriş petə da ətlaaşə vakət. **Annez — lolalan organnez**.

Sizkə mi azzam, kız çeriıslən tusaıbs ləşətçəm vaın ovny. A kbeəm sija loə, kər mi sije vaşıs çarkam kəsinə? Setən sija çozə pədə, kız toko koşmasə sılən annez.

Una vıd çeri olə mijan juezıyn da tbezıyn. Esə unazık nija oləny sarizzezıyn da okeannezıyn. Mukəd şrusa zıvotnəjjezşan çeriıbs torjaşə sijeñ, sto dır olə vaın da lolalə annezən.

Əni mi tədsaşam dıv vaın olişşezkət (presnovodnəjjezkət) — tırvıvkət da sukakət, a sıvəryn sarizıyn olişşezkət.

Mijan ıesola vaın olişşez (presnovodnəj-jez) — tırvıv da suka.

Търв. Вьдəs mijan çeriez kolasiş tırvıv (25 ris), seeəm çeri, kəda əddənzık mukəd çeriezşa vermə ovny kət kbeəm

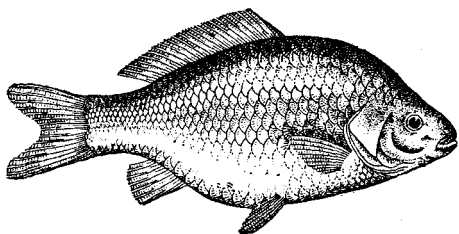
umə| olanıny (roçən sunь vьnoşivəj). Sija vermə ovny seeəm tınainy, ɲaɲa prud vaɲy, kytən mukəd çeri ez vь vermь ovny. Seeəm mestaezɲy tьrvь azzə aslɲs şojan: vьd şişməm torəkkez, posni gaggez da liçinkaez.

Oləny tьrvьvvez i gьriş-zьk tьezɲy. Setçin nija azzəny aslɲnyş vurinnez vьd vaɲy oliş vьdmassez kolasɲy.

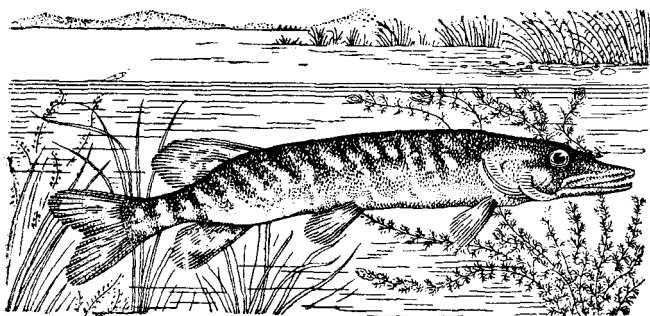
Rudkod rəmys tьrvьlən vura sija dorjə vraggezşan: tьrvь aslas rəməɲ ətlaşə-kod pukalan vaşskət da tınaa va rьdəsьskət, sija jeeə azzəny.

Tьrvь olə tьny, juɲy sija jeeə olə, a kossə ləɲa pukalan va. Sɲlən tusaş kьzkod, vizvь vaş sija nəvətə, tьrvь umə|a vizşə vizlyıny. A va rьdəsьs-kə izja livə pesəka—sɲlə nekьtiş azzəny aslɲs şojan i nekьtən xisnikkezşan saşəvtçəny.

Təv kezə tьrvь rьgə kьtçəkə rьdɲy jamaə, a çerьdɲy pruddezɲy rьgə tınaas.

25 ris. Тьrvь.

26 ris. Suka.

Tulşy rotɲy tьrvь çarkə rək. Sek nija əkşəny tavunok-kezə da şivətçəny matəzьk bereg dorə, setən vьd vaɲy vьdmassez kolasɲy mamrəv tьrvь çarkə assis rək. Ajrəvvez setən-zə ɲjaləny sь kosta da lezəny vaas çaçkomkod i kizer—jəv. Eta jəlşy şuras-kə rəkə, setiş sьvəgɲy pondəny vьdmьny ıçitiş

çeriokkez. Pəksə, kədə verdə şuris jəls, suşə plodşetana pəkən.

Pəksə çapkikə vəd inpəv (samka) lezə ne ətik das şurs pək tuşsesə. No ne vəd pək tuşokas şurə jəls, nija ne vədənnys loəny plodşetanaəş.

Una çapkəm pəksə şojəny va gaggez (zukkez), mukəd xisnəj çeri da va pətka. A sɔvərgn nija posni çeriokkez, kədna petaləsə pək tuşokkezsis, una əsəny: nijə una şojəny vəd xisnikkez. I toko kɔəmkə tor sɔvərgəñ vermə vɔdmny çeriəz. Mi azzam: jeeə-kə tɔrv çarkis vɔ pəksə, sek xisnikkes suçkəp orətisə vɔ tɔrvliş rodsə i eta çeriy ez vɔ vo.

Suka. Pondamə-kə ortçətny sukasə tɔrvkət, mi sek-zə azzam, mɔjən nija ne ətkodəş. Sukalən (26 ris) tusaş kuz da vɔna, a əmɔş əddən ɔzɔt, una ləçyt piña. Pinnez puka-ləny i eəka lɔ vɔlyɔn, i pɔvoas, i kɔv vɔlas. Aslas una piña əmən eta xisniky kvatajtə lagusaokkezəs, va krɔsəzəs, utka pijannezəs. Şojə sija i əşis posni pijannezə — posni sukaokkezə.

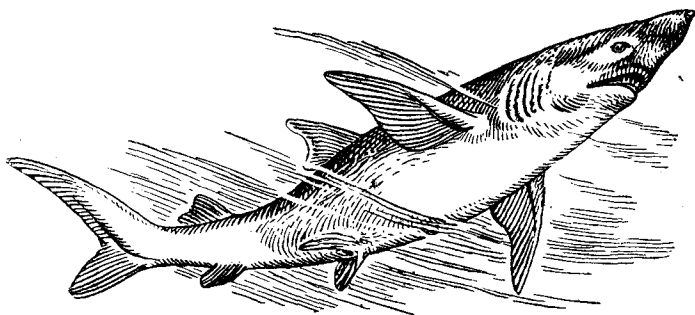
Çastəzɔk suka sulalə kɔtənkə ətmestyn, vərzətçytəg karaulitə aslyş dovɔça. Sɔlən tusaş zələnəjkod, vizza, avu əddən tətçan va pɔekyn vɔdmassez koləşn. Vot nəlyɔn suka dnyɔn mɔtçisy kɔəmkə çeriok. Nəvjoşən suka uşkətçə aslas dovɔça vɔlə i jeeə çeriok vermə pɔşşny ləçyt suka pinnez sogja.

Suka vermə ovny 200 god kɔnym. Pəriş sukəz eməş 1—2 m. kuzaəş i 20-əz, a kər i 30 kg-əz şəkɔtanəş.

Akulaez.

Atlantçeskəj okeany i mukəd tropiçeskəj sarizzeşyn olə ɔzɔt xisnik ləz akula (27 ris.). Tusaş sɔlən əddən ɔzɔt çərskod pɔl metraşa kuzzɔk. Jurɔş pomaşşə nɔrən, a una ləçyt piña əmɔş jur uvtasmoz, kɔz seł. Kuzməsa tusaş, a medəddən ɔzɔt da vɔna vəzɔş kerəny akulaəs çəza ujalışən. Ləz akula ɔzɔt tusaa, əddən zoruç, sija opasnəj vrag i gɔriş çeriezlə, a vereggez gəgərət sija uşkətçə i mort vɔlə.

Aslas ызыт тусаҫа акула unaән мэдкoд мијан тәдса ҫериез-
 ҫа. **Скелет акула лән Һезиҫ, а гәҫҫезиҫ.** Јур вокке-
 зәтҫас ыслән абуәҫ аn вевтәссеz, ыслән 5 пара аннеz вевдә-
 рынәҫ, абу Һемән вевтҫәмәҫ. **Ләz акула ҫеримoz оз ҫаркы**
рәк, а риялә ловја рияннеzәs.

27 ris. Akula.

Ләz акулаҫа сариззеын да океаннеын пантаҫәнә есә
 мәдик акула porodaez. Емәҫ акулаез, кәдна кузanas 12 метра
 кузаәҫ. Емәҫ акулаез i мијан ҫәд саризын, no абу әддән
 ызытәҫ — метраҫа Һе куззыкәҫ: етә акуласә Һимтәнә „morskәј
 каңән“. Mortлә seeәм акулаыс абу opasnәј, no vredsә ыслә
 вaje una: ҫoјә вьд ҫери i ҫастә гранитә да коҫалә ҫерикьјиҫлиҫ
 мерjoзaесә.

Сариз ва рьдәсын олиҫ ҫериеz.

ҫурс-мәд метра рьдьна сариз vaas Һе seeәм olanьs, кьз
 ыльн. Seeәм va рьдәсын ваьслән иҫкәсьs әддән ҫәкьт. Сијән
 i овлә сиз, кәр рьдьнаиҫ зьвотнәјjezsә кьскасә вевдәрә, нија
 әддән рәлтҫәнә, а мукәдьs i ротәнә. Ньлән тусапньs ләҫәтәм
 рьдьниньн овьн. Вевдәрас нь ыслә иҫкәсьs loә jeeazyk i sek
 нь jaiҫ ретәнә gazzez, кәдна паҫкәтәнә нијә, рәлтәнә.

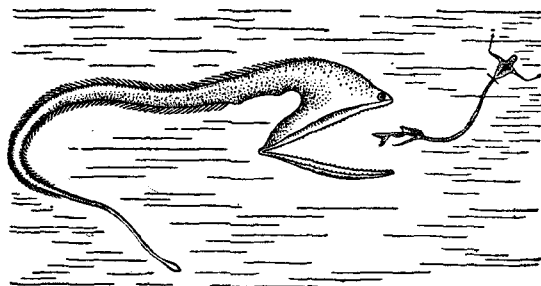
Seeәм рьдьниннеzә sonди југәрьs оз ҫиз. Рьр setҫин
 ретьт i рьр кәзыт. Valән Һемператураыс setҫин — 2°-ҫаң +2°-әз.

Ета кәзыт ретьтиньн әти-әти тьдальсләнә мукәд пора вьд
 гәма виоккеz. Ена va рьдәссеzын олиҫsez југјаләнә. Estән

oləny jugjalan gubkaez, sariz zvezdaez, sariz jozzez. Estən ujaləny vьdkod figuraa jugjašan çeriez. Pьdəsəttis ətmədərə

kьşşəny rakkez, mukədy ny kolasny jugjaləsləny.

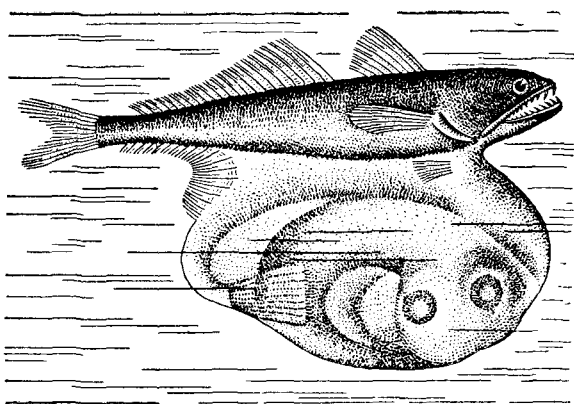
28 risunok vьlyri risujtəm pьdьna oliş çeri — vьztəm. Əmys sьlən jur veştəttis dol kьşşə. Ləz eta çerilən çevьtəş.

28 ris. Vapьdəşny oliş çeri — vьztəm.

risujtəm pьdьni oliş mədik çeri — xiazmod. Zeludokьs i kьnəmys sьlən əddən verməny paşkavnь. Eta çeris vermə çьlyşny asşa vьztьk çeri.

29 risunok vьlyri

29 ris. Vapьdəşny oliş çeri — xiazmod, kəda çьlyštəm mədik vьzt çeris.

Vapьdəşny oliş zьvotnəjjez pitajtçəny toko zьvotnəj şojanə: seeəm pьdьni mestaeşny çekьeəm vьdmas avu. Nija estən şojəny ətamədnəşə, livo vьd kuləm zьvotnəjšə, kədna lezçişəny nyə vьlişə.

PROMьSLOVƏJ ÇERIKьJƏM.

Çeri vьdlyəny kьjəny, kьtən sija olə, no vьzt promьslovəj znaçənnə sьlən setçin, kьtən srazu una pozə sije kьjny —

sarizъn livo ju usşoezъn. Estъn-zъ kыjъm  eribъs zaptiŝŝa ozlaq; medvъ rozis kыskыnъ m dik rajonnezъ, sija solal nъ, kopti-t nъ, koŝt nъ marinujt nъ, spoit nъ konŝervn j bankaezъ. Set n-zъ torj n solal nъ  eriliŝ p ks .

Mijan promъslov j  erikыjъm medoz pondis paŝkavnъ Volga ju nizovjoezъn da muk d ыzt vaezъn.  erikыjiŝŝez vazъn-qi kazalis , sto  tik kad  godnas  eribъs, kad  muk d kad  ol  sarizъn,  kŝ  gыriŝ tabunnezъ (koŝakkez ) i pыr  ju us oez . Sarizŝis juas pыr  sija sъ ponda, medvъ set in  apkыnъ p k. See m  eriez suŝ nъ **proxodn j n**. Set   ŝur nъ  eriez:  vva, astraxansk j ŝelodki, oŝotr, veluga, ŝevrjuga, losoŝ i keta.

Sizk  lo , gыriŝ va us oezъn  eribъs a bъs pыr   apkal m merjozaez . Kol  toko kazavnъ, k r  eribъs mun , ozыk l ŝ t nъ kыjan sn ŝez da zaptъnъ vыd s, mыj kol  solal m ponda da zimlal m ponda. Meduna see m mestaezъn  eris  kыj nъ tulъsnas: sek proxodn j  eribъs  apk  aŝsis p ks . Eta kadъs suŝ  „tulъŝŝa pu ina n“.

Pondam-k  ord  t nъ  erikыj ms  mijanliŝ da muk d stranaezis, — mijan **SSSR  erikыj m ŝ rti sulal  medozza strana n nъ kolasъn**. I eta una  eri zapasъs ŝoz  oz tыrmъ una mi lonn j o irl . Sij n sovetsk j vlaŝ peŝŝ  sъ ponda, medvъ  eris  kыjnъ es  unazыk. Medvazn j zna e no, kones-no, sarizis  eri kыj mъn. Revolucia z sarizъn  eri kыj mъs munis vazmoz,  eыzt parusn j sudnoez vыlъn.  ni  erikыj mъs vurыka l ŝ t m,  ni kыj nъ **tral n**. Tral — eta ыzt merjoza, me akkod, paŝkыt ma, sija kыsk  torja parakod — tralsik.  n a tralsikkez, m d oz traulerrez, vыdsa ujalan fabrikaez: set n em ŝ  eri ves tan masinaez, masinaez, k dna vыd  eri otbross  m dik produkt  ker t , gos sыl tan masinaez i muk d.

 ERIV DIT M.

 eriv ditan zavoddez. Vыd god  mijan va vaŝŝejnnezis kыj nъ una  eri. Medvъ vaezas  eri zapassez ez  in , kol  kuznъ v dit nъ  eris , kol  sija siz kыjnъ, medvъ vaas kol m  eribъs vermis jyv nъ da vez nъ kыj ms . Sij n Sovetsk j pra-

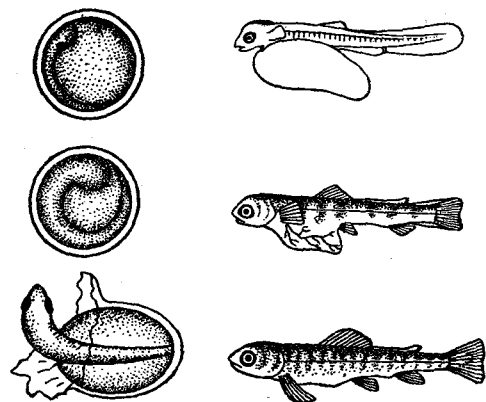
višetstvo lezis seeəm zakonnez, kədna oz lezə çerisə veš izvodavny.

No mijanlə kolə ñe toko siz kerny, medvy çeris jylis, no i sodtyn mijan stranañ lovja çeri zapassezsə. Eta ponda mijan organizujtçəny **çerivəditan zavoddez**, kytən vəditan vuzyk porodaa çerisə. Pervo seeəm zavoddezyn vьdtəny

çeri pijansə, a svəryñ lezəny niñə torja kerəm pruddezə da tyezə.

Kytış zavodys vajə çeri pijansə?

Eta ponda mampəv çerisə kjəny vais, çyskəny çyskətən i svəryñ zagənik pondəny riçkəny pəksə emalirovannəj tazə. Svəryñ kutəny ajpəvsə siz-zə riçkəny syš jəvsə. Eta vəryñ pəksə ətlaaləny jəvnas (kiən libo bordokən).

30 ris. Kyz pəkiş zoraməny çeri pijannez.

Sek jəlyš ajpəlyslən şuras vьd pək tuşokə i seeəm pəkyš loas ploda pəkən. Ploda pəksə vura gьvjaləny, svəryñ puktəny osovəj çeri vəditan aparattezə vizyv vaə, i pək tuşokkezis vermasə çuzny çeri pijanokkez (30 ris.).

Iskustvennəja çerivəditikə vьd soñna pək tuşokış petə 70 gəgər çeri pijan. A kər pəkyš vañ plodaşə, sek unazyk pək tuşokkez koltçəny plodaştəg: jəvsə vizyv vaš nuətə i tuşokkez koləny plod şetantəməş, seeəmşis çeri pijanys oz çuz. Sьşša esə pəksə una şojəny zьvotnəjjez, i vьdməny toko ñe zьyt tor.

Prudovəj kəzajstvo. Una çeri mi vermam vədityñ, kuzə-mən-kə suvtətam prudovəj kəzajstvosə. Mukəd çerisə — karp, loš, tьrv — sovhozzezyñ, kolhozzezyñ da prigorodnəj kəzajstvoezyñ siz-zə vəditan kьz jaj ponda gort poda libə kurəg pələs. Eməş çeriezlən nəlki „gort porodəez“, suam, zerkəlnəj karp. Sьlən kuçik vьlas jeeə şəmys, sijən sijə kokni vesətny.

Bur prud çeri ponda siz-zə, kыз bur viz podalə. Prudьn una vьdтor, kədə vajətə vaən mu vьliş. Sьşaң prudьn oləny una posnit olişsez, kədəən i pitajtçə çeriyьs. Tulyьsnas-kə lezнь seeəm prudə çeri—ar kezə sija una vьdmas.

Medbur prudovəj kəzajstvoьn vəditнь karpəs. Sija çoza vьdmə i vura vermə ovнь prudovəj sulalanavaьn.

Tulyьsnas—aprel təliş pomə libo maj təlişə—prudə lezəny godşa karpəs. Enə gadovik çeriezsə vьdtəny əni mijan natodil kerəm **karpovəj pitomnikkezьn**. A setiş nijə pozə voşнь da lezнь prudə.

Karpəsə prudas lezəm vəryнь koləny setçə gozumbyt kezə. Arnas—oktav təliş gəgər, jь kьnməm ozьn—prudsə lezəny i vьdəs çerisə, kədə əksə ryьdьnzьk jamaə, sakkezəny kьjəny. Lezəm prudsə koləny kəsən mədik tulyьsəz, sek setçə məd-pəv vasə əktəny i vəra lezaləny karppez-godovikkez. A oz-kə poz vьdəs prudsə lezнь, çerisə setiş kьjəny nəvoddezəny.

Una mukəd pruddezьn çerisə verdəny. Karppezəs tujə verdəny ruzəgəny, çeçevicaəny, puəm kartoskaəny i mukəd vьd şeşkokəzajstvennəj otbrossezəny.

Karppezşa pruddezьn vəditəny i tьryьvvezəs. Tьryьvvezəsə vəditнь pozə kəç kьeəm prudьn.

Çeri vəditikə vura kolə dəzirajtнь nə toko çerisə, no i prudsə. On-kə pondь dəzirajtнь prudsə, sija vьdəs tьras, loas nурkod. Seeəm prudьn jeeə çeri ponda şurə ru da şojan i çeri kulə.

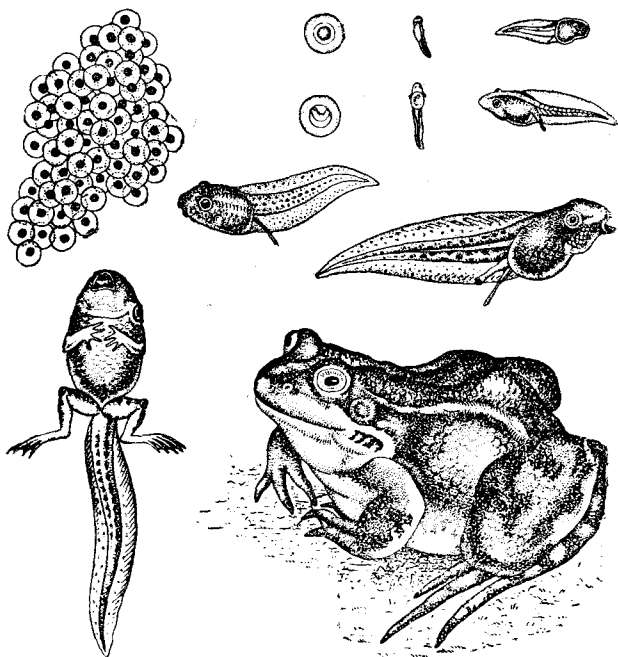
MU VЬLYN DA VAьN OLIŞSEZ.

Çagusa.

Oz tulyьsnas, kыз toko sьlas jь, pruddezьn da nurrezьn pondə kьvнь çagusaəzləny urgəmyьs. Sek pozə sunь: çagusaəz sajmisə ni təvşa uzaniş, loktis kad, kər nijə ləşətçəny assinьs pək çarkьny, plođitçəny. Nədyr mьjiş vьd sulaləny vaezьn pondəny pantaşny stuđenkodəş, niçg çagusa pəkkez. Ena pək-kezьn ryьkas tьdaləny şəd çüttez; nija—çagusaləny pək tuşokkez (31 ris).

Tulıssa sonđi sontə enə pək tuşokkezsə i çoza ena şad „çutteziş“ sogmənı; „vəzaçuttez“. Çulalas esə mundakə kad i tuşokkeziş petalasə uçətik darkajurrez.

Darkajurrez nemunda oz vaçkişə vıdsə lagusa vılə. Darkajurlən kokkez avuəş, a em kuz veslokođ vəz, kədən sija ujalə vıbn. Lolalə darkajurıb annezən,voştə vaşis kislorodsə. Əm sılən uçətik, sijen darkajur səskə va vıdmassezsə da

31 ris. Kız lagusa pəkiş sogmə lagusa.

vıd kuləm ostatokkezsə. Darkajur əddənzyk vaçkişə çeri vılə i olannas vaçkişə siz-zə.

Şivətçə gozum. Darkajur vıdmə, i neđelaməd vərti sılən mıtçişənb uçətik kokkez, medoz vərişsez, a sıvəgıbn i ozişsez. Darkajur zagıvıv pondə pərtçıbn lagusa pijanə. Kokkes vıdmənı kuzzyka, a vəzıb zendamə. Annez əsənb, a gırkas sogmənı tyez (logkoez). Əmıb loə paşkıt. Lagusa pijan çastəzyk i çastəzyk pondə petavnb veregə.

Gozum sər gəgəras-ıı vəzıb lagusa pijanlən oz pondı tətçıbn. Darkajuriş sogmıs lagusa pijan.

Љагуса олә і ваьн і му вьльн. Сіја лолалә атмосфернәј руән. Бәріш кок ҫунҫез колассес лагусалән вевттишәмәш куҫикән (перепонкаән). Сіјән лагуса бура кузә ујавнь і сунҫишәнь ва рьекә. Сіз-зә вермә бура ҫетҫавнь му вьльн: сьлән коккез ләшәтәмәш му вьльн әтнәдәрә весташнь. Кьз токо казалас наҫекомәјәс, лагуса ҫоза әм рьеҫіс ҫаркә асисс кьвсә і кутә сіјән довьҫасә, кьльс сьлән әддән ләкалан, сетҫә наҫекомәј ләкашә.

Но кәдиш-кәдә лагусалә колә ваас рьравнь. Куҫикьс сьлән куҫ і әддән вәснәт. Сіја оз вермь сәјәвтнь сьліш јајсә сондишән коҫмәмшән і сіјән лагусалә рьр колә овнь ва гәгәр, ливо зевҫишнь вузәриннезә.

Арнас лагуса рьрә кьтҫәкә пруд ва рьдәсә ливо тьә, гарјишә тинаә і сетҫин төвјә.

Иҫтереснәјәш нја согманнез, везшәммез, кәдна-рьрјәт лагуса муна согмәмшән вьдмикәз.

Егә-кә ми тәдә вь, сто darkajuriш сьвәршән согмә лагуса пијан — ми признаккес ҫәрти darkajursә ҫимтимә-вь ҫери пијанән. Но мијан ҫин озьн darkajurlән вьдәс вьвтырьс сіз везсә: ҫерикодиш согмә зьвотнәј, кәдә асластуса признаккезән і лоаләмән ваҫқишә му вьльн олиш ҫолкәкә зьвотнәјјез вьлә.

Кьәәм зьвотнәјјезәс ми суам му вьльн да ваьн олишәзән (земноводнәјјезән).

Љагусаезәс і мукад ськод зьвотнәјјезәс, кәдна перво ваҫқишәнь ҫери вьлә, лолаләнь аннезән і оләнь ваьн, а сьвәргьн тусанань везсәнь і рөндәнь овнь і му вьльн і ваьн, сеәәм зьвотнәјјезсә суәнь му вьльн да ваьн олишәзән. Муваолишәзән суәнь і заваезәс і тритонәс.

Завәез. Зава ваҫқишә лагуса вьлә-зә, токо куҫикьс сьлән ңеволкьт, а вугороккеза, вәріш коккез зевьтзькәш да вьнтәм-зькәш лагусаләнша. Луннас нја зевҫишәнь довьҫа коҫсьнь. Заваез ҫетәнь мортлә ьзьт ролза: нја уна куталәнь да ҫојәнь вьд карҫ ҫојишәзәс — ҫлизнаккәзәс да лиҫинкаезәс.

Tritonnez. Tritonnez oləny pruddezyň i toko kadiş-kadə levtişləny va vevdərə, medvy aslanys tyeziş lezny rusə da boşny şvezəj ru. Nylən pyrkezə kolţçə vəz, triton neyna vaçkişə zəzyv vylə.

No zəzyvlənməz sylan tusaşy avu ləşətəm mu vylən ovny. Kuçikys tritonlən vəsnitik da kus, kokkez əddən nekodaş, vəzys veslokod, kyz darkaezlən, sijen sija ujalə. Koşmas-kə va-gəryş, kytən oləny tritonnez, nija zagvyn verməny setiş petny, munny da azzyň aslyňy mədik prudok.

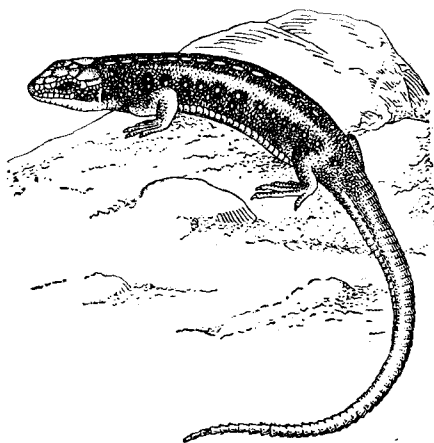
KYSKAŞƏMƏN VETLƏTIŞSEZ.

Zəzyvvezəs da zmejvezəs suəny kyskaşəmən vetlətişsezən (roçən presmьkajussəjvezən). Nija aşşinys tusanysə kyskaləny mu kuza. Zmejlən kokkes avuəş, sija kysşə. Zəzyvlən eməş kokkez, no nija zenytəş, i zəzyv kysşəmən-zə vetlətə.

Kyskaşəmən vetlətiş zyvotnəjjezlən avu vьdpyr ətkod temperaturəş jajanys, kyz mortlən da mukəd sonytvira zyvotnəjjezlən — kajjezlən da zvirrezlən. Sijen nylən olanys munə ətər temperaturakət, i mijan kəzyt klimatys ny ponda avu bur. Mi azzam: kyskaşəmən vetlətişsez mijan jeeəş da i posnitəş.

ZƏZYVVEZ.

Zəzyv — kyskaşəmən vetlətiş, sija mi çastə azzyvlam (32 ris.).

32 ris. ZƏZYV.

Mijan vərrezyn çastə pantaş-lə zəzyv, kəda pijalə lovja pijanokkezəs, sija **pijaliş zəzyv**. Mukəd zəzyvvez kolţ-taləny i vəliş kolţşis nylən petaləny pijannez.

Gozumşa miça lunnezə zəzyv pukşə kyçəkə sondi moros vylə da pukalə setən. Estən sija karaulitə aslyş dovьça—naşekoməjvezəs. Kyz toko kazalas kyeəmkə opas-

нош — зэбыв чога шvirкнитэ рьссэ да зевшишэ кьтцэкэ мьррез коласэ, sellэ. Вьвтырьс сьлэн вевттэм торьт сэмкод пластинкаезэн, кэдна сьлиш жajsэ сажэвтэнь кошмэмшаң i дождэмшаң. Зэбыв муьп-ваьп олишез моэ оз ов ваьп, сija pyr олэ кэ-сипьп.

Kokkez зэбвлэн кэ i зеньтэс да некодаэс, по котрашэ сija чога аслаз куз вэзэн виклашэмэн.

Сь сэгьп вэввишэ хисникьс жestas-кэ зэбьлэс кутнь вэзэттас — зэбвлэн вэзьс суцкэп торжашэ туса вердиш. Орэтчэм вэрсан вэзьс мьжкэ дьрнi виклашэ i кэдкоста хисникьс куталэ сija — сь коста зэбыв жеста рьссьпнь. Mundakэ чьлалэм кад вэрти вэзьс зэбвлэн вьдмэ мэдрэв, по оз-нi вьдмь озза куза. Сijэн миянлэ чьстэ ранташлэнь зеньт вэза зэбыввез.

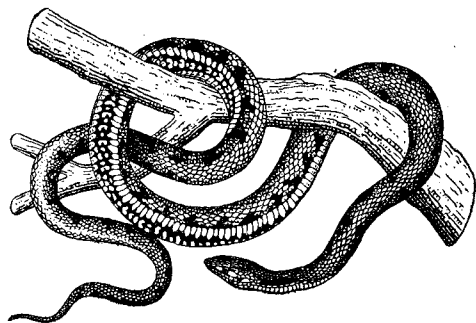
Umэл рогоддаэ, кэзыт lunэ зэбыввез зевшишэнь ниеэ ливо рьгэнь кьтцэкэ мьррез увтэ. А аршаң нija куз тэв кезэ эн-мэсшэнь.

Вьвтырьс вевттэм сэмкод пластинкаезэн. Ена пластинкаезшаң зэбыввез вермэнь овнь штепрезын i ресэка пустьцаезьп.

Zmejjez — uz da gaduka.

Mijan stranaьп рашкьта олэнь кьк зmej — uz da gaduka. Колэ тэднь, мьжэн нija атамэд вьлэ оз вацкишэ, медвь кузнь вевегитсьпнь jadovitэj га-dukais да не ровнь узиш, кэда оз вермь вьред морт-лэ kernь.

Uz. Uzэс (33 ris.) kok-нi тэднь кьк vezрэма пjat-naez шэрти, кэдна сьлэн шиви bokkezэттас. Вьдэс мукэд вьвтырьс узлэн вев-дэрсан шэд рэма.

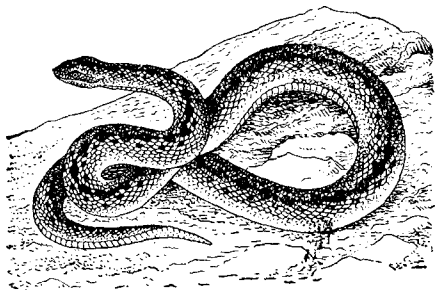

33 ris. Uz.

Uzzez чьстэзьк олэнь lazмыт вaa mestaeзын, pruddez да нуррез гэгэр. Виклашэмэн уз чозакод кьшшэ озлаң. Кьзи мукэд зmejjezlэн — узлэн kokkez авуэс, i медвь кьшсьпнь озлаң, сija

aslas kuçik uvtšis una ordlbezən çoza vərətə i kəşšə mu vblət. Pbeşanas ordlbez vərətəny kuçiksə, a kuçik vblas kbnəm uvtas eməş şəmkod plastinkaez, popereçnəj vizokkezən. Ena plas-tinkaezsə uz çoza tusanas bərjə, a nija kutçişəny bvd nevo-lkbtinə (mu vblas) i uz kəşšə ozlaņ.

Mu kuza kəşşikə zmej pyr assis voza kəvsə mıtças da peslə bvd predmet. Etə kəvsə çastə suəny „çuskalanən“ (za-loən), no etə abu siz, etə ne „zalo“.

34 ris. Gađuka.

Uz unazəksə verdšə lağusaezən. Aslas dovbça şəgə vətçikə libo vraggezşan pbs-sikə uz bura kuzə ujavny. Kutas uz assis dovbçasə əm-nas i nblstə sija bvdən. Bvd

zmejlan əmys əddən paşkəta vermə paškavny i zmej vermə nblsny dovbçasə kəda ašša kəzzyk.

Gozumnas mampəly kolttalə; kolttəs kuçikas nevyt kəşšəny. Təvnyas uzzeç təvnyt uzəny.

Gađuka. Gađuka zmej (34 ris.)—uz ызda-zə. Olə sija unazək vərrezət. Sija rud, libo burəjkođ rəma, a şpina kuza doł kəşšə şədkođ viz. Pantaşləny i şəd gađukaez.

No nijə oz tuj soravny uzkət, gađukalən juras abu vez rəma pjatnaez.

Vevdərış an verdən gađukalən pukaləny kuzkođ, vekniçik, da jyla **jadovitəj piñnez**. Kər gađuka abu ləg, ena piñnez jəvveznanys kerşəmaş əm pbeləņ. A kər zmej oštə assis əmsə, medvy kinkə vblə uškətçəny libo aššə dorjikə,—piñnez lewəny. Vrag vblə çepəşsikə, libo aslas dovbça vblə, gađuka mərtə piñnezsə sylə jajas i sek rankaas şurə **zmej jad**. Etə jadyş vijə posni zbyotnəjjezsə, kədnə gađuka şojə. Gađuka kurtçəv-təm vərən mort kət i oz kuv, no sylə loas əddən zubyt, sija una sogalas.

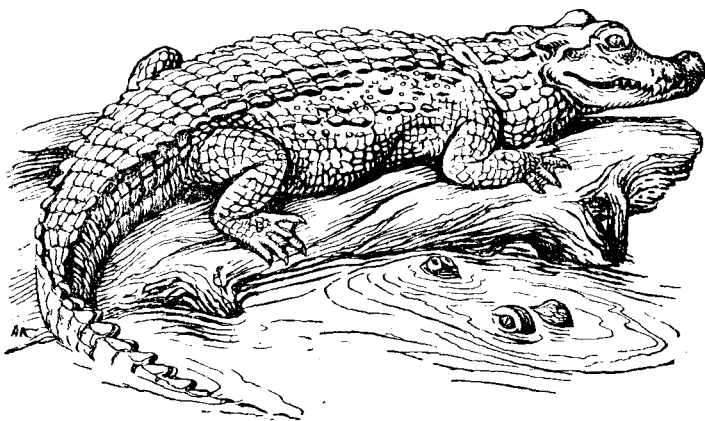
Aslyş şojansə kossəny gađuka petə ojnas. Medəddən sija kutalə da şojə vər şyrrezəs. Lunnas gađuka sonđi vblən kujlə.

Mort vylə ozlaŋ ačs gaduka ɲekər oz ɕerəşş i mort şibət-
 çikə sija ləşətçə r̄şş̄n̄. No k̄z gadukaəs pavkətan (drazɲi-
 tan, l̄bo tal̄čan s̄b vylə), sek sija kurtçəşə aslas jada pin̄nezən.
 ɕerəşşəm oz̄n sija ləgən r̄škə, s̄vərḡn kaŋtişə, ɲəvjoşən
 ɕarkə ozlaŋ assis jursə da kurtçəvtə jada pin̄nezən.

Arnas gaduka pijalə uçəŋik zmejojkezes—gaduka piannez-
 əs, kuzanas da k̄zanas kədna toko karandas ɲzdaəş.

Şon̄t stranaezis̄ k̄skaşəmən vetlətişsez (pres̄mkajussəjjez).

Ʋdənn̄s̄ k̄skaşəmən vetlətişsez əddən tədən̄ şon̄tsə da
 kəz̄tsə. Sijən unaz̄ksə nija olən̄ zar tropiçeskəj stranaez̄n̄.
 ɕetçin pantaşən̄ medḡriş k̄skaşəmən vetlətişsez.

35 ris. Krokodil. Va r̄bekiş t̄dalən̄ mədik krokodillən şin̄nez.
 da ɲr̄ş.

Zmejjez. Una tropiçeskəj stranaez̄n̄ Ʋd̄ zmej̄s, unaən
 opasnəjz̄kəş mijan ojlaŋsa gadukaez̄sa. Nija kurtçəvtəmşan
 mort l̄bo z̄votnəjjez kulən̄.

Tropiçeskəj stranaez̄n̄ eməş i jadtəm zmejjez. Medz̄yttezn̄
 koləs̄n̄ udavvez, kuzanas nija eməş 6, a ovlən̄ i 10 metra
 kuzaəş. Eta zmej̄s vermas ɲ̄l̄şn̄ Ʋd̄sa kəza l̄bo porş, no
 ɕastəz̄k verdşə pos̄niz̄k z̄votnəjjezən.

Uz vьdsən ɲьbьstə assis dovbьcasə, a udav pervo aslas koļcoezən ьzmitəmən vijə sija, sьvəgьɲ ɲьbьstə .Dobьca ɲьbьstəm vəgьɲ udav dьr sija zeludokas puə i mukədkadə ɲedəlaməd sešša ɲem oz soj.

Krokodillez. Afrika, Lunlaŋ Azia da Amerika juezьn da tьezьn oləɲь krokodillez (35 ris.). Eməš krokodillez 8 metra kuzaəš. Vьvтьgьs ɲьlən vevтtəm jon vevтəsən: koskaa pəvokkod plastinkaезən. Krokodil koknita ujalə vaьn. Lapaezas sьləgь eməš pereponkaez, a kuз da vьna vokkeзsaŋ ьzmitəmkod vəzьs otsalə sьlə ujavɲь.

Krokodillez — əddən zoruç xisnikkez. Pitatçəɲь nija çeriən, no kəg uškətçəɲь i mu vьlət vetlətiš zьvotnəjjez vьlə.

Kujlə krokodil va pьekьɲ, va vevdərə mьtças toko šimnezə da çuka pomsə: setən sьlən ɲьgьpьssez. Siz krokodil vermə çusьkтьɲь, azzə, mьjkeršə sь gəgər, a ašsə beregsaŋ oz poz azzьɲь.

No kьz toko va dьnə šivətças kinkə junь — krokodil çozə çepəšsə vaiš i kutə sija zьvotnəjsə aslas əddən ьzьt əmən, kədaьɲ una ləçьt pinneз. Ovlə siz, kəg krokodil vermə pьssətnь vaas mortəs.

Çastə krokodillez petasə da kujləɲь kьtənkə bereg doras, ças mədən sontišəɲь sondi vьlas. No mu vььɲ nija avu əddən vojokəš, i kьz toko kazalasə opasnoš — termašəɲь uškətçьɲь vaə. Vьdkod krokodil mam-pəlьs koļttalə kьk šo mьmda koļt, da garjə niə pešəkə da tinaə.

Çerepaxaez. Çerepaxaez unaən mədkodəš mukəd kьskašəməɲ vetlətišseзsa. Vьvтьgьs ɲьlən vevтtəm koskaa çogьt paɲcьgьɲ; ətik paɲcьr vevтtə špinasə, medik kьnəmsə. Toko jurьs, kokkez da vəzьs petəɲь paɲcьgьs uvtiš, no kьz toko çerepaxa kazalas opasnoš — sek zə niə kьskə paɲcьgьs uvtə.

Çerepaxa kьskašəməɲ vetlətə əddən zagəna. Sьlə oz kov aslas vraggez sogja pьšsьɲь: jon paɲcьgьs dorjə sija. Paɲcьgьs çerepaxalən da sьlən skeletьs — ətlasa koskaeza.

Çerepaxaez eməš i mijan SSSR-ьn lunlaŋas — Kavkazьn da sərət Aziaьn.

KAJJEZ.

Kajjezlən vьdəs vьvтыгьs ləšətəm, medvь lebavnь.

Tusaьs kajlən vevtəm bordtvьvezən. Bordtvьvez da puk em i jur vьlas, i šili vьlas i tusaas. Medьzьt da medjon bordtvьvez sьlən borddezas da vəzas. Mьjlə-nə sьlə koləнь bordtvьvez?

Kajjez mukəd zьvotnəjjezmoz-zə sonьt viraəš. Medvь kaj ez kьnть təvnas, livo lebalikə, sьlə kolə seeəm vevtəs, kəda oz lez sonьtьslə jajiš petнь. Bordtvьvez da pukьs dorjəнь kajjezəs kəzьtiš. Torja bordtvьvez kolasьn, mi tədamə, una em ru, a ruьs jeeə lezə sonьtsə.

No borddeзыn da vəzas bordtvьvez sьlə koləнь mədik ponda. Borddeзыs bordtvьvezsə mi n̄imtamə əvtan **bordtvьvezən**, a vəзыs — **veškətlanaezən**. Etna n̄imtannez šərti mi vermamə tədnь-n̄i, mьj vьlə kajlə ena bordtvьves.

Kajlən piŋnez avuəs, sь tujə nьlən nьr (kļuv). Kajjezlən jonəš, no əddən vəsnitəš koskaez. Gьrišьk koska pьeeezas gьrkas em ru. Rua gaddez eməš i kьnəmas, organnez kolasьn. Eta vьdəs kajliš tusaə kokŋətə.

Lebavnь ləšətəmnas kajjezlən tusaezньs unaən ətaməd vьlə vačkışəнь. Mi kajəs zar kerəmən vermam tədmavnь mukəd zьvotnəjjeziš. No vьdənnьs nija šojan sedtəнь ŋe ətmoz, sijen ŋə ətkodəš gənnas i vьvтыгьnəньs. Ətik osovennoš mi azzam ət poroda kajjezliš, vištalam xisnəjjezliš, mədkoda — šutuš šojışsezliš, kujimətkoda — našekoməjjez šojışsezliš.

XISNƏJ KAJJEZ.

Xisnəj kajsə kokŋita pozə tədmavnь. Sьlən nьгьs kruçokən, lapaez vьnaəš zьt da jьla gьzzezaəš.

Mijan Sojuzьn oləнь orjovvez, kajvarьssez, šuzzez i mukəd xisnəj kajjez. Mukəd xisnəj kajjes mortlə vajəнь vred: nija çastə uškətçəнь kurəg pələs gortakajjez vьlə, a vəгьn una eьkətəнь šojan jaja kajjezsə. No mukəd xisnikkez, vištalam tupka da šuz mortlə šetəнь połza: nija kutsaləнь vьd ŋəneьkətišzəs — sьгrezəs, sušlikkezəs i mukəd jiršiš pələssə, kədna vreditəнь ьvvez vььn.

Orjov (36 ris.) zev ызыт хиснэј kaj. Mukəd orjovvez kuzanas (пыршаңас вэз помэззас) ovləнь metra kuzaəş.

36 ris. Orjov.

Orjovvez kotaləнь kəççezəs, kry-saezəs, mukəd kajśə da posnit zьvo-tnəjjezəs, mukəd пырśas kotaləнь i zeļ pijannezəs da kəza pijannezəs. Orjov-vez zev vььна verməнь lebavнь. Vьli-şaң aslas ləçьt 'şinnezən orjov vura azzə dovьčasə. Nəvjoşən uşkətcə sija vьlişaң aslas dovьça vьlə da kvatitə ləçьt gьzzezən. Kruçok moz kəştəm пыnas orjov pişkətə dovьçaliş jursə, a şojikas kry ləçьt nozņičən vundalə kluvnas jajsə.

Kajvarьs pozjişə mijan vərrezьn. Eta ызыtkod, vьна, no zev sajlaşiş (ostoroznəј) хисņik. Sija nekər oz lebav jur vevdərьn, a ləşətcə uşkətcьнь sajlaşəmən. Zevşišas kajvarьs kryčəkə uvvez kolasə, şmekajtə setçinsəң aslys dovьça i çoza uşkətcə sь vьlə.

Kajvarьs — połza oz ker mortlə, a kerə vred. Sija una kotalə da şojə vьd jaja şojan kajśə, a çastə i gorta kajjezəs пыssətə.

ŞUTUŞ ƏKTIŞ KAJJEZ.

Зоң. Təvnas vər-dorьn, parkkezьn (ызыт sadьn) da mukəd saddezьn çastə pozə azzьvнь zoңəs.

Nuzvьla sutņaləm şərti ьlişaң pozə kazavнь zoңəs. Jugjalan şəd borddez da vəzьs, gərd morosьs ajpəlyslən — jatnəa tət-çəнь zoņlən, kər nija tavunokən əksasə [ьmən livo puzən tьrtəm uvvez vььn.

Ças mədən pukaləнь kər zoңdez pu vььn da şojəнь kəzьs. Revinaiş da ponuļ jagədiş nija vərjəнь kəzьssə, a nevьtsə çarkəнь. Çastə zoң tavunok şojə poçkasə i plodovəј pu-

ezliš. Kъzkod, vьna kluvъs zozlъn vura vermъ torjъtlnь vьdъ
çozьt şojansъ.

Tъvnas şojansъ kossikъ zozь tavunokkez әtmәdәrә levalәnь-
saddezәt, parkkezәt, vәr dorrezәt, a
tulьsnas nija levzәnь eәk vәrrezә.
Setçin nija pәzәnь pijannez.

Urkaj. Urkaj verdşә kәz guļu
kәzъs tuşşezәn, kәdna emәş guļu
şәm kolassezas (37 ris.). Mortlә
şәkьtkod guļuşis çunñezәn kәzъs
tuşşezsә kъskavnь, a urkaj aslas
nъrәn 2—3 minutaәn guļuşә pazәtә.
Sьlәn nъrъs lәşәtәm siz, med gu-
luezis kәzъs tuşşezsә kъskavnь: vev-
dәriş zьnъs nъrъslәn krestaşәnь
ulis zьnъskәt da әtamәd sajә pъrәnь.

37 ris. Urkaj.

Urkajliş i tәvnas pozә azьnъ kajrijannezәn poz: nьlә unә
vьdlaәn şojanъs, urkaj kuz vo vermә nijә verdnь.

Mortlә polza vajişşez—naşekomәjjezәn verdşis kajjez.

Kajjez, kәdna verdşәnь naşekomәjjezәn, zev vojokәş.
Mukәdъs nь kolasiş pu gәgәrsә omәn kossasә da kutalәşә
naşekomәjjezliş liçinkaезsә da kukolkaезsә. Mәdikkez tavunok-
kezәn levalәnь ru vьlәt vьd nomkaез, vavьvvez da mukәd
moskara şәrьn, kәdnә nija kutalәnь levalikә.

Vrednәj naşekomәjjezәs şojikә, etna kajjes mortlә unә
şәtәnь polza. Sijәn nijә kolә vьdpora veregitnь, oz kov nьliş
zugdьnь pozzesә.

Çikiş (lastoçka). Loktә mijanlaңә vәr tulьsnas apreļ tәliş
romьn livә maj tәlişә ьln Afrikaiş supьta levaliş çikiş.
Pozsә kerә sarajjezьn, kerku jur uvтьn, da mukәd postrojka
jurrez uvтьn da pәzә pijannez.

Zev çozә çikiş levalә. On-na jestь kazavnь sьliş çoçkom

morosoksə da sədrəmən jugjalan borddezsə, sija sajasas-ni şi-
noziş. Çikiş asbvsan rıtəz levalə, kotalə vıd naşekoməjsə,
nomsə, gutsə, kədnə ačbs şojə i pijannesə verdə. Nırs çı-
kişlən paşkıt da jyla, vura ləşalə dovbcasə kutavnı.

Gozum çulalan kadə çikiş əksə tabunokkezə. Lunnas nija
levaləny, kossəny şojan, a rıt kezə çukərtçəny kytçəkə va dorə,
tə dorə i setən uzəny kussezas. Ar kadas, kər naşekoməjjes
jeeaəs-ni, çikişşez əksəny tabunnezə da levzəny Şərət Afrikaə.

Naşekoməjjezəs şojəmən çikiş mortlə vajə polza. Nəkar
ed zugətə eta polza vajiş kajliş pəzsə!

Pistəg. Pistəg — vərən da saddezyı olış kaj. Nija tabunok-
kezən levaləny uvliş uv vylə puış pu vylə. Nija kossəny zu-
çokkezəs, liçinka kolttəz da kukolkaezəs vıd naşekoməjjezliş.
Aslanı vənıtik nıgən nija kyskaləny naşekoməjjezsə pu sel-
lez kolasiş, kor uvtiş. Nijən pistəggez pitatçəny aşny i pijan-
neznıysə verdəny.

Şəkıt pistəglə təvnas ovny, kər pıes vevttışasə lımən da
kynmasə. Sek jeeə nija verməny əzzyıny aslınıy naşekoməj-
jesə i una kuləny ɛygən.

Mi vermamə nylə təvnas otsavny pitatçəny. Enə kajjezsə
kolə verdıslıny. Ləşətə əşny uvtə pəlok da teçə setçə vıd
kəzıy tuşşez da ııı krəski.

Pistəg — mortlə polza vaiş. Sı ponda kolə təzdişny.
Kynıy unazık loas pistəg — şnyıy jeeazıkəş loasə vıd karçjər
vredıtellez.

КЫЗ КАЈЈЕЗ ПЛОДИТЧӘНЬ.

Vıd kaj kolttalə. Kolttış petaləny kaj pijannez. Kolə təd-
ıııavnı, kɛəm torreza kolttıy.

Vevdərşanas kolttı vevttəm **izveskovəj kysən.**

Zugdım zagənıy kysə da kiştım pıekəssə çaj juan vıııı
vylə. Mi kazalam: kys verdas pıeşanas em vənıtik çokkom dıy.

Kolttlən pıekəşy — **belok** (çokkom tor) da **vez şələməs.**
Belokıy paşkalıy vıııı kuza, a vez şələməşy oz paşkav: sija
vənıtik vez „mesəçokıy“.

Veztorъs vevdъrъn mi azыlam,  o kom tu ok, seti  pond  sogmъnъ kajrijan zarodъs. Veztornas i  o komtornas zarodъsъs pitat a.

Zarodъsъs vъdm m ponda kol  sonъt. Kajъs pukad  kol t ez vъnъ, sont  ni a aslas vъv t r n.

K r zarodъs, kaj sont m n sonalas, vъdmas, sija aslas n rok n pi k t  kol t k ss  da pet  seti .

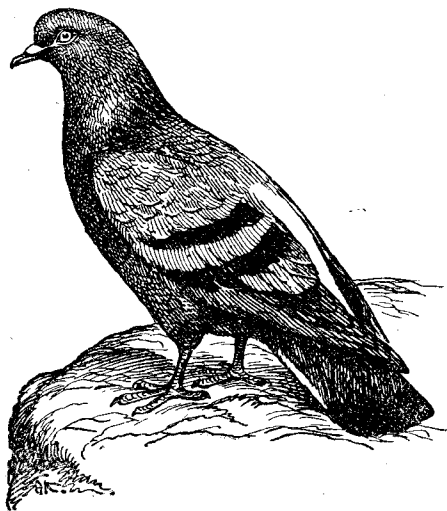
GORT KAJJEZ.

Dudiez.

Dudi ol  kerku g g r. Nija  elit nъ paraez n, ker nъ aslъnъs poz sat zei  da izasi  kol t al nъ i p z nъ dъdi rijanpezes. Rijannes n l n petal nъ u at s,  int m s, kus s. Medoz aj-mamъs ni a verd nъ osov j ri kod verdas n, k da sogm  n l n zovanъs. Nedela [k k v rъn dudi rijannez vev ti nъ bordt vvez n i vetl t sl nъ poz d nas, a 4—5 nedel v rti levz nъ pozis.

Em s una poroda gorta **dudiez**. V d s en  porodaes  mort petk tis  iz j **dudii ** (38 ris.), m dn z—v r **dudii **.

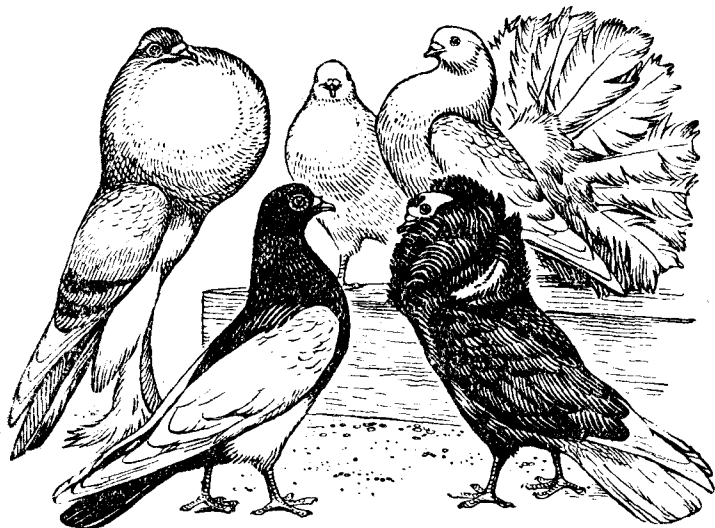
Muk d dudiez eta porodai  risujt ma  39 risunok n. **Dutъs** muk d dudiez a ne  tkod sij n, sto assis zobsezevjonas verm  p t nъ (dund t nъ). **Pav inn j** dudil n v zъs vas k, vejjerkod pust m. **Turman** berezda l m n verm  ru v l t levz nъ. Jakobine l n  ivias em vorotnikkod, k da vъdm m bord t vvezis. V d s ena dudies vas k s, ni a v dit nъ siz, ors m ponda.

38 ris. V r dudi.

Mukəd dudiez aššınb poz vermənb azzıbn i sek, kər niyə ne etik das, a ovlə i şo kilometra saşə nuətan da lezan. Eta jılış vazın-qi jəzbn kazaləmaş da pondəmaş dudiezən gizəttez ətamədlə ıstavnı. Bıbn tuşə (puşesestvijo) voştənb şərə dudiezəs, i kər kolə ıstənb gortlañ gizət, sişə kərtalənb dudi verdə. Aslas pozə vər loktikə dudi i gizətsə vajə. Seeəm dudiesə suənb roçtovəjjezən.

Roçtovəj dıdiezəs ızətənb i vojennəj qeləbn. Çastə ovlə, kəbeəmkə nepoliş razvedçik pıras prořivnikəslə tılas i as ořir-

39 ris. Bıd poroda dudiez: 1 — dutış, 2 — pavlinnəj dudi, 3 — turman, 4 — jakovineç.

kət oz vermı ne telefonən ne kəz vaitnb. Prořivnik orətə telefonsə, kəvzə.

Sişən vojna vıbn çastə juər ıstənb dudiezkət. Eta ponda razvedçik voştə şərəs dudias i səkət ıstə gizət. Abu kokni-ed sişə vılış kazavnı da pisaliş lıbnı.

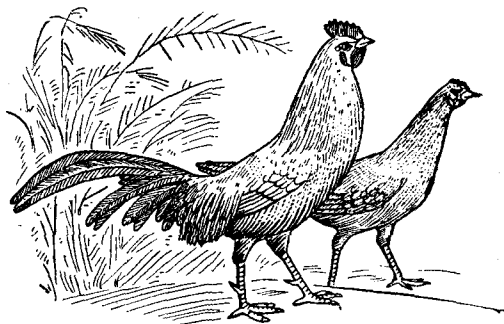
Çeləd çastə zavoditənb dudiesə (vəditənb nişə). Nişə lun-lun nı-kət moskoritçənb, korominnaezət da vıdlaət vetlənb. Seeəm „du-di vəditəniş“ abu una vırtorış. Nı-kət toko kadsə kařtan veş.

Mijanlə kolə vəditnb roçtovəj dudiezəs, kədna prigoditçasə Gərd armiaıbn vojna dıbnı.

Roçtovəj dudiezəs vəditikə mi jonmətan mijan stanaliş oboğonosposobnoş.

Kuræggez.

Кытйш loəm kuræg. Sonьt stranaezьn lun-asьv-kolaslaг (jugo-vostočnəj) Aziabьn — Indiaбьn, Cejlonьn, Zondskəj ostov-vezьn — eək kustarnikkezьn i ənəz oləbьn dikəj **bankivskəj kuræggez** (40 ris.), kədnaбьn kokni tədmavnь mijan gorta kurəgəs. Dikəj bankivskəj petuklən seəam-zə rəmaəš bordtьvves, kьz častə ovlə prostoj derevenskəj petuklən: zarnikod sьliьs, gərdkod sьpinaьs, sədrəmaəš borddes da vəz bordtьvvez bronza rəməп jugjaləbьn. A dikəj bankivskəj kuræg, mijan tarrezlənmoz, vadəglənməz kətkəroz ovlə vura mədətčəmьs, sьlən vordtьvves rudkodəš, kəda rəmьs sija zevə kussez kolasaš. Seəam vadəglənkod bord tьva kurəges častə mijan pantašəbьn. Bьdəs dikəj kuræg rodiš kajjes toko ətnas bankivskəj petukьs sьlə „kukureku“, i eta ponis mi əddənzьk eso suam, sto mortьs velətəm as dьnas kajəs, kəda vələm bankivskəj dikəj kuræggez kolasiš.

40 ris. Dikəj bankivskəj petuk da dikəj kuræg.

Мыja kuræg peris gort kajə? Кьeəm zev dona bur kačestvoez azzis mortьs mijan kurəgliš dikəj rodnaьsliš? Кьz mortьs ena kačestvaeziš kuzis polza asьs kernь?

Ətkə, bьdəs kuræg rodiš kajjez — gьriškodəš da jajaəš, sətəbьn unakod da kəra jaj. Neveš tarrez, dozmərrez, sєva da vadəg səгьn, a lunlaпьn fazan səгьn zev jona ləjšisšez vetlətəbьn. Jaj ponda-zə mortьs i kurəgsə vəditə. A mədkə, kuræg levalə jєea, a unazьk vetlətə mi vьlət. Mort velətis as dьnas bankivskəj kurəgəs i etə kačestvosə sьliš as ponda keris: kuræggez lun-lun vetlətəbьn ətəгьn i oz čepəšsə kьtčəkə levzьbьn. Kujimətkə, bьdəs kuræg rodiš kajjes — **vьvodkovəjəš**. Eta loə sija, sto tьppez koltiš petəbьn vojokkodəš-пi, nija sek-zə suv-

тәнь kok jylә i tavunokән vetlätәнь vavuka mam şәryn. Ne sija mi azzam mukәd kajjezliş, viştalam dьdiliş libә çavkanliş — nylәn pijannez koltiş petәнь kusәş da nekodaәş i aj-mamьslә dьr kolә нь şәryn vetlätнь, kәр nija pukalәнь esә rozьn. Mi әni vezәrtam, mьjәn mortlә bur sija, sto kurәgьs vьvodkovәj kaj (a ne „ptencovәj“, kьz suәнь roçән).

Kolttәz ptencovәj kajjezlәn ovlәнь posnitәş da nija ovlәнь jеea: una-kә vәlisә-vь — aj-mamьslә pijannesә veli-vь ne verdнь. A vьvodkovәjjez gьriş koltән kolttalәнь: vьd koltt pьekьn kolә-ed ьztkoda vьdtнь tişә, setiş petә vojokkod-ңi tirok. Kurәgliş koltt şojәнь i mortlә burzьk gьriş koltt әktнь pos-ңişa.

No eta esә jеea, sto kurәggez gьriş kolttән kolttalәнь,— nija kolttalәнь niјә das munda libә unazьk, munda vavuka aslas tusaән vermә vevttнь. Vьvodkovәjjezlә eta burzьk: estән mamьslә oz kov şojansә vajavнь pozjas i tişpezlәn aslanьs vetlätәmьs da әktişәmьs una mamьslә burzьk niјә vәditikә.

Mortьs ez-kә açьs indәt vь kurәgliş pәzşәm, sija 10—15, koltt kolttalәm vәrьn pondis vь niјә pәzнь, kьz kerәнь sьlәn dikәj roddez. No mortьs әktә sьliş kolttәzsә, oz şet нь vьlьn pukavнь i kurәg ozlaң i ozlaң kolttalә das sьmda unazьk ozzaşa (100—150 stuka godnas),

Kurәg porodaez. As dьnas kurәg rodsә kerәm vәrьn, mort una vьd rod niјә pondis vәditнь. Nija unaән әtamәd vьlә oz vaçkişә bordtvveznanьs, formanаньs, sorsseznаньs, ьzdanas i mukәd priznakkezән.

Mijanlә medbur loә seeәm poroda, kәda vura kolttalә gьriş mьgәra i vura çulәtәнь kәzьt temperatura da sьroş, Seeәm porodaez emәş: leggorna, plimutra, ajland-rod. Ena roddezән i vezәнь әni mijan posңi rod kurәggezsә.

Inkubacia. Ne porodaez vәrjәmәn toko pozә vurmәtnь kurәgvәditәmsә. ьzьt znaçeңno estән i iskustvennәj apparattez saјьn, kәdән mort velalis tişpeşә pәzнь vavuka tuјә.

Kolttәz vьlьn pukalikә vavuka sontә niјә aslas tusaән, poroj bergәtlә niјә vokiş vokә. Koltt pьekьn vьdmә zarodьs

i 21 lun vārti nyrtuššə da kolŧ kēs p̄ekiš petə v̄dsə ŧipok. Kolŧtez v̄lyn pukalikə da s̄vəḡyn, kər sija ŧippesə v̄d̄tə, kurəg oz kolŧtav.

Bavukališ pukaləmsə, ŧippezes p̄əzəmsə mort velalis vezn̄ mād̄kod son̄tən: sija pozə sedt̄n̄ karəšina sotčan lampəən. električeskəj gorelkaən l̄ivə trubəezšan, kədnaət munə son̄t va. Eta ponda kerəma osovəj pivorrez — inkubatorrez. Niaj jassik, kodəš; n̄ p̄ekə tečən̄ kolŧtez, kədna sonalən̄ son̄t ruən. Kolə medv̄ ŧemperaturās inkubator p̄ekas v̄li ətkod, kurəḡs tusān ŧemperatura ызда-зə +40°. Kolŧtesə kolə kadiš kadə bergətl̄n̄, k̄z kurəḡs kerə. V̄d̄əs-kə kerəm siz, k̄z kolə — 21 lun vārti petalasə ŧippezes, siz-zə, k̄z ovlə bavuka uvt̄n p̄əzikə. **ŧippesə inkubatorən p̄əzəms̄ sušə inkubaciən.** Inkubator d̄r̄ni bavuka oz kov, sija vermas s̄ kosta kolŧtavn̄.

Kolŧiš petəm v̄əḡn p̄ervo ŧippeslə kolə son̄t. Bavukaən p̄əzikə nija častə mam̄s uvtə zevšišlən̄. Sizkə loə: mijanlə i iskustvennəj p̄əzikə kolə šetn̄ n̄lə etə son̄tsə. Eta ponda kerən̄ „iskustvennəj bavuka“, mād̄noz **brud̄er**. Sija zont uvtə əksikə ŧippezes sontišən̄, k̄z bavuka uvt̄n.

Əni mijan v̄dsə „ŧip fabrikaez“ eməš—v̄z̄təš kurəg v̄d̄itan sovhozses, k̄tən v̄d̄itən̄ šurs-mədən kurəggezes kolŧtalisse-zəs, a ŧippezesə p̄əzən̄ inkubatorən. Setčin inkubatorrez uvt̄n v̄dsə kerkuez, n̄yn pozə p̄əzn̄ ŋe ətik das šurs ŧipən.

JƏLA Z̄VOTNƏJJEZ.

Jəla z̄votnəjjez, mād̄noz, zvirrez — seeəm z̄votnəjjez, kədnalən v̄v̄t̄ḡs vevŧtəm gənən i kədnalən mampəls pijan-nesə jələn verdə.

Jəla z̄votnəjjez — v̄d̄əs son̄t viraəš. Gəp̄s n̄lə s̄ ponda, medv̄ tusān vurz̄ka vizšis son̄ts̄. Son̄t vira z̄votnəjjez vura vermən̄ čulətn̄ kəz̄t təv, a kəz̄t viraez təv kezə ən-məššən̄. Sijən i v̄d̄ poroda jəla z̄votnəjjez paškələməš omən musar pašta — nija olən̄ i son̄t̄in̄n, olən̄ i kəz̄t̄in̄n ojlən̄.

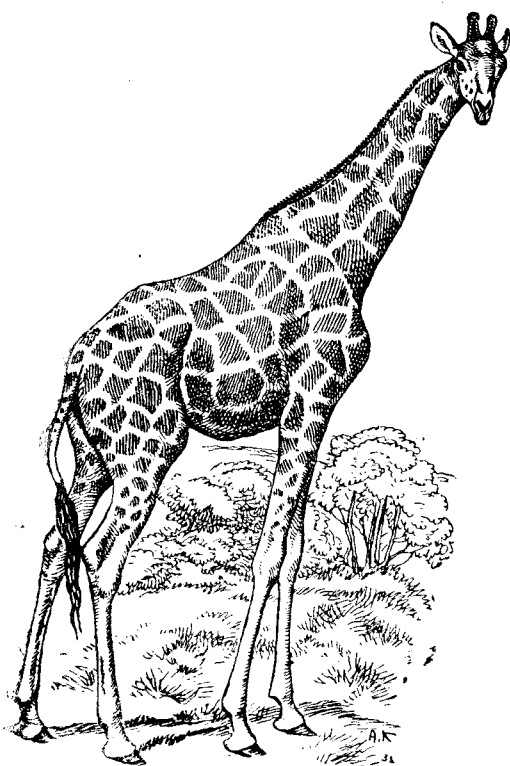
Eməş i sarızın jəla zьvotnəjjez — tьlennez da kittez.

Jəvşojışsez kolasın eməş seeəməş, kədna vьd vьdmasən pitajcənb. Nija turunşojışsez. Eməş i xisnəjəş. Nija zьvotnəjjezəs-zə şojənb. Ətik zьvirez şərn mort vətlişə okotniçajtə, vijiə nijə, kьz vrednəjjezəs libə opasnəjjezəs, mukəd şərn okotniçajtə sija jaj ponda libə sonьt ku (mex) ponda, kuitmətzeş velətis as dьnə i keris nijə gorta podəə.

Sonьt da kəzьt stranaezis dikiə zьvotnəjjez.

Zьraffa. Zьraffa (41 ris.)—olə sonьt Afrikaьn. Sьlən zev kuz şivibьs da seeəm-zə kuzəş kokkez; oziş kokkez una kuzьkəş vərişsezsa. Uçətik jur vьlən kьk neьzьt şurok. Vьvьtьrьs venьttəm gənən, gən rəmbьs paşkьt burəj pjatnaa.

Oziş kokkez zьraffalən seeəm kuzəş, nełki sьlə, kə kuz-zə sьlən şivibьs, no kolə əddən paşkətnь oziş kokkezsə, medvь suzətnь tu vьliş şojan. Oziş kokkessə paşkətəm vərn tu saьs loə lazьmьtzьk, sek zьraffa vermə suzətnь şojansə.

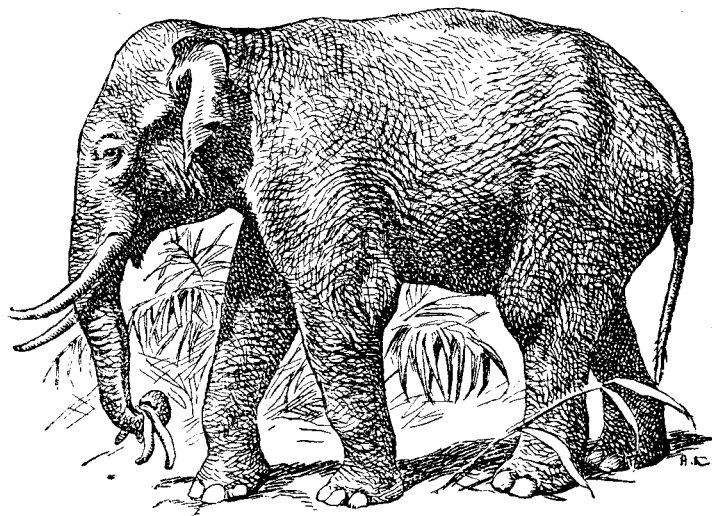

41 ris. Zьraffa.

Aslas çuzanmьn zьraffa pitajtçə pu işsezən; puez vьliş nijə əktikə sьlə kuz kokkez da kuz şivibьs zev jona prigoditcənb. Zьraffa olə seeəm mesta-ezьn, kьtən turuna şep kuza əti-əti vьdmənb puez. Zar sonđi uvtas turunьs çozə koşmə da kełdətə, a puez vьlən zəlonəj korrez kolənb. Eta zəlonəj korьs zьraffalə medkolan şojan.

Kər zıraffa sulalə pu uvtən, sılən kuz şivıı̄s zik pu vı̄l-
zə vaçkişə. Şinnez zıraffalən vı̄lışan ulə azzəñ, sija ozlan
vermə kazavn̄ opasnoşsə. Skaç gəñitə kuz koka zıraffa aslas
vraggezşan. A vətan-kə sija, zıraffa mezdişə aslas v̄na ko-
p̄ytaezən (zuraşə).

Slon. Slonnez (42 ris.) oləñ tropiçeskəj vərrez̄n İndiayn
da Afrikeyn. Nija zev ızıtəş v̄dəs mu v̄lət vetlētış z̄votnəj-
jez şərti. Eməş slonnez 3¹/₂ metra suvdaəş da 3 tonna şək̄taəş.

42 ris. İndijskəj slon.

Slonlən n̄r̄b̄s n̄zaləm əddən kuza da sogməm kiskakod
xovotə. Xovotən slon una v̄d tor vermə kern̄. Sija vermə
xovotsə lezn̄ mu verdəz, libə əvtn̄ sijañ ət-mədərə. Aslas
xovotən slon suzətə şojan — sija çəglalə kora uvvez pu verdış
da şujə nişə əmas. Juikə slon k̄skə xovotas vasə, a s̄vər-
şan kişə sija əmas, a zar lunnezə kişkalə assis şpinasə vanas,
k̄z vedra poniş. Xovotnas slon vermə kuln̄ şək̄t kerrez,
da nov̄j̄n̄ nişə mədik mestaə, vermə vuzzeznas sedt̄n̄
puez i vermə mu v̄lış voşn̄ kiz ızda uçət predmettez. Şivı̄s
slonlən əddən zen̄t i sija oz verm̄ jursə m̄sk̄rt̄n̄; xovot-
təg slon ez verm̄ v̄ ñe jun̄ ñe sojn̄.

Əmiş slonlən petəñ k̄k zev ızıt bivennez. Eta sılən
piñnez, k̄kkkez s̄ kuzaəş ñelki petəñ vevdəriş an berdşanaş.

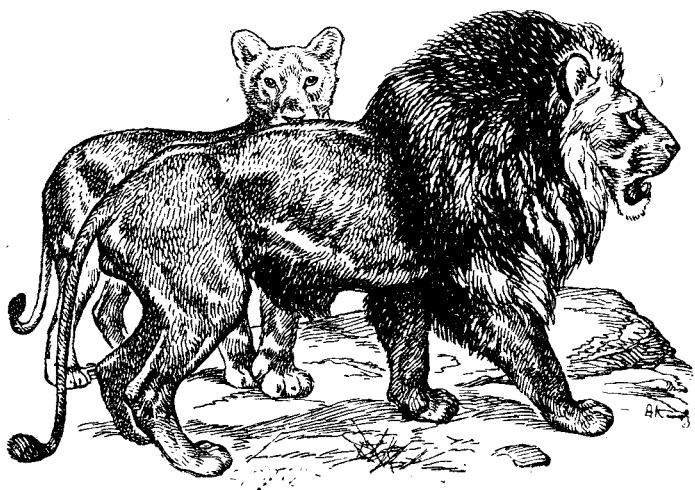
Бѣд сеѣм бивен слонлән овлә 50 kg ҫакыта. Нижән слон аҫсә дорјә вragгешан, и нијән-зә пuez рәрәтә да кулә нь вердиҫ каҫсә.

ҫojансә куртҫавнь слонлән емәҫ jur pinнез. Сылән нија токо ҫола, но зев гьриҫәҫ да паҫкытәҫ.

Әддән ызыт тусасә слонлиҫ визәннь коккез, кәдна кьзanas керрез вьлә ваҫкишәннь. Стурна доррезәтҫас ҫуннез, кәдна вердын емәҫ ҫевзыт корытаез.

Слон — vezәра зьвотнәј. Но ләгәтан-кә сija, сек слон повтәг munә вrag вьлә. Сек сija кутә аҫсис вragсә ховотнас да коккез увтас талә, ливо вьлә супкалә сija бивеңнезнас. Siz слон и тигрәс vermә.

Африкаьн слоннезсә una izvodalisә vәraliҫsez, кәдна vijәннь сija бивеңнез ponda, кәдна ҫетәннь зев dona „слоновәј коҫт“. Но Индияьн ҫастә слоннезсә lovjaән куталәннь, а сьвәгьн ve-

43 ris. Ajpәv da mampәv levvez.

ләтәннь нијә бѣд ҫакытзьк из изавнь. Gort poda moz mort кийн оликә (ҫеволаьн оликә) слон оз ploditҫь. Сijән и изавнь веләтәм слоннезсә оз тuj sunь gort зьвотнәјән.

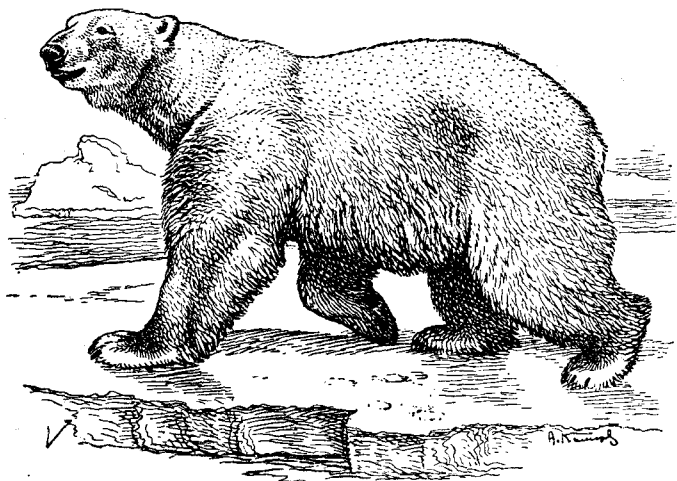
Lev. Zar ҫteppeзын Африкаьн да гьтлаңса Азияьн олә ызыт хисник — lev (43 ris). Aslas тусаән сija вura ваҫкиҫә каң вьлә. Vetlätikә lev гьззезсә кьскә да ньгьссә poduskakoд ҫевыт ҫуннез вьлә. Сijән сija гуҫән vermә lokнь aslas довьҫа дынә.

кыз каң-зә, toko zev ызт. Сылән çукыс, kokkes, вәзбс і вьдәс привьчкаес—каңләнәш. Гәнъс гәрдоқ, шәд виззеа.

Загәник гушаşә тигра кusseз коласәт. Сылән визза воккес әтлаашәнь омән руд рәма кusseзкәт. Зевшисас тигра әкинә да карәүитә аслъс довьча: каваннезәс, кәзаезәс, оленнезәс і мукад зьвотнәйсә. Зев куза четчәвтәмән ушкәтчә тигра аслас довьча вьлә і мәртә сь вердә јьла пиннезсә да гьззезсә.

Тигра аслас лапаән сәтәмән vermә çегнь вәвлиш спинасә, seeәт вьна.

Тигра una vred керә mortлә. Мукад пыршас сја веләлә овнь posaddez дьньн да шојә una gort пода. Çastәзьк пәриш тиграез ушкәтчәнь mort вьлә, кәднълә шәкьт вәтлишнь үдав да вьна довьча шәгьн. Пәриш тигра вәјсалә mortәс кusseз сажшаң і zev вүра четчәвтәмән ушкәтчә охотник вьлә, ливо мати муніш mort вьлә.

45 ris. Çоқком ос.

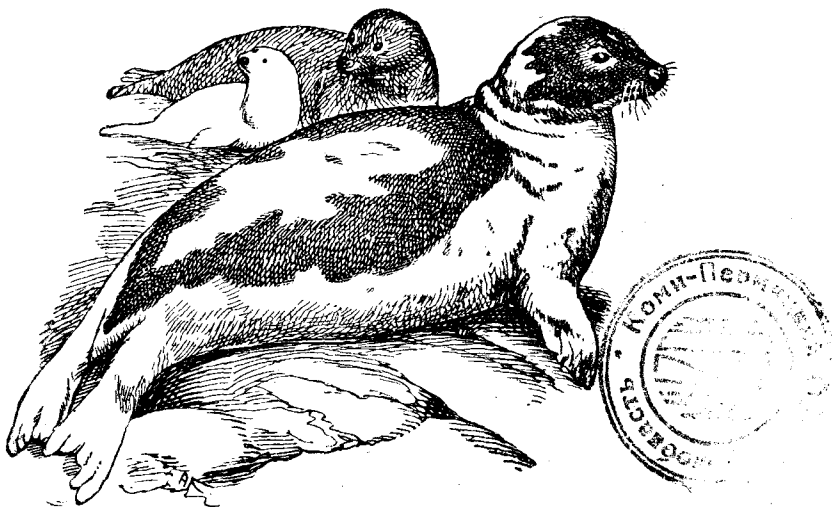
Çоқком ос. Polarnәј кәзьт странаезьн олә родна мјан вәргеэньн олиш вүрәј ослән—çоқком ос (45 ris). Но çоқком ос unaән вүрәј осша мәдоқ. Сја зикәз мәдмоз олә, вүра ләшәтçәт овнь polarnәј јьез да лыммез кьласьн. Çоқком гәнъс әтлаалә сьлиш рәмсә лымьскәт і сьлә казавтәг роцә гушаşәнь довьча дьнә. Вүра сјә гәнъс сажөвтә і polarnәј zev ызт morozzez sogja. Сылән і kok пьдәссезьс вевттишәмаш гәнән.

Çoçkom os çastə pantasə jbez vlyñ Ojlañşa rojarnəj sarizyn. Tatən sija vətlişə tüləñnez şəryn, kədna slyñ medbur şojan. Çoçkom os vura ujalə. Aslas ozşanas veknamətkod tusaən os suryta ətmədərə tojyštə vasə i slyñ vyna lapaeznas, kytən çuñnez kolasyñ eməş kuçika pèreponkaez.

Çoçkom oslən mortşa avuəş una vraggez. Sijə vijəny sonyt ku ponda, jaj ponda da gos ponda. Kuş slyñ unazyk munə kovjorrezə; jajsə da gossə ojlañyn oliş oğirş şojəny.

SARIZ ZVIRREZ.

Түлөң. Түлөң — sariz zvir (46 ris.). Mukəd zvirrez vylə sija vaçkişə aslas gənən, kəda vevtətə kuçiksə, lolalə sija ruən,

46 ris. Түлөңnez. (Sajaszyk mam pəlyş pijannas).

mampəlyş slyñ pijalə pijannez i verdə nijə aslas jələñ, kəz mijan kañ, krolik, livə ron. Түлөң — jəla zvyotnəj (mləko-pitajussəj).

Mukəd zvirrez oləny kəsinyn i setən kossəny aslynyş şojan, tüləñ pitatçə çerian, slyə aşşis dovçasə kolə va pəkət kosşyñ, ujavny i eta ponda vbdəs slyñ tusaş ləşətam vaət ujavny, a ңe vetlətny.

Tusaş tüləñlən vaçkişə çeri vylə, no vəzşy tujə slyñ ңuzaləmaş vəriş kokkez, kədnañn pbdəsses pəramaş paşkyt

lastaezə, a çunnez kolosas vьdməm kьz kuçik. Ena bəriş kokkezən t̄uleŋ sьnşə, uјə.

Гənьs t̄uleŋlən zenьt da volkьt, oz padmət sija uјavnь.

Mu vьlət t̄uleŋnez kьsşənlə əddən uməla, nьlən uјalan lastaez nemunda oz ləşalə vetlətnь. T̄uleŋnez oz i munə bereg dorşanas ьləzьk, nija mu vьlə petalənlə toko sotçisnь, da uznlə. Tavunnezən nija sek kujlənlə bereg dorьn, libə jь plas vьln. Çuŋ toko kьəəmkə opasnoş, nija termaşənlə vaə. Vaьn sija çoza vermə bergavnь da uјavnь, setən sija oz-ьk pov.

Oz tulyьnas mampəv t̄uleŋnez munənlə kьtçəkə ьləzьk jь plassez vьlə, libə kьəəmkə ostrovə da pijalənlə setçin pijannez.

T̄uleŋnez olənlə mijan ojlanşa sarizzezn, Kaspijskəj sarizzn, Bajkal, Ladozskəj da Oңezskəj tьezzn. T̄uleŋəs vijənlə gos da kuçik ponda. Sarizzezn t̄uleŋnezsə şmekajtnь, kьtən nija tavunnezən, kujlənlə, levalənlə mukəd pora aeroplannez.

Kittez (47 ris.)—vьd zьvotnəjjez kolasiş medьzьtəş. Eməş kittez, kədna kuzanas 30 m i 150 t şəkьtaəş. Seeəm kitьs 250 mьmdaən şəkьtzьk əskaşa i 50 mьmdaən şəkьtzьk slonşa, a slonьs mьdьzьt vьd zьvotnəjşa, kədna vetlətnənlə mu vьlət.

Kittez olənlə okeannezn da ьzьt sarizzezn. Kərkə vazьn kittezsə ьddisə çeriezən—nija tusananьs əddənzьk çerilən vaçkişənlə i ñekər mu vьlə oz petalə. No kit—ñe çeri, a əddən ьzьt sariz zvir. Virьs sьlən sonьt, lolalə sija ruən, pijannezsə pijalə lovjaezə i mampəls verdə nijə aslas jələn. Siz-zə kьz i t̄uleŋ **kit**—jəla zьvotnəj (mlekopitajussəj).

Мьла-зə-inə eta zvirьs oz vaçkiş mukəd jəvşojiş zьvotnəjjez vьlə?

Mi tədamə-ñi, kьz çeriezlən tusa formaьs bura ləşətəm vaьn ovnь. Kit olə seeəm-zə uslovioezn, kьz i çeri, i çerilən tusa formaьs seeəm vaьn oliş zvirlə—burьk.

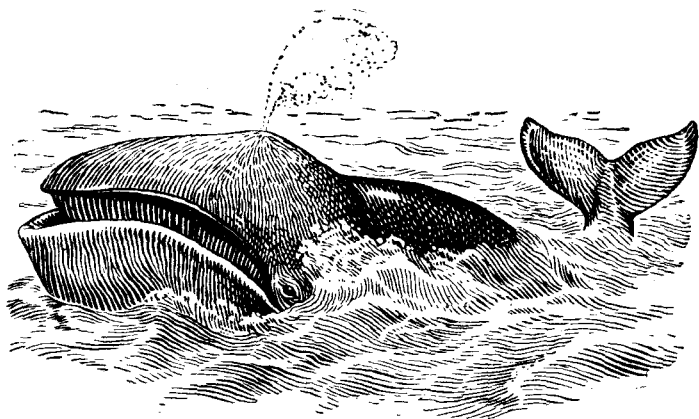
Çerilənmoz-zə, kitlən uјaləm ponda otsalə vəz vordtv. Toko kitьslən sija oz sulav çerilən moz, a kujlə.

Bəriş kokkez kitlən avuəş, a ozişsez pərəmaş zenьt lastaezə. No ena lastaezn seeəməş-zə ьez, kьz mukəd jəvşojiş zьvotnəjjezlən kokkezas.

Күчүккүс китлән күс, воҗкүт, нә сь увтүн ем әддән күз дос. Ета гәсүс вүра визә јажас сонүтсә, сижән киттез вермәнә овнә күзүт сариззезүн.

Түез (логкәјјез) китлән әддән үзүтәс, нүә тәрә үзүт ру за- пас. Сижән кит ва рүекүн вермә рутәг овнә 15—20 минута.

Кәт кит ачүс әддән үзүт, а ритатчә сija рәснi зьвотнәј- језән, шлизнәккәзән, рачәккәзән, кәдна una оләнь сариз ваән. Сija ујалә ошта әмән, кәда сьлән мерјозамоз күјә рәснi довьсәсә. Риннәз китлән авуәс, нә әм нөвошаң вьдмәнә

47 ris. Кит.

сьлән рәшкүт плаштинкаез торјәтүсләм рәммезән. Нijә нитәнә „китовәј усән“. Кәр китүс рәднәлас әмсә сьлән әмшис ваьс ретә. Сija рузәлә плаштинкаезсә торјәтләм коләсәт, а күјәм зьвнәшүс сьлән коә әмәс, кит нijә нүлалә.

Әтик китшаң рәзә вошнә гәссә да китовәј усә 10—15 шүрс рүв вьлә зарнiән (золотәән). Сижән i кит сәјүн әддән околiч- чәнә. Нь сәргүн вәтлiшәнә ошовәј парәкоддәзән, нүшаң iьләнә киттезәс рүскаезiш. Виҗ китовәјнәј парәкоддәз вьлүн әни емәш рiсрәсовләннәз, күтән кит туса вьлүн сетән-зә узәләнә. Вүндәләнә сьлiш тусәсә рүрттезән, кәдна узәләнә елөктричество вьнән, үзүт коҗоллезүн сьләтәнә гәс, торја масинәзән рәзә- тәнә коскәзсә i керәтәнә нүш рiз, кәда мүнә му вүрмә- тәмә (удоврәннәә). Мijән SSSR-ын китолөвнәј рүмьшәл гә- сударство кiпод увтүн, сija вүра мүнә озлән.

ZŲVOTNƏJJEZ, KƏDNƏ MORT GORT PODAƏ PƏRTƏM.

Vazьn kərkə pєrvovьtnəj morttes abu vədītłemas ɲekbєam poda, nija vьdənnьs vələmas mestaiš mestə veltlētis okotnikkezən. Nija sojləmas vijəm zьvotnəjjezliš jajsə, a kuçikkezsis kerəmas aslьnьs paškəm. Kьjvьvləm mort i dīkəj bałəzəs i dīkəj kəzəzəs, i dīkəj porozzezəs da məssezəs, i dīkəj vəvvezəs. Vijəm zvir dьniš, mampəlьs verdiš, okotnik koknita vermьvlis pijansə torjətnь. Seeəm pijannez çozə mort dьnə velalənь. Vьdmьstasə nija i olənь kьtənkə matьn mort dьnь, oz polə mortliš. A mort gəgərə velətəm zьvotnəjjes, kər nija pondisə ploditčьnь — pərisə gort podəə. **Mort lois podavədītisən.**

Bərnьzk kadə mort velalis ena zьvotnəjjezša ьd burtor vošnь: velalis lьštьnь nьliš jəv, porozzezəs da vəvvezəs velētis uzavnь, bałališ pondis vurunsə sьrnь i siz ozl.

I estən sizzə kьz vьdmassez bərijkə, mort pondis burzьkkesə nь, kolasiš bərnьnь, pondis kernь **otbor** (bərnəm). Pervo mortьs tədtəg kerlis etə otborsə, — vištalam, ɲekodəzьk zьvotnəjəs sojnь načkьlas, a burzьkkeszə ozla ь viznь kolas, i, sizkə, nija dьrзьk sьlən olisə da ploditčisə, asšinьs dona kaçestvoezzə šetalisə pijanneznьslə. A sьvərnь iskustvennəj otborsə mort pondis **tədəmən** (soznačelno) kernь, i sek arkmisə gort poda kolasьn porodəez vił: vьna vəvvez — šəkt doddez kьskavnь, çoz, vojok vəvvez — rьsakkez da skakunnez, una jəv vajis, gollandskəj məssez, zev gosa anglijskəj poršsez i siz ozla.

Məslən istoria. Ne ətik so god-ŋi çulalis sь vərnь — Jevropa ьn ovlisə gьrišəš da vьnaəš dīkəj zьvotnəjjez, kədnə mijan praɲeddeznm suvləmas **turrezən**. Turlən jur koskaьs i əni çastəkod azzišlə. Dīkəj turrezša mortьs kərkə vazьn pondəm vədītнь gort podə — məssez da porozzez. Pervo mortьs nь vьlьn toko uzavlvəm, a sьvərnь pondəm nijə vədītнь i jəv ponda. Medvərnə dīkəj turrezsə, kuim so god gəgər ŋi çulalis, vijəmas. Mьgərnas da tusanas tur vьlə əddənzьk vačkisənь Ukraina ьn vədītan podə, kədnə setçin vədītənь

uzaləm ponda; rəmnas eta podab̄s jugbtz̄k aslas dikəj pra-
deddezs̄a. Mukəd porodaez, vištalam, gollandskəj poda, xol-
mogorskəj da jaroslavskəj māssez mort дьньн oləmən unakod
lois̄a mädkodəš: nija avuz̄k v̄naəš, no unaz̄k šetəñ jəv.

Bur porodaa māssez i oz̄k pantaš̄lisə ḡriš̄ kəzajstvoe-
z̄n pomessikkez̄lən da kulackəj kəzajstvoez̄n, a mukəd kreš-
šanāslən v̄lisə uməl̄ porodaa māssez—učətəš, jeeə jəlaəš. Ko-
nesno, seeəm „porodasə“ ŋekin ez petkət, a seeəm podab̄s
sogmiš̄ sijən, sto ved̄nakkez̄ kəzajstvōn ez poz kern̄ poda
v̄lə otvor, ez poz v̄rj̄išn̄—kolə etə pijansə rod ponda
kol̄n̄, aļi oz kov. Da i vizisə etə podasə pyr̄ ebḡjənmoz,
uməl̄, kəz̄t kartaez̄n. Əni, kər kreššana ətlaəšisə ḡriš̄ kol-
xozzezə da sovhozzezə—nija verməñ vəd̄itn̄ bur porodaa
poda, verməñ nijə dozirajt̄n̄, k̄z kolə.

Vəvlən istoria. Vitdas godša unaz̄k-ŋi çulalis, k̄z roç
pušesestven̄nik Przevalskij Azia šteprez̄n azzəm ənəz ol̄iš̄
dikəj vəvvezəs. Etə dikəj vəv porodasə uçonəjjez siz i ŋim-
tisə **Przevalskəjlən vəv.** Sija ŋēz̄t vələk, zen̄t buršia.
Rəməs s̄lən bulanəj, pesəka pust̄na rəmkod-zə, k̄tən v̄d
v̄dmas sotəm sondiən. Oləñ ena vəvves tavunokkezən, me-
d̄z̄t vozak n̄lən kolasan̄s—zerebec; k̄z toko kazalasə
opasnoš—zev gəñitəmən p̄ssəñ. Məd̄noz i ez poz v̄ p̄s-
s̄n̄ ызtkod štepnəj z̄votnəjlə, k̄tən ŋek̄tçə sajəvtç̄n̄.
Mort otvorən (vərjəmən) esə əddənz̄k ozlañ nuətis n̄liš̄ etə
kaçestvosə—vojoka gəñajtəmsə i v̄dtis çozə gəñajt̄iš̄ r̄sak-
kezəs da štepnəj skakunnezəs. A kər mortlə kolis vəvlən
ŋe çozə gəñajtəm, a v̄n̄s,—sija vəd̄itis da petkətis ḡriš̄
poroda, v̄na vəvvez.

Poršlən istoria. Dikəj porš,—kavan ənəz olə mijan Kav-
kaz̄n da Šərət Aziān. Sija vetlətə eək v̄dmassez kolasət
ŋur̄nkod kussez̄n. Eta zev v̄na z̄votnəj, s̄lən əm-
šis̄ m̄tçisəmaš, kuz̄ kl̄kkez, kədnaən sija dorjə aššə xis-
ŋikkez̄šan. K̄z jon zuši kavanlən oz uš kuçik verdiš̄ da oz
z̄rtç̄ kussez̄ verdə, kər sija k̄ššə n̄ kolasət. Seeəm gəñ̄s
ŋe əddən sontə kavanəs, no kuçik uvtas s̄lən em zev k̄z
gos, kəda sija sajəvtə̄ kəz̄t sogja i kəz̄t ru v̄l̄n i kəz̄t

ваьп. Դիկəј porş — вьдтор şojis зьвотнəј: sija əktə mu vьliş zoluddez, ərekkez, вьд posni şojantor, aslas çukaən garjişə muas da kьskalə setçiniş şojan vuzzezsə, gaggezəs, liçinkaezəs. Եəк çassaьп mampəььs kerə asььs poz da pijalə setçə 5—10 porş pijanən.

Əni tjanlə vezərtanaəş loasə вьд osovənnosşez mijan gort porşşezlən. Pradəddez nьлən vələmaş ңurrezьп olišşez—sijən i gort porş radejtə ңaтьп tuplaşььп, sijən nьлən vura verdikə kuçik uvtas əkşə una gos. Etə sьliş osovənnosşə (gosən jonməmsə) mort keris asььs połzaə i iskustvennəј otborən nuətis ozlaң. Porşəs pozə вьд şojan torən verdьп, kəda kolтçə mort puəm-pəzəm, uzaləm vəгьп. Sьлən ploditçəməьs siz-zə mort ponda bur kaçestvo: çozə ploditçəməьs mortlə una şetə porş jaj. Toko vьп da polan гьriş kьkkez kavanlən ez prigoditçə mortlə, i mi azzam—mijan porşlən ena kaçestvoez avu вььтəş: vьп jeeazьk kavanlənşə i kьkkez ңe əddən kuzəş.

Kroliklən istoria. Դիկəј krolikkez oləпь lunlaң oblaşşezьп Zapadnəј Jevropaьп. Rəməп da mьgərnəпьs krolikkez vaçkişəпь mijan kəçlə, no uçətzьkəş nьşşə i ңevna aslanьs oləmən mədkodəş. Kəççez oz kerə noraez, a krolikkez oləпь noraezьп. Setən xisnikkezşəң sajəvtçəməп mampəv krolikьs pijalə 10—12 krolik pijan. Nija pervo nekodaəş, oz azzə. Krolikkez вьд вьдmas torən pitajtçəпь; nija çastə eьkətəпь saddez da vəriş puez.

Gort podəə pərtəm vəгьп, mort ispolzujtis krolikliş zev çozə ploditçəmsə: ətik paraiş godnas pozə vəditьп ңe ətik şo krolik i voşпь estiş una jaj zapas. Jajьs kroliklən kurəг jaj kərakod. Jajşə krolik şetə esə ku, a mukəd porodaezsə pozə esə sьnavпь i siz voşпь nьliş ңevьt puk, kьtiş kerəпь sonьt ispotkaez, perçatkaez da mukəd tor. Sizkə loə, krolikьs vrednəј гьzuniş pəris połeznəј зьвотнəјə.

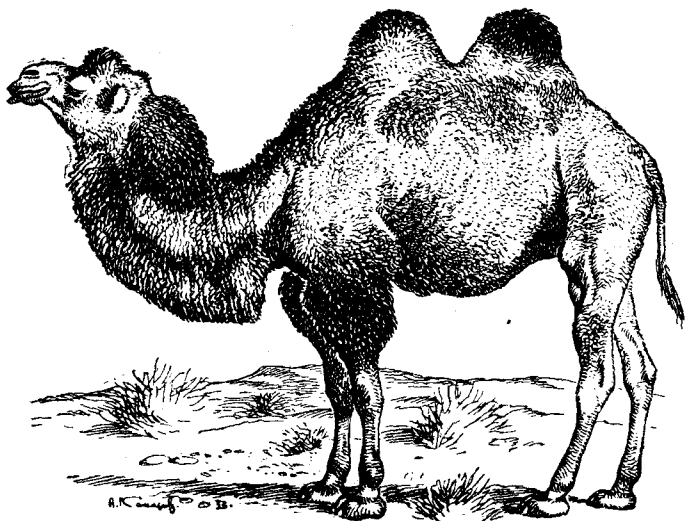
Siz mort polzujtçə зьвотнəјjez mukəd osovənnosşezən, burməтə nijə da kerə asььs połza.

Verblud — पुस्त्यां कोगव. Jeeə mu vььп eməş зьвотнəјjez, kədna verməпь ovнь şəkьt olaninьп, vatəm kəs pus-

тыңаезып, кытэн ңекыэм вьдмас ави. Сееэм местазып vermə оvнь вервљуд (48 ris.).

Раşкыт, ҫорыт гада, кок рьдәсез вервљудлән оз вәжә пустьна pesəкып. Морос вердас да ризәсезас вервљудлән ҫорыт гаддәз, нь вьлә сija vodə, кәр кујлә рым pesəк вьльп.

Оз ров вервљуд i pesəка бурanneзиş, кәдна оvlәнь пустьнаып: сьлән ыргьрссес vermәнь рәднаşнь осовәј кларanneзән, кәдна радмәтәнь pesəксә.

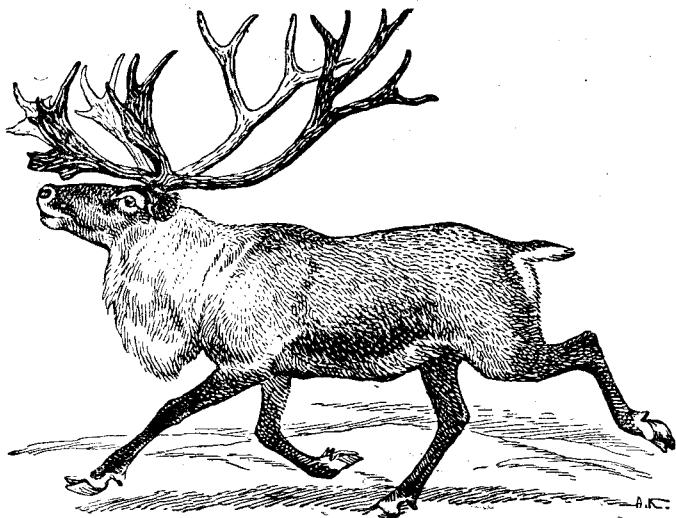
48 ris. Verвљуд.

Verвљуд vermə ʃojнь вьд ҫорыт турunsә да kustарник-кеzsә, кәдна вьдмәнь пустьнаып, i кәдә ңекәр оз pondь ʃojнь мәдик зьvотнәј, виşталам вәв. Verвљуд lunмәд vermə оvнь јутәг-ʃojтәг. Сек sija олә asлас горvbezша sokkezән, кәднаып una gos. Eta gosьs әкşә setçә сек, кәр вервљудлән una ʃojан. A. оз-кә pondь вервљуд ʃojнь, сек горvşis сьлән зарasses вьгәнь. Сек горvbez ʃokмәнь да оз pondә sulalәтән vizşьнь, а ҫукьртçәнь да рәрәнь вокә.

Кәркә зев-ни vazьп, mortьs velalәм verвљудsә gort po-даә рәртнь да pondәм сь вьльп кьskавнь вьд ʃәкьтасә пустьнаып. Toko verвљуд вьльп mort vermьvlis vetьльнь зев ьзвт пустьнаезәт.

Mijan SSSR-ын вервлудdezэс визэнь Сэрэт Азиань, Kazak-
станьн да Zavolzskэj штеppeзын. Setчин sija — mukэд gort
roda код. Setчин олиш kolхозниккез керэнь sijen бьд ьв
вьлиш из, кьскалэнь шэкт грузzez, vetлэнь сь вьльн verzэмэн.
Вервлуд vurunish керэнь noj, кьжэнь fufajkaez, perчатkiez,—
шувkiez. Вервлуд jajьс кэра, кьз мэс jaj-зэ. Jэvsэ сьлиш жуэнь.

Ojлаңша кэр. Pустьһаьн mortлэ вервлудьс — вьд-рыҫа
jort. Siz-зэ шэкт аслыт dumajтнь, медвь ojлаңша mort кэртэг
vermis овнь (49 ris.).

49 ris. Ojлаңша кэр.

Medkolan шojан сьлэн — кэр ңие, мэдһоз jagel, кэда una
вьдмэ tundраьн. Кэрсa ңекьсэм мэдик зьvotнэj оз vermь
овнь eta шojанэн.

Коккез кэрлэн ңол корьтааэс, кьк ьзтызкэш да кьк учэт-
зькэш. Ым вьлэ җивэ ңие вьлэ сувтикэ сьлэн сэрис шуннес
paшkalэнь, kok pьдэсьс paшkalэ i kokьс оз вэj. Siz-кэ ojла-
ңиш олишсез кэрэн vermэнь vetльнь i ьм куза i ңие куза.

Сэк, соньт гэн кэрлэн vura sajэвтэ sija кэзьт sogja.

Кьмэсас кэрлэн кьк шур зев ьзьтэш да uvvezэн paшkalэ-
maш. Тульснас шurrez ушалэнь, a arнас мэдpэв вьдмэнь.

Кэр кьскалэ mortэс i сьлиш вьд шэкт тор tundраьн. Сьлэн
vur кэра jajьс — medkolan шojантор ojлаңша mortлэн. Кэр ку-

çikiş mort kerə paşkəm, kəmkət, aslės olanin. Zyləz kərlən munəñ suñis-tujə, a şurrezşis da [kopıtəzşis kerəñ kləj.

Carskəj Roşşiañ jeeə təzdişisə kər ponda. Sijən nija sogət-tezşan da uməla verdassan zev unaən kuvlėvlisə.

Əni ojlañın eməş kər vəditan sovhozzeş da kolhozzeş. Nьнп vura təzdişəñ da dozirajtəñ kərəş, vərjəñ nylə bur-zьk şojan mestəz, şleditəñ jəvşalikə, vьdtikə, pessəñ nь sogəttezkat.

Əni sovet vlaš suvtətis aslės zadaça—levtəñ da bur-mətnə mijan poda vəditem. Eta ponda oza porodatəm poda vezşə burzьk porodaa podəə, kədna mijan olaninə əddənzьk vəşaləñ. Kolhoznej poda vəditan kartəz kerəñ siz, medvь nьнп vura pozis verdəñ podasə. Medvь podalə vəli şojan—eta ponda paşkətəñ verdas kulturaez uvtə plossad, kerəñ şilosnej jamaez da basnaez, kьtəñ, zaptəñ səma verdas. Paşkətəñ porş da krolik vəditem, nija aslas çozə pijaləmən zenьt kadə vermasə şetnə zev una jaj. Una təzdişəñ i vəv ponda, kədalən ьзт значеңноьş şe[skəj kəzajstvoьн, a sizə strana ovoronaьн—Gərd armiaьн.

OBEZZANA EZ.

Zooparkьн ovezzjana jərtətteş ozьн (kletkaez ozьн) kətkər unazьk oñir sulalə, vizətə nijə. Dьг mukədьş sulaləñ, oz vermə orətçьñ, kьz ovezzanaez vьdnoş vezməşəñ. Med-əddən mortlə sija divo: ovezzanaьş vaçkişə mort vьlə.

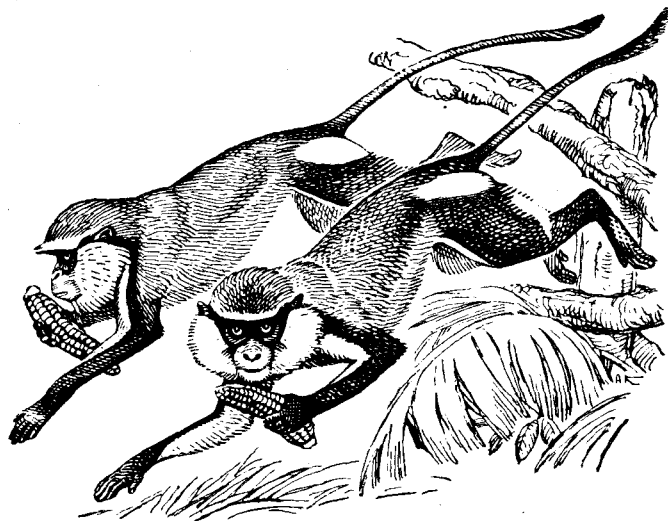
Zvirlənkod lapəz tujə mi azzam səliş kiez, kədna mijan kiez vьlə vaçkişəñ. Çunnezas nьлən mortlənkođəş gьzzeş. Una avezzana porodələn i çuzəməş (rozaьş) vaçkişə mort çuzəm vьlə.

No sekzə i una ovezzanalən neətkođьş mortkət. Vьvьtьгьş nьлən gəna. Kəkkes nьлən ne mijanlənkođəş, a vaçkişəñ mədik para kiez vьlə (kьz vьtte nьлən ne kьka, a no[ki). Nьлən em kuş vəz. Eta zьvotnej seeəm, kədalə vura pozə

овнь рuez вьльн. Уvvez вьлэт да му вьлэт нija котрашэнь
нолан кок вьльн (нолан ки вьльн).

Мартьскаез. Мартьска-овежанаез (50 рис.) зев вожокэш,
ниja куз лун çулэтэнь ру вьльн, уввиш ув вьлэ çетçалэнь да
котрашэнь. Зев çоza овежана vermэ котэртнь ру вьлэт. Сь
кокнит тусалэ çетçэвтнь 8—10 метра вьлна ñемунда ави
шэкт.

Овежанаелэн шojan—вьдкод ploddez, роçкаез, korrez, poñи
увоккез, колттез да kaj pijañnez. Мартьскаез çастэ ушкэтçь-

50 рис. Мартьскаез, кэр нija вэр вэртэнь kukuruza вь вьлиш.

лэнь кэзэм вьвез вьлэ. Кэзэм вь вьлэ нija нуэтэ ньлэн
vozак. вь вьлас sija pyr pukalэ, vizэтэ, ави-ja matьн кьээмкэ
opasнош. Кьз toko vozак казалас opasнош, sija зев gorэн
çirзэмэн шетэ signal. Сек тавунок экшэ grudaэ i лэшэтçэ
рьссьнь. Çулалас-кэ opasношьс, vozак шетэ мэдик, лэңзык
signal i тавунок оз рьссь. вьвез вьльн овежанаез зев ьзьтэ
керэнь умэлсэ. Не сьмда шoянь, мунда талэнь. Çетэнь вьд-
mассезсэ, çеглалэнь, крэситэнь, çаркэнь. Вьдса соззезэн нija
эманьс шoянь шутушсэ, зевэнь, шoянь месэçоккезэ, кэдна
ньлэн natodil эмэш сэка рьекас. Сееэм запассэ керэм вэрьн
овежанаез есэ эддэңзык pondэнь вэрjiшнь. Нija лэтэнь вьд-
massэ i, ñевна pesььстасэ да, секзэ зэр çаркэнь му вьлэ

da letəny vilış. Pəttəz letəvkerasə da vьdnoz ьkətasə vьd-
massə — vəliş tabunok munə ьv vьliş vərə.

Pukşasə nija eta vərən puez vьlə da kutçisəny vesətçəny.

Nija ətamədlış gənşis kьskaləny naşekoməjjezəs da vьd
gən verdə kattışəm jog.

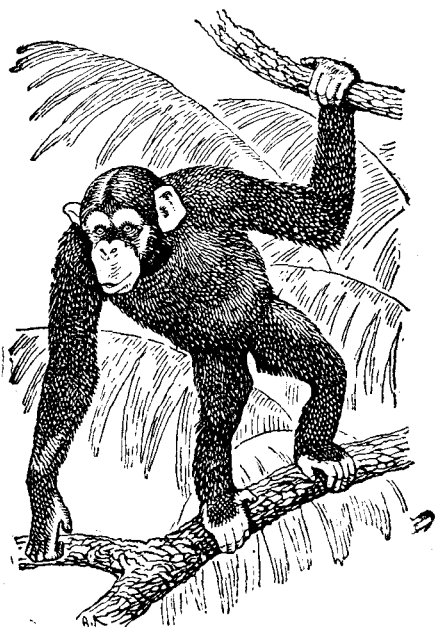
Puez vьlyñ nija vojok olişsez, a mu vьlyñ abu əddən
vojokəş. Setən nija seəəm vojoka oz vermə kotrašny.

Mampəlyš ovezjanalən pijalə ətik, soça kьk pijan. Lun-
məd vərti sogməm vərəs ovezjana pijan əsətčas mamьs şivi
vьlə, jona kutçisəs sь verdə i mamьs vьdlaət sijə povjətə.
Nədələ məd çulalas i ovezjana pijan açьs pondə mamьs gə-
gər kьskaşny, a çoza pondə i puez vьlə kajny. Kьz toko
kazalas kьtişkə opasnoş, ovezjana pijan kotərtə mamьs dьnə
da vizçisə sьliş dorjəm. Ovezjana aj-mamьs əddən raçejtəma
vizəny aşşinьs pijanneznyšə.

Mortkod ovezzanaez.

Vьssəj, livo mortkod ovezzanaezən suəny to kьəəm ovez-
zanaezəs: simpanze, gorilla da
orang-utan. Simpanze da go-
rilla oləny Afrikañ. Çuzanmu
orang-utanlən — ostrovvez Bor-
neo da Sumatra. Gibbonnez
oləny zar Indo-Kitajny. Eñ
mukəddez şərti—medavjiş zь-
votnəjjez.

Meduna, mukəd mortkod
ovezzanaez şərti, mort tədə
simpanze jьliş. Eta ovezjana
olə gьriş, ək vərrezyñ şərət
Afrikañ. Sьlən vьvtygьs, kьz
vьdənnьslən ovezjanaeslən,
vevttəm kuzkod gənən. Abu gə-
naəş toko dolonnez, podosvaez
da çuzəmyš. Vər kuza simpan-

51 ris. Simpanze.

zeez vetlätəň şemjaezən (ibo tabunokkezən, kossəň şojan. Şojəň nija vьd plodsə. Simpanze zev bura kajə da kotrašə vьd ru vьlət. Ru vьlə kajikə, (ibo ətmədərə puez vьlət vetlikə sьmpanze bura kuzə aslas kuz çuņa kiezen da kokkezən kutçışnь uvvez verdə. No nija ңe vьdpyr oləň puez vьlьn. Kər nija lezçışasə mu vьlə, to vetlätəň ңoņnan kok vьlьn, vetlätikə ңyğssəň çuңnez vьlə kəstalasə-da.

Una iңteresnəj navludəņņoz eməş simpanze səgьn. Nьlən radujtçəm, ləgaləm, divujtçəm — zev jona vaçkişə mort vьlə.

Uçət simpanzeezlən orsəmyš vaçkişə çeləđ orsəm vьlə. Nija tuplaşəň zozət, ətamədnьsə şpinaez vьlanьs kьskaləň. Nija radejtəň çaçaez da vьd rəma predmettez. Radejtəň simpanze zerkalaьn vizətçьnь.

I vьvтыгыš kerəməň mortkođ ovezzanaezlən i una osovennoşsez nija povedəņņoьn mijanlə vajitəň, sto nija matьn sulaləň mort dьņşan.

III. КЪЗ КЕРӘМА ДА УЗАЛӘ MORT VЪVTЪR.

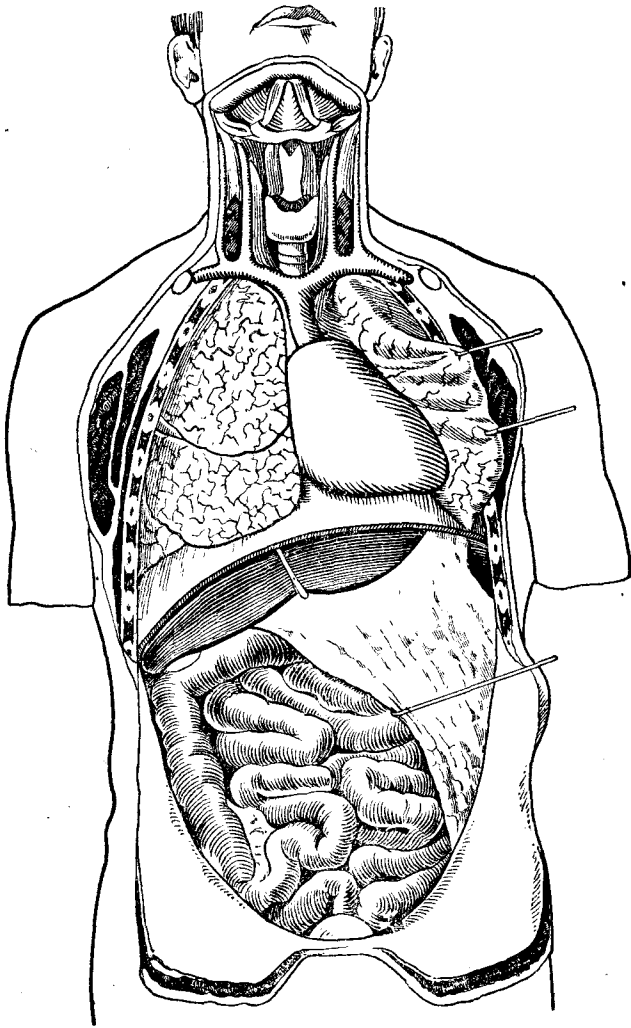
Mi әni pondam tәdmavnъ, къз керәма да узалә mort vъvtъr. Etә voprossә velәtikә mi pondam tәdnъ, къз kolә beregitnъ ашһнын vъvtъrнмәс вьд sogәtiш, къз kolә вьеәта organizujtнъ ашһнын из. Mort vъvtъr jьliш nauka mijan ponda vizә вььт знаценно.

Mort vъvtъr kerәm kolasъn da зьvotнәjjez vъvtъr kerәm kolasъn una em әtamәd vьлә vaçkiшanaъs. I mortlән i jәv-шojш зьvotнәjjezlән vъvtъr torjaшә **jur** vьлә, **шivi** vьлә, **tusa** vьлә i **kikok** vьлә, (зьvotнәjjezlән oziш da вәriш kokkez, a mortlән kokkez da kiez). I mortlән i unapәләs jәvшojш зьvotнәjjezlән kuçikъs vevttәm gәna тьләppezән, gәнән. No зьvotнәjjezlән kuçikъs unapәләslән vevttәm eәk gәнән, a mort vъvtъrльн gәnokkez соçьnikәш da зеньтәш. Çuң pommezьн mortlән i зьvotнәjjezlән emәш koskakod sodonttez (rogovәj pridatokkez): mortlән — gьzzез, зьvotнәjjezlән — gьzzез **ливо корьтаез**.

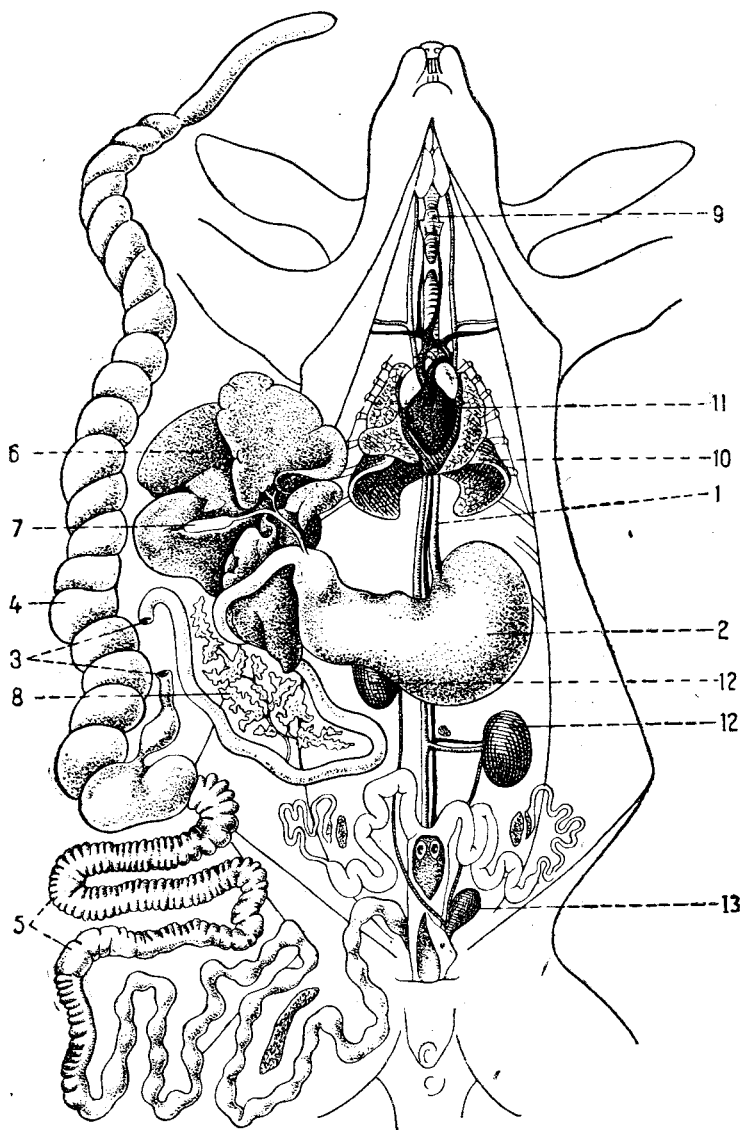
I гьrk керәмьs mort vъvtъrlән da зьvotнәjjezlән unapәләs әtkod. Risunok vьльн risujtәm mortlән da jәla зьvotнәjvъvtъrlән гьrkъs (52 da 53 ris.).

I mort vъvtъrьн i jәvшojш зьvotнәj vъvtъrьн em jәrtәt, kәda вььtkod muskulән **diafragmaән** (morosкьнәmkolas jansәtanән) jansәtә гьrkсә кьк torjә: **moros гьrk** da **кьнәм гьrk**. Moros гьrkьн emәш шәләм da тьез; кьнәм гьrkьн — zeludok, kiskaez, mus, poçkaez i mәdik organnez.

Sizкә, i mort vъvtъrьн i зьvotнәjjez vъvtъrьн emәш әtkod organnez. Вьд organ керә ашһis из, kәda kolә вьд vъvtъr

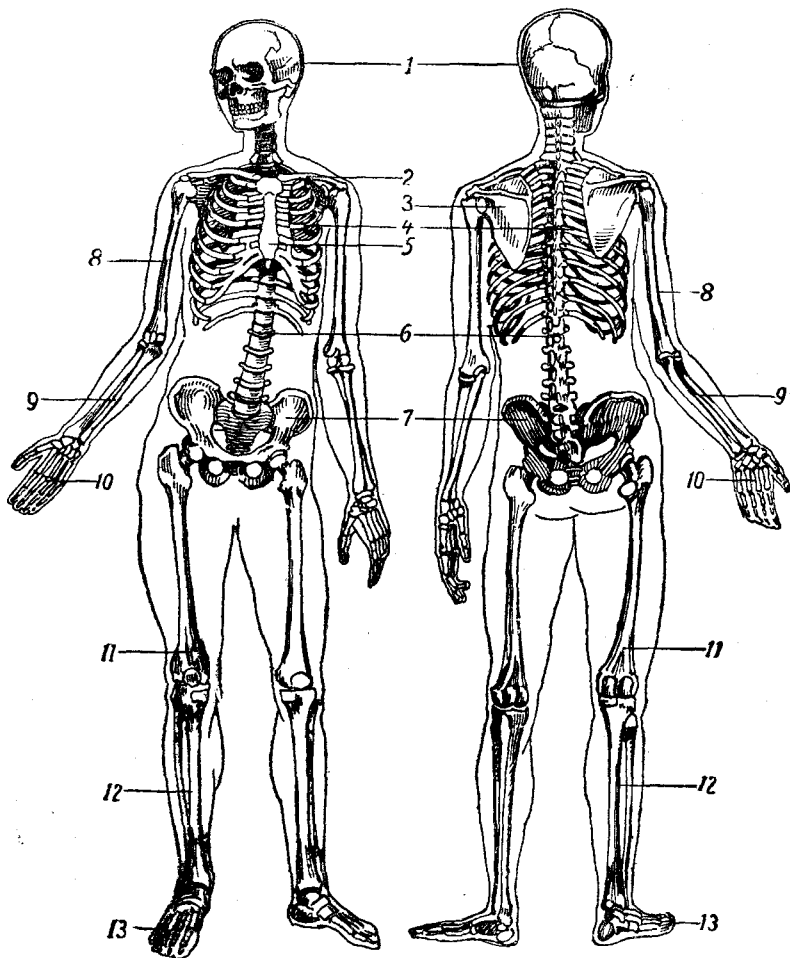
52 ris. Mort ғыркып органнез. Тьдалә морос кьпәмколас јансәтан. Морос ғыркып емәш тьез да сәләм. Кьпәм ғыркып—zeludok (sija vevttәм gosән), kiskaез, mus i mukәd органнез.

53 ris. Potrositəm krojik. Moroskynəmkolas jansətan vöstəm. Tədaləp gʻrkyn organnez: 1 — piscevod, 2 — zeludok, 3 — vəsnı kiska (medozys da məd romys), 4 — şləpəj kiska, 5 — kəz kiska, 6 — mus, 7 — səp gad, 8 — zeludok uvtiş nərəd, 9 — goja da lolalan, 10 — tyez, 11 — şələm, 12 — počka, 13 — gad.

ponda. Şələm — vir vıvtyr pıekət tojystə, tıez — lolaləm ponda, zeludokyn d₂ kiskaezyn şojan ruşə, roşkaezyň sogmə kuz i siz ozlaŋ.

Mort vıvtyr zıvotnəjjez vıvtyrkət ortçətikə mi azzam: nija zev jona etaməd vylə vaçkişəny. No mort vıvtyr kerəmyň em etik ızıt neätkod zıvotnəjjezkət. Sija neätkodys to myj: jəla zıvotnəjjes vetlätəny ıol kokkez vılyň, vıvtyrıs ıylən gorizontaınəja ozlaŋ vezsə. A mort vetlätə veşkyta, vıvtyrıs sılən vertikaınəja ozlaŋ munə, vişsə kık kok vılyň.

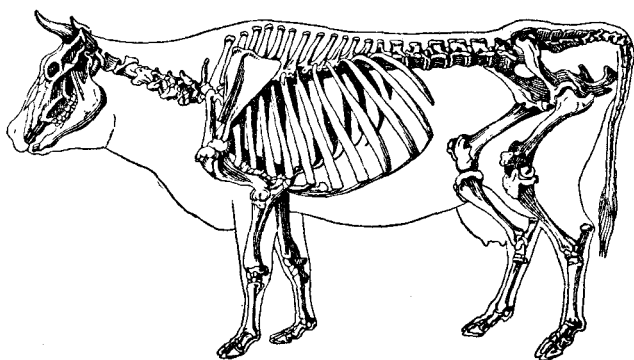

54 ris. Mortlən skelet: 1 — çerep, 2 — kluçica, 3 — lopatka, 4 — ordlıez, 5 — moros koska, 6 — şursa, 7 — taz, 8 — peıpon koska, 9 — peıpon-ıyn koskaez, 10 — kisoj koskaez, 11 — gızzim koska, 12 — pızs koskaez, 13 — kok stopa koskaez.

Veškьta vetlätəməs mortlə šetə ьzьt vurtor — sьlən kiez svobodnəjəš, mort nijən vermə uzavнь. Ozlaņ mortliš vьv-tyrsə tədmalikə mi azьlam, kьz mortlən veškьta vetlätəməšan vьvtyrьslən kerəməs vezsəmkod, i kьz mortlən uz pavkətə vьd organliš uzaləmsə.

SKELET.

Mortlən i zьvotnəjjezlən skelet sь ponda medvь vьvtyrьslə vəli kьtčə nьrьssьnь, med sь-uvtə vəli „pod“ (opora). Skelet verdə krepitəmaš muskullez, skelet gьrkis organ-

55 ris. Məslən skelet.

nesə vizə. Mukəd torrez skeletlən sь ponda, medvь sa-jəvtnь pьekis organnezsə. Vištalam, čerep sь ponda, medvь ne dojdнь jьrvem, moros koska sajəvtə pьešis šələm da tьez.

Risunok vьlьn risujtəm mortlən i zьvotnəjlən skelet (54 da 55 ris.).

Skeletlən podьs (osnovəb) — šursa. Sija sogməm ətaməd verdə ətlaašəm šurgieziš. Vьliš pomas šursa ətlaašə čerep-kət. Šəras šursakət ətlaašənь ordlьez. Unazьk ordlьez ozšan ətlaašənь moros koskakət. Eta oziš torьs šursalən ordlьezkət ətlaьn sogmətə moros jərtət.

Moros jərtətkət lopatkaezən da kļučicaezkət ətlaašənь ki lьez. Kok lьez ətlaašənь tazkət.

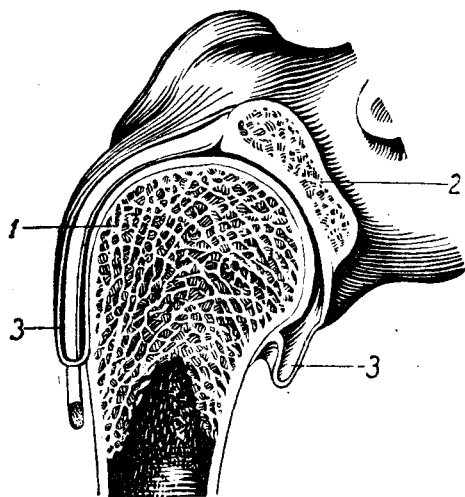
Seeəm planьs skeletlən.

КЫЗ ІБЕЗ ƏTAMƏDKƏT JИTŠƏНЬ.

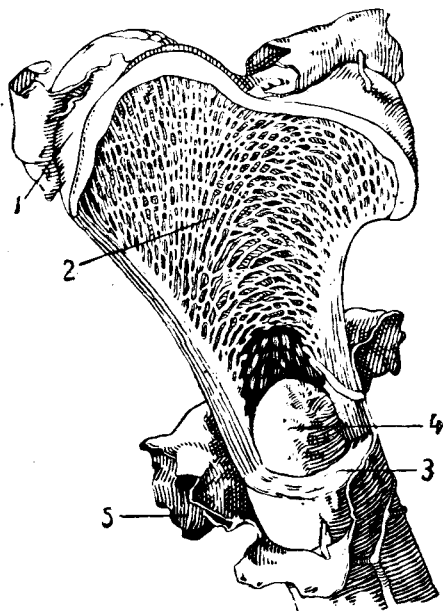
Mort skeletън вьдəс Ібддїшə 220`ль гəгəр. Ена Ібз вьдмоз əтамədkət jиtšəнЬ.

Вьєэмик-кə pondam vizəтнЬ çереп, ми сь вьліш аззам гувєççез. Рувєççезəн jиtšəнЬ əтамəд вєрдə Ібз. Ета Ібзлəн вəртəг jитлəс.

Şursəн torja şurkies əтамədkət jиtšəнЬ гəçəн. Гəçьс

56 ris. Pəlpon sustav (vundьstəməн): 1 — pəlpon Іблəн jurьс, 2 — lopatka гəр, 3 — sustav sumka.

57 ris. Љь (vundьstəməн): 1 — гəç, kəda vєvdərsəн vєvттə Љь jurəksə, 2 — Іблəн гувçəтəј (pista-pista) vєs-sєstvo, 3 — Љь vєм, 5 — Љь vєvdə vєs-sєstvo.

пєвът, пuz, sijəн і роçə şursalə kəstəшнЬ, viştalam, мьскьрт-çьтəп Іивə çəтьртçьтəп. Но ета зьнвəрəмəн jитлəс: естəп jєєəçоз роçə вəрçəтçьнЬ.

Vəрçəтçəнə jитлəс Ібзлəн sogмə sustavvєzəн. Primer pondə vizətam sustav, kəda əтамədkət jитə pəlpon Љь da lopatka (56 ris.). Risunokьн тəтçəнЬ кьк əтамəд вєрдə pavkalan vєvdə: гəгрəсəkođ vєvdəр (jurəк) pəlpon Іблəн і вəтəмkođ vєvdəр (гəр) lopatkaləн. Кькпəн vєvdəрьс vєvттə-məş volкьт гəçəн і мавтšəнЬ osovəј kizerəн, kəda sogмə

sustavъn. Eta kizerъs oz lez sustav lъezlъ etamъd verdъ zьrtсъnъ. Vevdъrшаnъs sustav topъta vevtъtъm zev jon pлон-kaen — **sustavnъj sumkaen**. Sustavnъj sumka da **kъrtassez** (svjazkaez) jona etamъdkъt jitъnъ lъezsъ.

Sustavvez mijan lъeznymъs lezъnъ vъrътnъ, et sustavvezъn nija vъrътсъnъ vermъnъ эddъnzъk, mъddezъn jeeazъk. Etъ rozъ pavjudajtnъ as vъvтыrъn.

Къз керәм лъ.

Medвъ tadmavnъ, къз керәм лъ, vizъtam къeъmkъ kuz lъ зъvotnъjliш, pilitam sijъ da (57 ris.).

Pilitъмъn tътçъ, sto lъslnъn pъekъs ne topъt, a **gъrka** (trubçatъj). Gъrka lъ koknъtzъk sъ lъzda-zъ da topъt lъшa. No gъrka lъ seeъm-zъ jon, къз i sъbzda-zъ topъt lъs.

Pilitъмъn tътçъ, sto lъ vessestvoъs ne vъdlaъn atkod. Lъ jurokas vessestvoъs **gubçatъj** (pista-pista), a шtenkaezas **topъt**. Lъ gъrkъn em vessestvo, kъda suшъ lъ vemъn,

Vevdъrшаnъs lъ vevtъtъm **vevtъsъn**. Sълъn lъzъt znaçeнno. Lъ vevtъsът zъlaezът lъъ loktъ vir, kъda sijъ verdъ. Lъ vevtъs uzalъмъn lъs къzamъ. Lъ vevtъs uzalъмъn vешkalъnъ lъ çegътtez. Dojdan-kъ sijъ — lъ vъdъs pondas zugavnъ. Estiш mi azzam, къз kolъ beregitnъ lъ vevtъssъ.

Къeъm vessestvoezиш керәмаш lъez.

Lъezlъn svojstvovъz (assaes) ne setиш toko ovlъnъ, къз nija керәмаш, a esъ i setиш, къeъm vessestvoezиш nija керәмаш. Medвъ tadmavnъ, mъjиш керәмаш lъez keram to къeъm opъt (58 ris.).

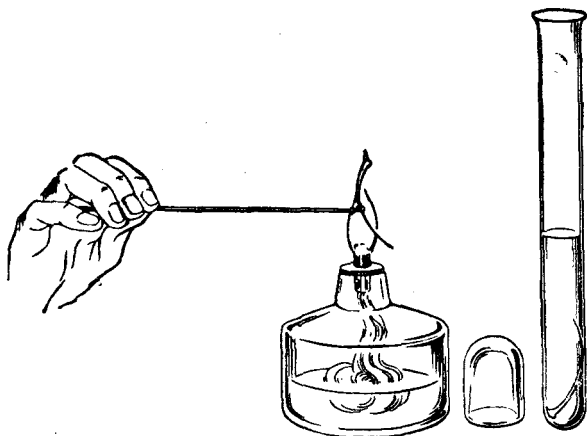
Opъt 1. Boшtam къeъmkъ lъ, viшtalam lъzъt çeriliш. Krepitam etъ lъsъ provoloka verdъ da pondam шpirtovъj lampa vълъn sotnъ.

Lъ sotçъ. Sotçikъ sija шәdәtә, somшalә. Sъvъrшаnъ somъs sotçъ i çoçkommә. Sълъn kolъnъ toko ne sotçan vessestvoes.

Sizkə, ləyn eməş sotçana **organiceskəj vessestvoez** i nesotçana **miñeralnəj vessestvoez** (pəjim).

Azzam, kəz lə mədkodşalis sotəm vərən. Kəskam kařitəm lə sə viiş da sajkətam siyə. Vərzətam siyə kiən: lə koknita zugalə i pazalə. Kařitəm lə **çorəbt da pazalan**.

Opət 2. Boştam mədik lə (siz-zə çeriliş ordlə) i lezam siyə provirkaə, kətən kizertəm sołanəj kisłota. Kisłotaən sələn

58 ris. Opət ləkət: 1 — lə sotəm, 2 — kisłotaən vizəm.

miñeralnəj vessestvoes sələn, səlİKə petən uglekisłəj gaz pollez. Kołam lə sə kisłotaas çasməd kezə, ləvə loan urokəz.

Lələn kisłotaən dərkođ oləm vərən kołən toko organiceskəj vessestvoez. Kəskam lə sə kisłotaış, gəvjalam vaən da tədmalam, kəeməş sələn əni svojstvoes. Kisłotaən vizəm lə sə **çevəbt da çuz**: siyə rozə kəstənlə ləvə kərtavnə gərəd.

Sizkə loə: **miñeralnəj vessestvoezşan ləz çorəbtəş, pazalanaəş, a organiceskəj vessestvoezşan niya çevəbtəş, da çuzəş.**

Tom da pəriş ləz.

Mijan olanikə ləzlən sostavnəş zev jona vezşə. Çeľadlən ləzas una organiceskəj vessestvoez. Siyən nələn ləznəş avu drovokəş, niya çevəbtəşmoz. Eta kadə kolə əddən ləzsə verəgitnə. Neveşkəta pukalikə ləvə sulalikə, ləvə məjkə şəkəbtə novjikə çeľadlən ləvo podrostoklən ləz vermasə çukəltçənlə da pərolan kezə siz i kołnə.

Љез сукь|тсэм овлэ і чєлад согəтшан, кəда сушə рaxитəн. Raxitəн согалəнь чєлад умəла шəјəн-јуəмшан, умəл условјо-езьн олəмшан. Carsкəј Рошшиəн равоцəјјез чəстə овлisə ремьт да vaa podvallezьн да умəла pitatcisə; eteəм oликə ньлəн чəстə вьдмьвлisə рaxитiцнəј чєлад. SSSR-ьн равоцəјјез да нь-лəн чєладьс олəнь бурзык условјоезьн і əни чєладьс јєєазьк рaxитəн согалəнь.

Godiш godə mijan љез əddənzьк і əddənzьк вошшəнь миңералнəј vessestvoezəн. Чєладлəн љез џузкодəш, а пəриш mortлəн нija цəза pazaləнь: нььн јєєа koləнь органицескəј ves- sestvoez, а миңеранəјјез una. Sijəн і чəсто пəриш morttezləн љез zugaləнь, цегəнь.

Siz olanikə vezsəнь svojstvoez mijan љє- zлəн.

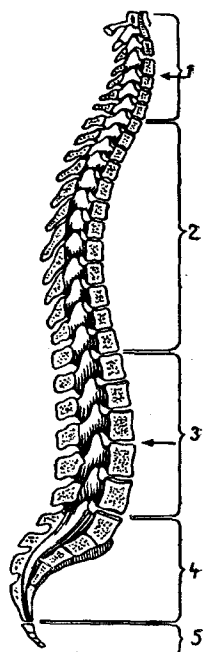
Şursa.

Mi baitimə-ңi: şursa — skeletлəн osnova. Şursaьн — 33 љivə 34 şurgi. Nija 5 јukətə torjaşəнь: 1) şivi јukət, 2) moros (љivo şpi- na) јukət, 3) kos јukət, 4) каз јukət, 5) вəз јukət (59 ris).

Şivi јukətьн şizim şurgi. Interesno sija, sto вьд јəвшəјiш зьвotнəјјезлəн sizзə şivi јukəttez 7-əш. Kuz goљaa зьраffaləн şivi јukət- tez сьмдаəш-зə, munda уцəтiк зєньтiк şiviьн. Eta mijanlə vištalə, sto mort aslas вьвтьr керəмəн unaəн ətkod јəвшəјiш зьвotнəјјезкəт.

Şivi şurgiez уцəтəш: ньлə-ed јur шəкьтəсə kolə toko vizнь. А гəцьс нь koləсьн кьзкод. Sijəн mi şivinanьм unapəв vermamə вє- гəтљьнь. Etə as вььн poзə opьтсə kernь.

Moros da şpina јukətьн 12 şurgi. Eta nija şurgiez, kədakət вəрьн ordљєз јiтшəнь. Ena şurgies гьришькəш şivi şurgiezшa: ньлə unazьк шəкьтəсə kolə vizнь. Nija siz-зə ətamədkət

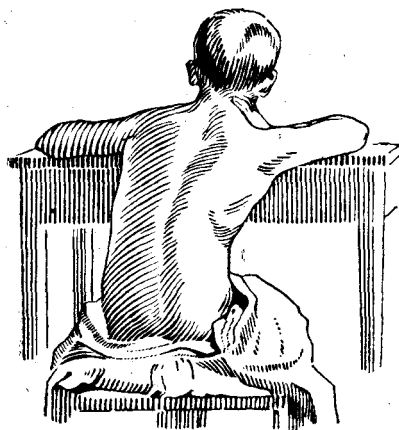

59 ris. Mortлəн şursa: 1 — şivi şurgiez, 2 — moros (љivo şpina) şurgiez, 3 — kos şurgiez, 4 — каз şurgiez, 5 — вəз şurgiez.

gəcən jitsəny, no vərətəny (kəstəny) əddənsə oz poz ord-lyes sogja, kədnia ətlaaşəny şpina şurgiezkət.

Moros jukət uvtyn — **kos jukət**. Sija 5 şurgiis. Ena esə jonzyk şurgiez: nylə şəkətsə unakod kolə vizny. Kos şurgiez kolasyn kyz gəç. Eta jukətny pozə vьdnoz vərətəny.

Gəççəzlən, kədna eməş şiviny, morosyn da kosyn, znaçəny-nyes esə mədik em. Nija, kyz pruzinaez ozyk vezə mijan-lyş vьvtyrnyməs top lokny mu verdə vetlətikə, kotərtikə, şivə çetçalikə. Ez-kə vələ-vь şurgiez kolasyn gəççes — mi vьd talçəm, çetçəvtəm zerkətzьka kьlim vь.

60 ris. Çukyla şursa neveskьta pukalikə (vьlyny pьzan sajьn).

vəz skelet. Mortlən vəz jukəts 4—5 şurgiis — eta vьdmь-təm vəzlən ostatokьs. Eta vəz ostatokьs mijanlə viştalə sь jьlyş, sto mortьs aslas vьvtyr kerəmən matyn sulalə vəza zьvotnəjjez dьny. Eta vəz ostatokьs mukəd mortlən 5, a mukəd mortlən 4 şurgiis. Sijən i ne ətik lьdьs şurgieslən — 33 da 34.

Şursa vьlə vizətikə mi azzamə, sto sija avu veşkьt, a sь-lən kьk çukьl: əts şivi jukətas, mədьs kosas. Risunokьn strelkaezən mьtçaləmaş nija çukьlles. Nija sogməny çəlad kadə. Kər kaga velalas veşkьta jursə vizny, sьlə şivi jukətas şursayn sogmə çukьl. Sьvəryny, kər kaga pondətcə vetlətnь, sьlən sogmə çukьl kos jukətiş şursas.

Mi vizətimə şursaliş normalnəj formasə, no mukəd mort-tezlən ovlə çukьla şursa. Sija ne jəea çukьlçьlə velətcişsez-lən, kədna ne veşkьta pukalən (60 ris) parta sajьn. Şursalən

çukь|tçəms uməl zdoorovjo ponda. Sek gьrkis organnez pьrьssəny, şəkьtzьk loə lolavny, vir vetlə zagənzьka.

Uzalikə kolə veşkьta pukavny çeto sulavny. Uzalikə kolə fizku|turnəj minutka çulətnь. Fizkulturaən kolə zaņimatçьny organizovannəja.

Moros jərtət.

Moros şurgiezkət (libo şpina şurgiezkət) jitsəny vəryn odləz. Mortlən ovləny 12 para ordləz, ozşan nija jitsəny moros lьkət i sogmətəny moros jərtət.

Bərşan ordləz şurgiezkət jitsəny sustavvezən, a ozşan morosly gəççezən, sija i moros jərtət vermə lonь to ьzьtzьk, to uçətzьk — sija tьezə ru kьskikə levtişə, a ru lezikə ьzmitçə.

Kьz neveşkьta pukaləmsəşan şursa vermə çukь|çьny, siz-zə i moros jərtət vermə əstьny assis kolan formasə. Pьr-kə pondamə pukavny morosən pьzan dorə pьrьssəməny, sek moros jərtət vermas ьzmitçьny. Eta zev uməl — estiş çə siz, kьz kolə pondasə uzəny tьez da şələm. Gizikə, lьddikə (libə mьjkə mədikə uzalikə) kolə pьzan sajn veşkьta pukavny.

Ki-kok ləz.

Kiez da kəkkez mortlən — unaən ətaməd vьlə vaçkişəny. I kiьs i kəkkьs torjaşə kuim jukətə. Kiьn em — **pe|pon, pe|pondьn da kipom**. Kəkkьn em — **kok gьrzim, kok guma da kok lapa**. I kəkkьn i kiьn ləz ətmundaən — 30-ən. No kiez da kəkkez çə ətik uz kerəny. Kəkkez — eta organnez, kədnə vьvtyr vizəny, da vetlətəm ponda. Kiez una vьd-moz verməny ətmədərə vetlьny: mi vermam nijən voštavny predmettez da mədik mestə nijə teçlьny. Sija kiezlən ьzьt znaçənyəny mijan olanьny i uzalanьny. Ki ləz vəsniьkьkьş kok ləssa da kəknizьkəş nьşə. Ki ləz ətamədkət jitsəmaş siz, sto mi nijə əddənzьk vermam vьdnoz vərətlьny, a kok ləz ozzьk vermə vərətlьny.

Meduna ñeatkoda kerams ki da kok lapaez kolasyn. K lapasyn vsyt cun zev jona vermä etmäðerä vestasny i mukä-
 'dyskät sulalä panymoz. Sijan mijanliš ki i pozä suny **kva-
 tajtan organän**. A kokyn vsyt cun vsmitam mukäd cunnez

61 ris. 1 — normalnäj kokpüdäsien şled;
 2 — ploskäj kok püdäslän şled.

verdä, kok püdäs pozä
 ñimtyñ **nyrysşan or-
 ganän** (opora orga-
 nän).

Normalnäj kokpüdäs
 mortlän kästäm-kod (şy-
 gıra), sija sija kokän
 talçikä pruziniä mortliš
 vıvty:sä, oz lez zerkıta
 talçınyñ.

Morttezlä, kädnalän kok püdäsşy ploskäj, şakıtzık vet-
 lätñ, zerkıtzık (61 ris).

Ploskäj kokpüdäs ovlä vekñit da zeskıt kämkät novjikä;
 sija vermas sogmnyñ i professionalnäj uz uzalikä, viştaläm
 gruzçikkezlän, kädnalä çastä kolä novjätñ şakıt gruzzez.

Kiez da kokkez keräm tädmalikä mi azzam, sto ny kola-
 sşyn ñeatkodşy sşşan: kiezlä da kokkezlä kolä puätñ ñeät-
 kod uz. A eta sogmä sşşan, sto mort veşkıta vetlätä, vıv-
 ty şylän vertikalnäj.

İez, kädna ki-kok jıtäñ vıvtyrkät.

Kiez vıvtyrkät jıtşäñ lopatkaezän da kluçicaezän. Klu-
 çicaez jıtşäñ moros ıkät. Nijä kokñi ki uvtyñ azznyñ (peş-
 ınyñ) aslanıt moros vılyñ. Vıd kluçica jıtşä lopatkakät.
 Lopatkaezsä sizsä kokñi ki uvtyñ azznyñ şpina vıliş vılyñ.
 Vıd lopatkakät sustavän jıtşä peşpon ı.

Kokkez vıvtyrkät jıtşäñ **tazän**. Tazyn kık tazoväj İez,
 vsytäş. Ozşanas nija etamädkä jıtşäñ, a vırşan—kazkät
 (kreştecän). Kıknan tazoväj İezşyn emäş gərpez, kıtçä pıra
 kok gızm ılyän jurşy. Sizkä loä: tazoväj İezä pıksıka
 kokkes vizäñ vıd şakıtasä mijan vıvtyrliš.

Çerep.

Mort çerepъn lъddişә kыk tor: vem ponda tor da çuzәm ponda tor (62 ris.) Vem ponda tor әtamәdkәt jitsәm lъezis. Setәn — jur vem.

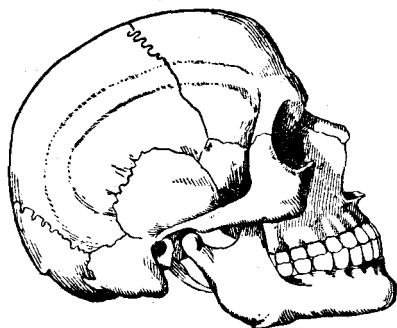
Вьдәs çuzәm ponda lъez siz-zә vәrzәttәg jitsәmaş, toko әtik lъ — an lъ — vestaşana.

Jәvşojisъ zъvotnәjjezlәn çerepas nija-zә torrez, kъeәmәş mort çerepъn. A şotaki unaәn mort çerep ne seeәmkodъ zъvotnәjjez çerepşal

Jәvşojisъ zъvotnәjjezlәn çuzәm ponda lъez yлә ozlaң vizәtәnъ, a mortlәn nija vemponda tor uvtnәş, kәda sъләn zev yzъt. Sijәn i suәnъ, mortlәn-pә

çuzәm, a zъvotnәjjezlәn **mor-da**. Ozlaң petәm annez zъvotnәjjezlә kolәnъ doвьса vьlә uş-kәtçьnъ da kutnъ sijә, aşnъsә

vraggezşanъ dorjъnъ, şojan ponda әktъnъ vьd vьdmas i siz ozlaң. A mort aslas veşkыt pokodkaәn da svobodnәj kiezәn — vьdәs etә kiezәn vermә kernъ. Sizkә loә: mortlәn çerepъs siz kerәma sijәn, sto sъләn jurvemъsъ yzъt i sto sija vetlәtә kыk kok jълъn, da sto sъләn emәş svobodnәj kiez.

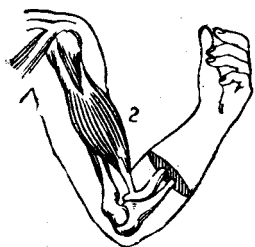
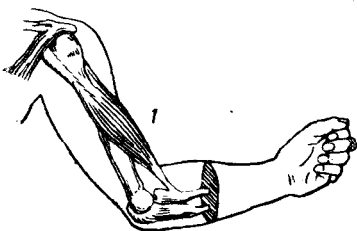
62 ris. Mortlәn çerep. Tьdalәnъ ruвeççez, kәdәn torja lъez әtamәdkәt jitsәnъ.

Skelet tәdmalikә mi una әtkodşә azzimә mort skelet kerәm kolasъn, da zъvotnәjjez skelet kerәm kolasъn. No sek-zә mi i viştalim, sto mortlәn skelet kerәmъs unaәn mәdkodъ zъvotnәjjez skelet kerәmşә sijәn, sto mortlәn veşkыt poходka.

МЬSCAEZ DA NЫLӘN U3.

Mi pyr vәrәtam kiezәn, kokkezәn, jurәn, vьdәs aslanъm vьvtnәrәn. Вьдәs dvizeңņoez mi kerәmә mьscaezәn. Мьscaez (mәdņoz muskullez) vura ki uvtnәn tәtçәnъ, nijә pozә

pesl'ny. Una mьscaez krepitamaš mijan skelet verdə. Nija krepitčamaš nь verdə kəs zьlaezən, kədnə sizzə rozə pesl'ny kučik uvtiš, vištalam, ki lapaiš.

63. ris. Kьz zendamə mьsca.

Mьscaez verməny **zendamny**, sek nija loəny zenьtzьkəš da kьz-zьkəš. Mьscaez unazьk jitsəny lьz-kət i aslanьs zendamikə nija i lьz-sə šərapьs kьskəny. Risunokkezьn risujtəm ki lьz da **kьkjura mьsca** (mukəd mьscaez kias avu risujtamaš) (63 ris). Eta sija mьscaьs, kədə pesləny kiiš, kər tədmaləny mortliš ki vьnsə: kьnym kьzzьkəš mьscaes, sьnym vьnazьkəš mortlən kiez.

Risunok vьlas rozə əzьny: zendamikə mьscaьs loə zenьtzьk, no kьzzьk. Zendamikə mьscaьs šəras kьskə lьsə, kədə verdə sija krepitəm, i ki gьzзаət kəstišə.

Kьz zendaməny (uzaləny) mьscaez.

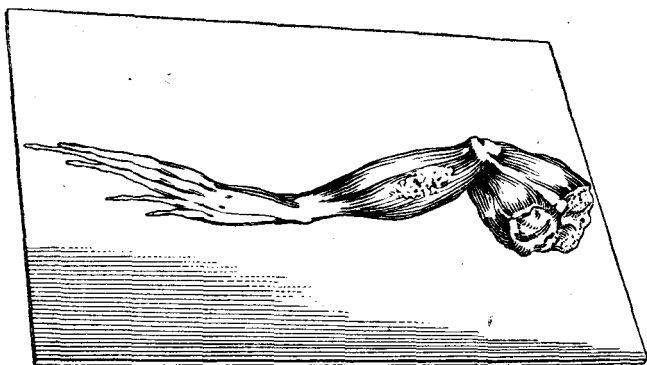
Kьz mьscaez zendaməny — etə rozə vizətnь opьttez vьlyp.

Opьt 1. Puzam sosnyməs peļronəz. Kər ki əsalə — merajtam suņisən sь mestasə, kьtən kьkjura mьsca. Sьvəgьn puktam suņissə sančimetraa liņejka vьlə da merajtam, kьnym sančimetra kьza set kьbs.

Sьvəgьn gьzзavi, kьtčəz rozas, kəstam kinьməs. Kьkjura mьscaьs zev jona zendamis. Mədrəv merajtam kinьməs set-zə da azzam, kьnym sančimetra loas. Mьscaьs zendaməm vəgьn kьbs set loas kьzzьk. Ena merajtannes mьtčaləny: zendamikə mьsca kьzamə, no loə zenьtzьk, sijən sija i levtə gьzзаəšaņ uliš ki zьnsə. Siz zə zendaməny i mukəd mьscaes mijan vьvьgьn.

Opьt 2. Boštam vundьstəm vəriš lapkasə časət vijəm lagusališ. Vundьstəm verdəttis trepičokən čepəļtam kučik dor-

sə da dərniəmən kuǝstam ǝgusa ǝpaiǝ kuçiksə. Kuçikǝs kǝz çuvki kuǝssas. ǝrpa vǝlas, kǝtiǝ mi kuçiksə kuǝstim, vura tǝdaləny mǝscaez i çoçkom, şviǝtalana kod zǝlaez, kədnəən mǝscaez krepiçəny ǝez verdə.

64 ris. Orǝttez mǝscaət. Mǝsca vǝlə puktəm sov.

Mǝscaez kolasǝn em ǝzyt **kokguma mǝsca**—seeəm mǝscaǝs i mort vǝvtyǝn em. Vadam ǝgusa ǝpəsə sonǝs vən da puktam siǝ ştoklo tor vǝlə. Kokguma mǝsca vǝlas piǝnalam dǝvna sov (64 ris). Nədyǝ mǝjiş sov şoǝmşan kokguma mǝscaǝs pondas zendamny. Setən mi azzam, kǝz mǝscaǝs zendamə.

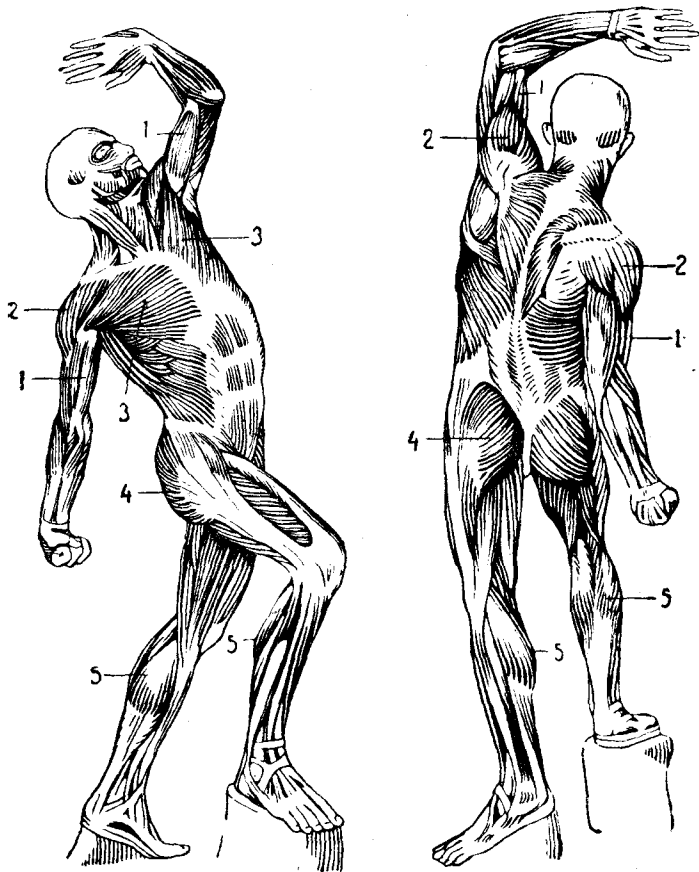
Kǝz mort vǝvtyǝn siz i zǝvotnəjjez vǝvtyǝn toko mǝscaez verməny zendamny. **Zendamə mǝs**—siǝ mǝscaezlən svojstvo (assa).

Mǝscaezlən iz.

Mi vaitim-ǝi: unazyk mǝscaez jişəmaş ǝez verdə, niǝ—skelet mǝscaez. No eməş mǝscaes, kədna vǝvtyǝ rǝekny: şələmny, zeludokny, kiskaezny, gadny, ena **ǝrkiş mǝscaez**.

I əttes i məddez verməny zendamny; etən vǝd mǝscaez ətamədnyslə vaçkişəny.

ǝrkiş mǝscaezlən ǝzytzk znaçennoǝs ǝrkiş organnez uzalikə. Siz, viştalam, mǝscaez zendamə mən miǝan şələm uzalə i vǝd vǝvtyǝ kuza çerəstə vir. Mǝscaez zendamə mən-zə zeludokiş da kiskaeziş şoǝan munə şo ozlan.

65 ris. Mortlən mьscaez: 1 — kьkjura mьsa, 2 — deltakod mьsa, 3 — moros mьsa, 4 — ьзыt rukalan mьsa, 5 — ikropoznəj mьsa.

Skelet mьscaezlən (65 ris) mijan olanьp zev ьзыt znaeņņo-
 pьbьs. Mьscaez zendamətən mi vьdəs vestassez' (dvizenņoez)
 vermət kernь aslanьm iz kadə.

Mьrşəmlən da fizkułturalən znaeņņo mьscaez vьdmikə.

Mi tədāmə-ņi, kьəəm ьзыt znaeņņo skelet vьdtikə da jon-
 mətikə, uzalətьmьn da fizkułturaьn. Ədđən ьзыt nьlən znaeņņo
 mьscaez vьdtikə da jonmətikə. Častəzьk-kə mi pondam as-
 lanьm mьscaezən upraznətсьnь, nija loənpь jonzьkəš da vь-
 pazьkəš. I mədnoz—on-kə pondь nijaп upraznətсьnь, nija lo-

энь некoдaэс, [oрmэнь. Mиjанлэ колэ jонмэтнь да kernь siz, медвь нija вэлisэ вьнаэс.

Ортçатam mortэс, кэda физическэj из дьгьн изалэ, виçталam, ра-воçэj molotник заводьн, mortкэт, кэda оз изав физическэj изэп, оз занимajtць физкультураэн. Кьээм вьнаэс да çорьтэс мьсca-ез molotникьслэн! Sija вьд пыр upразнajtçэ изalikэ. Siz физи-ческэj из otsалэ jонмэтнь да вьншэтнь мьсcaезсэ.

• No профессионалнэj изьн изалэнь да jонмэнь не вьдэп-ньс вьвтьриш мьсcaез, а toko мукэдьс. Ена мьсcaез луниш-лун upразнajtçэнь i jонмэнь, а мукэдьс озэ. Sijэн, медвь вьд мьсca вьвтьриш jонмис да вьншалис — колэ заниматцьнь физкул-тураэн. Правилнэja oрганизуйтэм физкультура siz-зэ mortлэ колэ. кьз i umstvenнэj культура.

ŞOJAN.

Медвь овнь да изавнь, mortлэ колэ çojнь-junь (питатцьнь), Şojantэг mort оз vermь овнь. Medoz виçталam, мьjiш мижан çojan.

Мьjiш мижан çojan.

Mи çojam una пэлэс, вьдтор çojan. Una ми çojam вьдmas çojan. Нап, kasa, карç, ploddez, jagэд — вьдэс ena вьдmasиш produkтаез. Ми çojam siz-зэ i зьвotнэj çojan. Jaj, jэв, vi, gos, kolттез — вьдэс ena зьвotнэj produkтаез. Eтаçça ми çojam i миңepалнэj çojan: sov, izveskovэj sovvez i мукэд, а sizзэ va.

Tэдmalam, кьээм vessestvoez emэш çojan produkтаезьн вьдmas i зьвotнэj rodiш.

Opьt 1. Әслam 50 gramэн pazэтэм produkта, виçталam, jaj, kartovki. Әслэм produkтаезсэ koштam горьн. Loan асьлэ ми мэдpэв нija әслam. Koштэм вэргьн нija левтэнь unaэн jeeзьк — ныш pakmэм va. Eта виçталэ: çojan produkтаезьн em va.

Opьt 2. Boштam пeзььт тор кьээмкэ koштэм produktалиш (jaj, livo kartovki). Krepitam sijэ provoloka pomэ i vajэтam spirtovka викьв вьлэ. Koштэм jaj да kartovki sotçэнь, loэ som.

Съварьн сомьс загвьн сотчә i колтчә toko певна пәжим. Eta мьтчалә: **шојан продуктаезьн em сотчан органическәј** i песотчан **миңераљнәј** vessesstvoez. Органическәј vessesstvoes пььн unaән unазьк миңераљнәјжезша.

Тәдмалам әни, кьеәм органическәј vessesstvoez емәс шојан продуктаезьн.

Крахмал. Органическәј vessesstvoes коласиш, кәдна емәс шојан продуктаезьн, еәка панташлә крахмал.

Опыт 3. Провиркаә вә чаркам чепәлән крахмал да зегәтам сижә педьг. Крахмала вәсә спиртовка ви́кьв вььн ризәмәз калитам. Согмас мијан кизер—крахмала кļештер. Провиркаас кизерсә сажкәтам да воџстам сетчә воџмәд јод раствор: **јодшаң крахмал ләзәтә.** А una-кә кишнь јодсә—крахмал шәдәтә. Siz јодән песләмән роҗә азьнь крахмалсә.

Опыт 4. Воџстам јодән чоқком наң вьлә, пуәм картоҗки вьлә—согмә ләз рјатна. Siz-кә, una продуктаезьн em крахмал. Sija еәка панташлә вьдмас продуктаезьн. Наң, кәса да картоҗки продуктаезь вогатәс крахмалән..

Сахар. Вьдмас продуктаезьн чәстә панташә сахар. Una-кә продуктаьн сахар—кокнита роҗә сижә тәдмавнь кәрән. Медуна сахарьс сахарнәј шоқлаьн, em sija i чәскьт јагәддезьн, плоддезьн, карчьн. Сахар em i зьвотнәј продуктаезьн вишталам јәльн.

Крахмал да сахар—әтрәләс vessesstvo группа, нијә суәнь **углеводдезән.**

Gossez. Gossez емәс i вьдмас продуктаезьн i зьвотнәј продуктаезьн, сижән i суәнь, сто емәс вьдмас да зьвотнәј gossez.

Вьдмас gossez—podsovnusko vi, пьсiш vi, лонiш i му-кәд. Зьвотнәј gossez—мәс vi, порш gos, му-кәд јај gos is. озl.

Gos роҗә vessesstvoiш азьнь простoj sposовән.

Опыт 5. Боштам кьсiш вәсәтәм podsovnusnәј кәзьс туш, ливә пьс туш, пуктам сижә чоқком гумага вьлә, вевттам sija гумагаән-зә да рiчкам кьеәнкә шәкьт предметән, суам, вутылкаән. Гумага вььн колтчәс **госа рјатна.** Podsovnusko

кэзыс тушып, рьс тушып, лон кэзысын мукэд і вьдмас-
sezьп em gos.

Siz gumada vььп ріckьпь-kэ uчәtik torok şlivoçnәj vi,
—gumaga vььп loas gosa pјatna. Siz-zә rozә azььпь gos mu-
kәd produktaezis, kәdnәьп una gos.

Belokkez. Zьvotnәj da vьdmas produktaezьп una em
belok, Eta zev kolan mijanlә pitәtelnәj vessestvo.

Vьdәnnьt tәdatә koltiş belok — eta zьvotnәj belok. Belok
em siz-zә i jajьп, jәьп, rişьп. Вьдәs ena zьvotnәj produkta-
ez. No belokьs em i vьdmas produktaezьп. Medвь nijә tәd-
mavьп, keram seeәm opьt.

Opьt 6. Puktam çajnәj vьlidok vьлә paқokәп sogdi piz,
kişьtstam ңevna va da sorlalam ңaқ kәvdas. Kaқtam sijә
marļәә livo soç kьjәsa trepiçokә, lezam vaән vekәrә da pon-
dam çuңņeznaпьп nәjтпь.

Vaьs vekәras gudьrtças. Eta loә sijәп, sto piziş kьjәs
pьkәt petәпь zev uчәtәş kraxmal torokkez. Pondam siz nәit-
пь ңaқ kәvdassә vaas 10—15 minuta, medвь piziş çepәsьп
вьдәs kraxmalsә. Sьvәгьп kьskam vaiş trepiçsә kevdas әstat-
kiezәп, paşkәtam sijә da vizәtam, mьj kolis. Vaьп ңaқ
kәvdassә nәitәm vәгьп kolә klejkođ vessestvo. Eta vьdmas
belok — klejkovina.

Siz-kә, mijan şojanьп emәş uglevoddez, gossez, belok-
kez, va da mineraļnәj sovvez. Вьдәs ena vessestvoes ko-
lәпь mijanlә şojәm ponda.

Кьз zeludokьп puşә şojan.

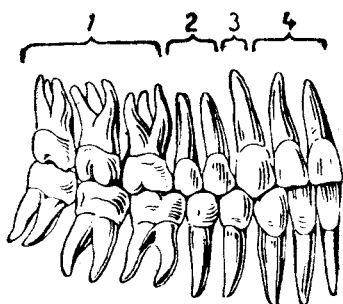
Mijan şojan unapәv mәdnozaşә medoz әтпь, sьvәгьп
zeludokьп i kiskaezьп. Eta mәdnozaşәmьs şojanьslәn suşә
şojan puşәmәп. Tәdmalamә, kьз mijan şojan mәdnozaşә
şojan puan organnezьп.

Кьз şojan әм pьkьп mәdnozaşә. Pиңņezlән уз. Әм
pьkьп mijan şojan medoz pиңņezәп posnәtşә. Pиңņez ңe вь-
дәnnьs әtkođәş (66 ris).

Oziş pиңņez — nijәп mi вьд şojan vundьstam (kurtçәvtam).

Ətmədəryn нь bokət — **kovvez** (klykkez), ыльзык — **jur piñnez**, kədnaən mi şojansə posnətam.

Piñnez kagalən petaləny medozza vo pomas. Kuimət vo kezə sьlən vьdməny 20 jəv piñ.

Ena piñnez ñe pyr kezə, 7-ət vo vəryn nija şərsən-vərsən uşaləny, нь tujə petəny mədlkkez. 17 vo kezə vьdməny 28 pyr kezə piñnez, a sьvəryn çastə vьdməny esə 4 piñ. Nija **vərişjurpiñnez** (mudros piñnez).

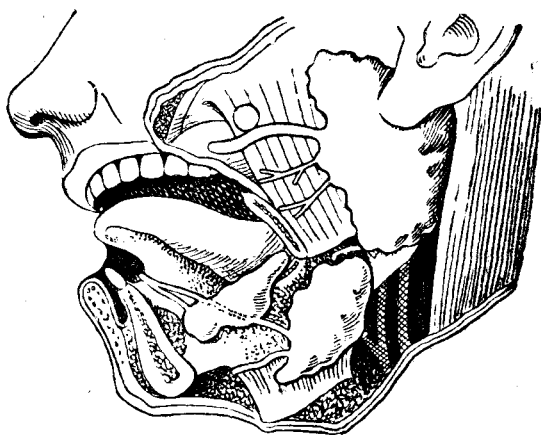
66 ris. Mort piñnez: 1 — ьзыт jurpiñnez, 2 — uçət jur-piñnez, 3 — klykkez, 4 — vundьstan piñnez.

Кьным posnitьka mi kurtçalə-mən posnətam şojansə, sьnym kok-nitьka sija ңьлssə da burьzьka puşə. Sijən i kolə şojikə şojansə

posnətnь burьzьka kurtçaləmən.

Кьз dozirajtнь piñnez. Piñnez dozirajtəm — sija ьзыт zna-çeңnoa из.

Şojəm vəryn kolə əm pye gьvjavnь sonьtkod vaən, med-vь piñnez kolasiş çar-kьny şojan torsə; ogə-kə siz kerə, ңьny sogməny mikrovvez i piñ kolasiş vьd şojan tor pondə sişməny.

67 ris. Duļ ñərəddez.

Kolə siz-zə aslyt privьçkaə vostьny ve-sətnь piñnez sotkaən piñ porosokəny. Med-vur siz kernь vьd asьvə, uzan oзыn gьtnas. Mikrovvez kola-

sьny, kədna şelitçəny əm pyekə, eməş i seeəməş kədna piñnez eьkətəny, sьvəryn nija zev zivьta vişəny. Vişan piñnesə kolə veşkətnь (leçitнь). Uməl piñneza mortlən şojan puəny uməļa çulalə, a sija zdorovjo pondə uməl.

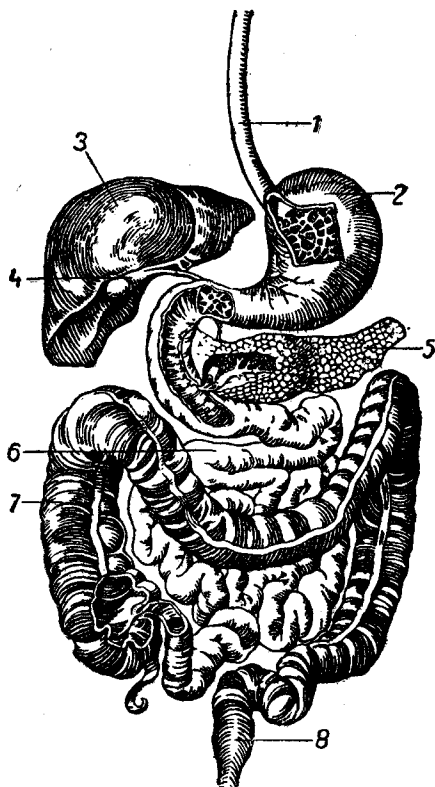
Әтръекън **şojanlән** **puşәм.** Pinñezән kurtçalәм **şoja-**
 нь. әм ръекън vadşә duļән, kәda sogmә duļ nәрәddezън
 da sьvәгън torja trubkaezәt—tujokkezәt—duļьs loktә әм ръекә
 (6 ris). Duļ nәрәddes inijan kuim para.

Duļьs netoko vadә **şojansә,** no i pondәtә runь. Ti kazavьlit
 nәttә: dьg-kә әм ръекън vi-
 zan nәn, sьlән kәгъьs çәskь-
 tkod loә. Eta setis loә: duļ
 uvtьн kraxmal, kәda em nә-
 nьн, pondә sakarә рәгън.
Duļ—eta şojan puan sok,
 ruә kraxmalsә. Sizkә-inә,
 şojanьs pondәtçә ruşьнь eә
 әм ръекън.

Ньlalәм. Kurtçalәм pinñ
 ezән da duļән vadәм **şojan**
 әм ръекиш мьсca zendamә-
 mән tojьsşә ozlaң, **gorslan**
 da nььsşә. Nььstәм **şojan**
 komokьs şurә **ньlalan gor-**
 sә (ньlalan trubkaә), kәda
 loalan gorsьн. Nьlalan gorsьн
 emәş mьscaez, kәdna şojansә
 aslanьs zendamәmән tojla-
 lәнь ньlalan gorsә, zeludokә
 (68 ris).

Кьз şojan zeludokьн
puşә. Zeludok kujlә moro-
 skьнәм jansәtan uvtьн, sulga-
 laңas. Zeludoklән ştenkaez
 мьscaezиш, рьешanas vevttәmaş niļьg vevttәsән (ovoloçkaән).
 Sььн emәşzev una uçәtik **nәрәdokkez,** kәdna zeludokә lezәнь
zeludok sok. Eta şojan puan sok, kәda vermә runь velokkezсә.

Mukәdьs dumajtәнь, sto şojanьs toko zeludokьн puşә.
 Eta ne siz. Bьdtor şojan kolasiш zeludokьн puşәнь toko ve-
 lokkez da i to ne dospovna. Şojan vuzuka kiskaezьн puşә.

68 ris. Mortlән şojan puan organez: 1 — şojan nuәtan, 2 — zeludok
 3 — mus, 4 — sәp gad, 5 — zeludok uvtиш nәрәd, 6 — vәsnit kiska,
 7 — kьz kiska, 8 — veşkьt kiska.

Kiskaezън ѕojanън kiska mъscaez zendamәmәn tojъssә ѕo ozlaң.

Къз ѕojan kiskaezън пуѕә. Zeludokѕaң ѕojanън munә vәsnit kiskaә. Eta kiskaә loktә **zeludok uvtѕa sok**, kәdә kerә **zeludok uvtѕa nәrәd**, a eѕә ѕәpgadiѕ ѕәp loktә, kәdә sogmә **muѕън**. Niъg ovoločkaas vәsnit kiskaezlәn zev una da uçәtәѕ nәrәdokkez, kәdna kerәnъ da vajәtәnъ kiskaezә **kiska sok**. Zeludok uvtѕa da kiska sokkez uvtън, a siz-zә i ѕәpѕaң vәsnit kiskaezън medvәrън-ni (okonçatelno) pu-ѕәnъ ѕojanlәn vъd torrez: belokkez, gossez da ugļevoddez.

Etaz puѕәm vәrън belokkez, gossez da ugļevoddez pәrәnъ ѕъlan (rastvorimәj) vessestvoezә. Eнә vessestvoezә vәsnit kiskaez **sәskәnъ** virә i ѕъvәrън munәnъ vъvtъrәt.

Puѕъtәm ѕojan torrez vәsnit kiskaiѕ tojъssәnъ **къз kiskaә**. Ыetәm vәbѕ sәskiѕә, ѕijәn i kolәm ѕojan torrez loәnъ topъt-zъkәѕ. A ѕъvәrѕaң veѕkът kiskaәt nija pәtәnъ әtәrә.

Ыojaniѕ sogmә vъvtъr.

Ыojan vessestvoez, kәdna sәskiѕәnъ (jizәnъ) vәsnit kiskaezън, pъrәnъ virә da munәnъ vъd vъvtъrәt. Nyiѕ ѕъvәrън sogmә mijan vъvtъrъѕ. **Ыojan vessestvoezlәn mijan vъvtъr vessestvoezә pәrәmъѕ ѕuѕә usvojeңņoәn.** Siz mijan ѕojanън zagvъv medvәrън pәrә vessestvoә, kәdnaiѕ sogmәm mijan vъvtъr.

Medъzъt praviloez ѕojikә.

Pitaңņolәn mijan olanън zev ьzъt znaçeңņoъѕ, ѕijәn ѕojәmѕә kolә kuznъ organizujtн. Ыojнъ kolә vъdlun әtkadә; burzъk lunnas ѕojнъ ñoliѕ. On-kә ѕojikә tәd kad — sek ѕojanън zdo-rovjo еьkәtә.

Oz kov vunәtн: әtlaън ѕojannas mijan orgәnizmә ver-masә ѕurnъ ñekolan mikrobbез. Sijәn kolә, medvъ ѕojanън vәliѕәstәma lәѕәtәm. Ыojikә mi ѕijә vermam ñaçәѕnъ, vъd ѕojik ozън kolә miѕѕәtн kiez. Ыojнъ i junъ kolә torja posudaiѕ, әtik posudaiѕ ѕojнъ oz kov, poze zarazitънъ vъd kod sogәtәn

Տոյիկէ կօլէ ԲՈՐԱ կՈՐԿԱՎՆԻ ՏՅՈՅԱՆՏ: ԵՄԵԼԱ ԲՈՏՈՒԹԵՄ ՏՅՈՅԱՆՏ ԴՅՐԶԻԿ շԵԼՈՒԿՅՈՒՆ ԲՈՍՏԱ ԴԱ ԵՄԵԼԻԿԱ ԿԻՏԿԱԵՅՆ ԵԶՔ:

ՔՐԱՎԻԼՆՅԱ ՏՅՈՅԱՆ ԲՈՆԴԱ ԵՅԻՒ ԶՆԱՇՈՒՄՈ ՏԻ ՏԱԵՆ—ԿԵՅՄ ՏՈՏԱՎ ՄԻՅԱՆ ՏՅՈՅԱՆԸ: ՔՐԱՎԻԼՆՅ ՏՅՈՅԱՆ ԲՈՆԴԱ ԿՈԼՈՆԻ ԵԼՈՒԿԵԶ, ԳՈՏԵԶ, ԱԳԼԵՎՈԴԵԶ, ՄԻՆԵՐԱԼՆՅ ՏՈՎԵԶ ԴԱ ՎԱ: ՄԵԴԵՅԻՒ ԶՆԱՇՈՒՄՈ ԵԼՈՒԿԵԶ ՏԱԵՆ: ԵՍՅԵ ԱՆԱ ՏՅՈՅԱՆ ՏՅՈՅՆԻ, ՈՒ ԱԲՈՒՅ-ԿԵ ՏԵԹԸ: ԵԼՈՒԿԵԶ, ՕՐԴԱՆԻՄԼԵ ԼՈՍ ՈՒԼՈՒԻ: ԵԼՈՒԿԵԶ ԿՈԼՈՆԻ ՄԻՅԱՆ ՎՅՎԵՐՆԻՄԵՍ ԿԵՐՄ ԲՈՆԴԱ, ՈՒԵՆ ՈՒՄԱՆ ՕԶ ԵՍՅԵ ՎԵՐՆԻ: ՏԿՈԼԱՆ ՎԵԼՈՒՇԱՆ ԿԱԴՔ ՇԵԼԱԴԼԵ ՏՈՒԿԻՆԱՏ ԿՈԼՈՆԻ 80 Գ ԳԵԳԵՐ ԵԼՈՒԿԵԶ:

ՈՒ ԵՆԱ ՎԵՏՏԵՎՈԵԶՏԱ ՄԻՅԱՆ ՕՐԴԱՆԻՄ ԲՈՆԴԱ ԿՈԼՈՆԻ ԵՏՔ **ՎԻՏԱՄԻՆԵԶ**: ԿՈԼԱՆ ՄԱՆԴԱ-ԿԵ ՄՈՐԿ ԲՈՆԴԱՏ ՎԻՅՆԻ (ՏՅՈՅՆԻ) ԵԼՈՒԿԵԶ, ԳՈՏԵԶ, ԱԳԼԵՎՈԴԵԶ, Ա ՏԻԶՅԵ Ի ՄԻՆԵՐԱԼՆՅ ՏՈՎԵԶ, ՈՒ ՏԻՅԱ ՏՅՈՅԱՆԻ ՕԶ-ԿԵ ԼՈՒ ՎԻՏԱՄԻՆԵԶ, ՏԵԿ ՄՈՐԿԸ ԼՈՒՆԻ ՕՏՈՒՅՅ ՏՈԳՏԵԶ, ՎԻՏԱԼԱՄ, ՇՆԳԱ, ՐԱԿԻՒ Ի ՄԱԿԵԴ: ՄԵԴԲՈՐ ՎԵՏԿՈՒՇԱՄ ՏԵԹԸ ԼՈՒ—ԱՆԱԶԻԿ ՎԻՅՆԻ ՓՐՈԴԱԿՏԱԵԶ, ԿԵԴՆԱՆ ԱՆԱ ՎԻՏԱՄԻՆԵԶ: ՏԻԶ ՇԵԼԱԴԼԵ, ԿԵԴՆԱ ՏՈԳԱԼՈՆԻ ՐԱԿԻՒՄ, ԴՈԿՏՈՐԵԶ ԵՂԿԵՆԻ ԵՍՅԵ ՇԵՐԻ ԳՈՏ, ԿԵԴՆԱՆ ՅԵՎ ԱՆԱ ՎԻՏԱՄԻՆԵԶ, ԼԻՅՔ ՏՆԻՎՈՇՆՅ ՎԻ: ՄԻՅԱՆ ՏՅՈՅԱՆԻ ՅԵՎՅՈՆԱ ԿՈԼՈՆԻ ՎԻՏԱՄԻՆԵԶՏ:

ՔՐԱՎԻԼՆՅԱ ՏՅՈՅԻԿԵ ԿՈԼԵ ԵԴՆԻ, ԿԵՅՄ ԱԶ ԿԵՐԻԿԵ ՄԱՆԴԱ ԿՈԼԵ ՏՅՈՅԱՆ: ԿՅՆԻՄ ԱՆԱԶԻԿ ՄՈՐԿ ԱԶԱԼ, ՏՅՆԻՄ ԱՆԱԶԻԿ ՏԻՅԱ ՕՐԴԱՆԻՄԻՏ ԵՏՈՆԻ ՎԵՏՏԵՎՈԵԶ, ՏՅՆԻՄ ԱՆԱԶԻԿ ԿՈԼԵ ՏՅՈՅԱՆ, ՄԵԴՅՒ ՎԻԶ ՏՄ ՎԵՏՏԵՎՈԵԶՏԵ ՏՈՒՅՆԻ: ՏԻԶԿԵ ՏՅՅԿԵՒԱ ԱԶԱ ԼԻԿԵ ՄԻՅԱՆԼԵ ԿՈԼԵ ԱՆԱԶԻԿ ՏՅՈՅԱՆ ԿՈԿՈՒԻՅԿԱ ԱԶԱԼՄՏԱ: ՏԻՅՈՒՆ ՐԱՅՈՇՅԵԶԼԵ, ՏՅՅԿԵՒ ԴԱ ՎՐԵԴՆԵՅ ԱԶՆԻ, ՏԵԹՈՆԻ ՏՈՒԴԵՒ ՏՅՈՅԱՆ:

ՄԻՅԱՆ ՏՐԱՆԱՆԻ, ԿՅԵՆ ԿԵՅՅԻՏՎՈՏՔԵ ԴԱ ԵՎԴ ՕԼԱՆՔԵ ՄԵԴՈՅ ԼՅՏԵՆԻ, ՎԻԼՄՈԶ—ՏԻԶ-ՅԵ ՎԻԼՄՈԶ Ի ՏՅՈՅԱՆՏ ՕՐԴԱՆՅՈՒԵՅԻՇՅ: ԳՈՐԿՆԻ ՏՅՈՅԱՆԻՏ ՄԻ ՏՈ ԱՆԱԶԻԿ Ի ԱՆԱԶԻԿ ՄԱՆԱՄ **ՕՅՏԵՎՆՆՅ ՏՅՈՅԱՆ**: ՓՐՈՄԵՏԼԵՆՆՅ ԳՈՐՈԴԵԶՆԻ ՄԻՅԱՆ ՏՈՒԵՄԱՏ ԵՅԻՒ ՈՒՇԱՎՈԴԵԶ, ԵՅԻՒ ՖԱՐԻԿԱ-ԿՈՒՔՈՒՅԵԶ, ԿԵԴՆԱ ՏՈԼՈՎՅԵԶԵ ՏԵԹՈՆԻ ՈՒՇԱ ԴԱ ԵՎԵԴԵԶ: ՏԿՈԼԱԵՅՆ ՔԵՐԵՄԵՆԱ ՐՈԴԱ ՔՅՄ ՏՅՈՅԱՆ ԵՆԻ ԵՎԴԼԱՆ ԵՄ: ԵՎԴ ՖԱՐԻԿԱՆ ԴԱ ՅԱՎՈԴՆԻ ԿԵՐՄԱՏ ՐԱՅՈՇՅ ՏՈԼՈՎՅԵԶԵ—„ՏՅՈՅԱՆ ՇԵՒՅԵՒ“: ԿՈԼՈՒՅՅԵՅՆ ԴԱ ՏՈՎՈՒՅՅԵՅՆ ԿԵՐՈՆԻ ՕՅՏԵՎՆՆՅ ՏՅՈՅԱՆ: ՕՅՏԵՎՆՆՅ ՏՅՈՅԱՆԻ ՄԻՅԱՆ ՏՐԱՆԱՆԻ ԵՎԴՏԱ ՄԻԼՈՆՆԵԶՈՒՆ ՕՒՐԻՅ: ԵՍՅԵ ՄԻՅԱՆ ՏՐԱՆԱՆԻ, ԿՅԵՆ ՄԱՆՔ ՏՈՒՍԱ-

liſtičeskaj strojka, kыtыn bura tэzdiſэnы oтиr ſojэм ponda, bura suvtэтэм ovsestvennej ſojan. Mijanlэ kolэ zoratнь da jonmэтнь ovsestvennej ſojansэ.

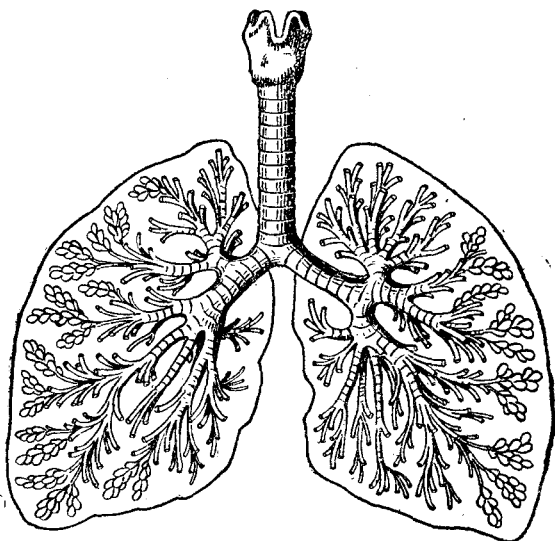
LALALЭM.

Œojansэ da vaſa mort olэм ponda kolэ esэ ru. Œojantэг mort vermas ңedelэмэд ovнь, vatэг lunмэд, a rutэг sija i minutэмэд oz vermь ovнь.

Sutkia mi rusэ lolalam (as tьezэ kыskam) 10000 iтраſa unazьk. Eta ruiſ mi voſtam zev mijanlэ kolan kisorod.

Кыт рырэ руьс мижан тьезэ.

Mi rusэ loalamэ iivo рыр-рыр, iivo эм-рыр. Ньриſ iivo эмиſ as рыекэ kыskэм (lolыstэм) руьс munэ gortанэ (69 ris.).

69 ris. Gortan, lolalan gors da bronxaez, kэdna paſkalэnы tьezьn.

Gortan — gэčceza, sьſan pondэтчэ lolalan gors.

Sьſan руьс ſurэ lolalan gorsэ, kэda siz-zэ gэčceziſ.

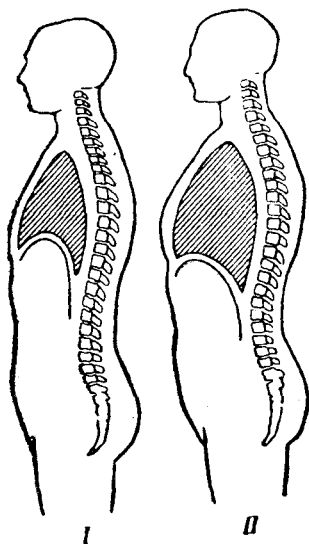
Lolalan gors torjaſэ kыk torjэ, kыk trubkaэ, **bronxaezэ**. Tьezьn bronxaez poſnamэnы ſo poſnitьk i poſnitьk uvokkezэ, kэdna romaſэnы tь po|okkezэ. Ena tь po|okkezэ med-

вѣгън і локтѣ руьс. Ть ролоккез зев унаѣс, нѣжѣ ѣтмѣдѣрѣ ранамаѣ поснѣтѣк вир нуѣтан тровоѣкаез; ена ролоккезѣс і согтѣнь мѣжан тѣез. (70 рис.).

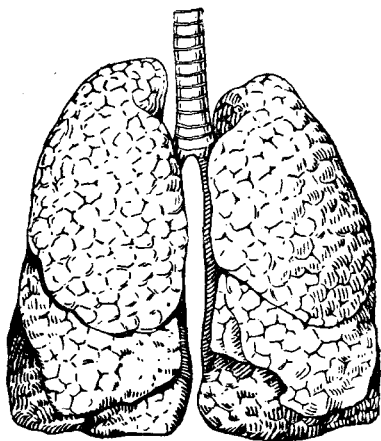
Къз ми къскам да лезам русѣ.

Вьдѣннѣт, коѣсно, азъвлѣтѣ, къз лолалѣкѣ мортлѣн левѣ да лазмалѣ моросъс. Ру къскѣкѣ левѣ, а ру лезѣкѣ — лазмалѣ. Сек морослѣн авjomъс везсѣ. Етѣ роѣжѣ азъвнѣ то къѣѣм орытѣсан.

Орыт 1. Рьдѣна ас тѣезѣс лезнѣ русѣ да сунѣсан мерajtнѣ морослѣс раѣтасѣ. Сьвѣгън рьдана-зѣ ас тѣезѣ къскънѣ русѣ, да мѣдрѣв мерajtнѣ мороссѣ. Сьфраесѣ отѣѣтѣмѣн ми азъамѣ, къз морослѣн овjomъс лолалѣкѣ везсѣ.

71 рис. Морос зьг (ро-
лоѣ): I—лас рьѣкѣс ру
лезѣкѣ, II—ас рьѣкѣ ру
къскѣкѣ. Тьдалѣ, сто
ас рьѣкѣ ру къскѣкѣ
мороскънѣтколас жан-
сѣтанъс лезѣсѣ.

70 рис. Мортлѣн тѣез.

Сек тѣес-
лѣн авjomъс
сѣзѣ везсѣ:
ас рьѣкѣ ру-
сѣ къскѣкѣ
руьс нѣжѣ раѣ-

кѣтѣ, а вѣр петѣм вѣрнѣ тѣез ѣзмитѣѣнъ.
Но вьдѣс руьс тѣезѣс ѣѣкѣр оз пет, кѣт
ми зев рьдѣна pondam loavnъ.

Къз руьс рьѣрѣ да петѣ (къз морт лолалѣ)?
Medoz zendamѣнъ loalan мьсѣѣз,
кѣдна ordлѣез коласънѣс. Zendamikѣ ена
мьсѣѣз левтѣнъ морос ѣртѣтсѣ, сек
морос ѣртѣтѣс раѣкалѣ. А морос ѣртѣт
ѣгън раѣкалѣнъ і тѣез, кьтѣѣ сек рьѣрѣ ру.
Сѣз ми ас рьѣкѣ лолъстам ру.

Кѣр lolalan мьсѣѣз лезѣсѣсѣ (loasѣ
сьг|о|, ѣѣкоѣѣс), сек морос ѣртѣт лезѣсѣ
і ньгьстѣ тѣезсѣ. Тѣез етѣсан ѣзмитѣѣнъ
і ньсѣ руьс петѣ. Сѣз ми ас рьѣкѣс лезам ру.

Mijan lolalikə uzalə i diafragma. Bьd ru kьskikə sija lezçişə, a ru lezikə levtişə (71 ris.).

Bьd ru kьskəт вəгьп mi sek zə sijə вəг lezamə. Бзыт mort 15 gəgəriş lolьstə (kьskə da lezə) ətik minutaə. Uzalikə, a medəddən şəkyta uzalikə, mort əkzyka da pьdьnzьka lolalə. Etə pozə proveritь as vьlanьt to kьeəт opьtьп.

Opьt 2. Ыddə, kьпьмиş as pьekə ti kьskatə (da lezatə) rusə ətik minutaə. Sьвəгьп zev jona makajtə kieznаньt kьk kuim minuta da sьвəгьп sizzə Ыddə, kьпьмиş pondatə lolьснь ətik minutaə. Tijan petas: uzalikə mort lolalə çastəzьka da pьdьnzьka. Eta sogmə sьşəп, sto uzalikə unazьk vizşə kislod da unazьk petə ugлекisləј gaz.

Кьз тьезьп руьс vezşə lolalikə.

Mi lolalam ruəп, kəda mijan gə-gəг. Ti tədatə, sto eta ruьп $\frac{1}{5}$ torьs kislodis i $\frac{4}{5}$ torьs azotiş, sto ruьnem esə пevna ugлекisləј gaz. Seeəт sostavьs ruləп, kəda mi kьskam as тьezə. A as тьeziş lezan ruləп sostavьs пevna mədkod. Etə pozə azzьпь to kьeəт opьtteziş.

Opьt 1. Stokanə kişпь izveskovəј va i ştoklannəј trubocьka pьгjət livo izas тьləp pьгjət pəльснь aşşinьt тьeziş lezan ru. Nədyr mьjiş izveskovəј va stokanьп gudьrtças. Eta viştalə, sto тьeziş lezan ruьп una ugлекisləј gaz.

Tədəпь, sto тьeziş lezan ruьп ugлекisləј gazьs 100 sьm-daşə unazьk as pьekə lolalan ruьşşə. Lezan ruьп kislod jeeazьk as pьekə lolalan ruşə. A azot as pьekə kьskan ruьп i as pьekiş lezan ruьп ətmunda. Sizkə loə: **тьez as pьekə voştəпь kislod, a lezəпь ugлекisləј gaz.**

Opьt 2. Voşпь kəs kəзыт ştoklo, vajəтпь əт ozə da lolavпь sь vьlə. Ştoklo vьльп loasə zev uçətəş va voçokkez, zuəпь ştekləьs-pə „vazis“.

Eta mijanlə mьtçalə: тьeziş çusьktan ruьп em una va. Sizkə, ugлекisləј gazşə тьeziş petə va (uçət, tumankod, va voçtežən).

No kытса тьезан воштэм kisorodьs loə? Kытш тьезьн sogmə uglekisləj gaz?

Руьs, kədə mi as рьекə kьskam, рьгə ть ро|okkezə; штен-каез ньлən əтмədərə kaттəмаш zev posнiтiк vir nuəтан зьла-оккезən (трубоцкаезən), ньəт munə vir. Ена ть ро|okкезьн kisorodьs vir рьекas рьгə da munə вьд вьвтыр куза. Virьs шетə kisorodsə вьд organnezlə mijan вьвтырьн, a ачьs воштə setiш uglekisləj gaz, kədə sogmə ena organnez uzalikə. Siz, mijan вьвтырша вьд organə рьгə kisorod, a petə ныш uglekisləj gaz.

Səstəm ru ponda peşşəm.

Ru mijan ponda zev ьзьт znaçennoa. Вьдлun mijan гəгəр руиш mi lolalamə kisorodsə 600 литра мунда i сьмда-зə lezam uglekisləj gaza. Eтаиш mijan гəгəр руьs vezсə aslas sostavən. Eтə mi as вьланыт vura tədam. Kər дьр olan seeəm зьрььн, кьтəн una oтiр da ventilacija avu, loə шəkьт lolavнь, pondə jur viшнь i uzaləm oзаң uməla munə. No petan-kə eтa зьрiш əтərə, səstəm ru вьлə, to недьрмьиш tenьт loas dolьтзьк. Estiш mi vezərtam, кьз mijan organizmlə uməl ruшаң loə недольт, a səstəm ru siяə veškətə, loə dolьт. Siяən вьдрьр kolə шleditнь, medвь зьргезьн, кьтəн mi olamə da uzalamə, руьs вəли səstəm. Kolə çastəзьк əсьн libo forтоцка oшльнь gortьн i skolaьн. Kolə çastəзьк səstəm ru вьлəт əтərəт vetləтнь.

Ьзьт vred mortlə vajə i busa ru. Busьs vetlə ru вьлəт. Əтлаьн руьskət siяə рьгə mijan тьезə da тьртə niяə. Mukəd proizvodstvoveзьн em **proizvodstvennəj bus:** kamennougolnəj, cementnəj metal bus, tabak bus i siz ozlaң. Zev posнi bustorrez aslanь ləçьт jьlokkezən ranitəнь mijanliш тьезньмəs. Medвь peşşьнь buskət, fabrikaезьн da zavoddezьн suvtətləнь seeəm „bussəskannez“, kerəнь ventillatorrez i siz ozl.

Busьн kətkər oləнь mi||onnezən mikrovbez, нь kolasьн medopasnəj, mijan vrag — tuberkuloz mikrov. Busa ruəп çusьktikə niяə рьгəнь mijan тьезə. Siz as kazavtəг mort vermas zarazitçьнь zev opasnəj sogəтən — tuberkulozən. Tuber-

kuļozkæt pešsikæ medoz kolæ peššъnъ buskæt. Tuberkuļoz veškætнъ mijan emæš specialнәј ucrezdeңņoez: tuberkuļozнәј **dispaņšerrez**, tuberkuļozнәј **sanatoriaez**. Eна ucrezdeңņoez revolucia озън ez vәlә, nija Oktavskәј revoluciašaң.

Русь, kәdәn mi lolalam, тьезә pyrә әмәт (ivo pyrәt. Kәr sija pyrә pyrәt, sek burzъka sәstәмšalә bussаң da mikrovbezšaң. Busъs, kәda vәli ruas, lakašә gәnnez da ñiļьg pyr pьe berdә, i тьезә loktә sәstәмъk. Kәзъtkadә pyr-pьr munikә ruъs әddәңъk sonalә i ozzъk kәzdәt mijanliš lolalan organpezsә. Kolә asъnъt vošнъ pивъcka lolavнъ pyrәt.

Sәstәм ru ponda pešsikæ kolә peššъnъ i tabak kuritәmән. **Kuritәmән тьез pьekә pyrә jad, otrava** — ñikotin. Medәd-дәn una vajә kuritәmъs vredsә çeladlә da podrostokkezlә. Kuritišses i mukәdlә kerәnъ vred: tabak eьnәn nija eьkәtәnъ rušә.

Sәstәм ru ponda peššәm — mijan zev ьзъt ovsestvenнәј zadaça, burazъksә gьriš goroddezъn da promъšlennәј centraezъn, kьtәn ruъs zev busa, eьna i s. oz.. Buskæt peššәm ponda setçin uļiçaezsә da plošsaddezsә kiškalәnъ vaән. Setçin paškьta munә „zeļonәј stroiťelstvo“: kerәnъ viļ parkkez, vulvarrez, vьd vьdmas uvъn plošsadъs vura paškalә.

Zelonәј vьdmassez juгъtinъn voštәnъ as pьekanъs ruiš uglekislәј gaz i lezәnъ as pьekiš kislorod. Siz nija vura burmәtәnъ mijan gәgәriš rušә. Kolә beregitнъ vьd zelonәј vьdmassә da saditнъ viļiš. Estәn ьзъt otsәg vermasә šetнъ velәtçišsez. Sәstәм ru ponda peššәm — mijan әtlasa zadaça.

Къз beregitçънъ travitçan gazzezšaң.

Vojnaezъn, kәdә kerәnъ kapitaļiszez, әni pondisә esә әlik-moz jәzsә vijнъ — travitнъ **travitан vessestvoezән**. Siz pondisә kernъ mirovәј vojnašaң.

Medoz vәli voštәм xlor. Sija šәkьt gaz vәz-zelonәј rәma. Sija oļsašә mu kuza i pyrә okoppezә. Xlor — **pәdtan gaz**. Sija zugdә mijanliš тьез; una-kә sijән lolalan — mort pәdә.

Esə çozzъka vijan vessestvo em — iprit. Sija seeəm vikod kizer (maşlanistəj zъdkoş), kəda çoza pakmə. Iprit parrezən lolalikə zugaləнь тьез. Pavkas-kə iprit kuçik vьlə, kuçik sotçə, loəнь narьvvez. Sizkə pozə vištavnь — **iprit pədtan da narьvvez sogmətan vessestvo**. Sijən çastə kuvtəz travitçəнь. Una eməş i mukəd travitan vessestvoez. Pozə dumajtnь: loas-kə vojna — enən travitan vessestvoeznas pondasə ne frontas toko travitnь jəzsə no i tььn. Sijən mijanlə kolə tədнь, kьz nьşəñ aşnьməs dorjьнь.

Medьzьt asdorjan otrava vessestvoezşəñ — proťivogaz. Eta seeəm rezinais kerəm maska, kəda puktişşə jur vьlə. Rezino-vəj trubkaən sija jitşə metalіçeskəj korovkakət, kьtən eməş seeəm vessestvoez, kədna travitəm rusə kerəнь səstəmən, viş-talan puktьləнь osovəj som. Eta səstəmşaləm ruən i lolaləнь oťirьs, kədnalən jur vьlanьs proťivogazzez.

Seşşə as dorjəm ponda vessestvoezşəñ, kədna sotəнь kuçik, em natodil rezinaaləm paşkəm, kəmkət, da perçat-kiez, kədna-pьr ena vessestvoez oz jizə.

Mijanlə kolə kuznь proťivogazən da zassitnəj paşkəmən polzujtçəнь.

VIRVETLƏM.

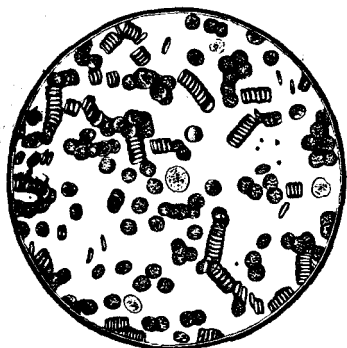
Mi şorñitimə-ñi mundakə, kьeəm zьzьt znaçeңno mijan vьvьtьrьn vir sajn. Virьs vьd vьvьtьrь kuza nəvətə pətəsa (pitaçelnəj) vessestvoez da kislod i petkətə vьvьtьriş vьd nekolan vessestvoez: ugлекisləj gaz i mukədsə. Tədmalamə əni, mьj seeəm mijan virьs i kьz sija vetlə mijan vьvьtьrь kuza.

Vir.

Kər mi aşşinьm vьvьtьrь vьekam, vandьstam — rankaşiş petə vir. Sija sukkod gərd rəma kizer (zъdkoş). Şvezəj virsə, kəda petis rankaşiş, vizətnь-kə mikroskopən, — pozə azzьнь mьj seeəm mijan vir. Virьn eməş — gərd da çoçkom, vir torokkez (72 ris.).

Gærd vir torokkes virъn zev unaæš. Nija formanæs gægræ-sokkez. Una gærd² vir torokkezšan i ræmьs virъslæn gærd, Gærd vir torokkes mijan vьvтыr kuza novjætəнь kislorod.

Çoçkom vir torokkez virъn jeeæš. Nija gьrъšzьkæš gærddešša, ætkod forma ьlæn avu. Kiokkes (otrostokkez) lezaləmən nija ver-məнь ætmədərə vetlьнь. Çoçkom vir torokkez mijanæs mikrobbeszšan dorjəнь. Nija mikrobbeszšə, kədna šurasə vьvтыranьm, kutaləнь da as pьekanьs ruəнь.

72 ris. Mort vir mikroskop ьvтын. Tьdaləнь una gærd da torməd çoçkom vir torokkez.

Virъn eməš ešə vessestvoez, kədnašan vir çukьrtçə (jedə). Bьd mort koņesno, azьylis kьz çukьrtçə (jedə) vir, kəda petə rankaiš. Vir jedikə viršis torjašəнь zev uçətəš tьləpok-kez, kədna pədnaləнь rankasə, da oz

lezə virъslə petнь. Una-kə petas virъs, sek mortьš vermas kuvнь.

Vir kizerьn eməš pətəsa (pitətelnəj) vessestvoez, kədna jizəнь virə kiskaezьn, a siz-zə eməš nija vessestvoez, kədna sogməнь mijan vьvтыrьn bьd organ uz dьrni (vištalam, ugьl-kisləj gaz i mukədьs).

Кьз virъs mijan vьvтыrьn vetlə.

Virъs mijan vьvтыrьn vetlə suvtçьvtəg. Eta jьliš tədisə ešə kərkə vazša uçonəjjez, no nija vura ez tədə, kьz sija vьvтыrət vetlə. Medoz etə tədmalis anglijskəj uçonəj Viljam Garvej 1628 godьn. Eta vəli ьzьt nauçnəj azzəm (otkrьtije). 1928 godə bьd mirišuçonəjjez praznujtisə kuim šo god tьrəm Garvejən vir vetləm azzəmšan.

Medьzьt vir tojьstis mijan vьvтыrьn — šələm (73 ris.). Sija moros jərtətyн, tьez kolasьn suļgalaņas.

Šələm kerəm mьscaeziš. Prodołnəj jansətanən sija torjašə kьk zьnə: veškьt da suļga zьn; kьknan šələm zьn kolas ətə-mədkət çekьeəm gьrka trubkaən, ңe kьzkə mədnoz oz jitšə. Kьknan zьньs šələmlən torjašəнь kьk ətazə: vevdəriš etazьs—

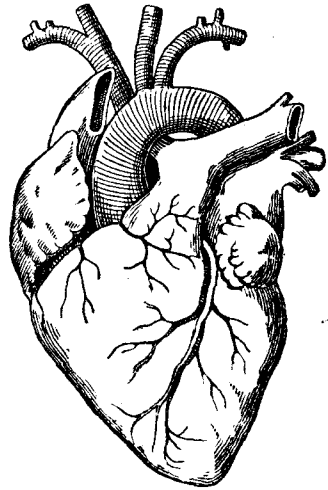
şələmoz, a uliş ətazs — **zeludoçok**. Kьknan şələmoz kolosas da zeludoçok kolosas em ošta, kəda vermə pədnaşn pədanokən (klapanən).

Kьknan şələmozas loktəny sosuddez, kədnaət şələmə loktə vir; ena sosudaes suşəny **venaезən**. Kьknan zeludokşan munəny sosuddez, kədnaət virьs petə şələmiş — nija **arteriaez**.

Şleditam, kьz virьs mijan vьvтыr kuza munə (74 ris.).

Sulga şələmozas venaезət tьezşan loktə vir, setən una kislorod, sija zev gərd rəma. Sulga şələmozьslən mьscaez ьzmitçəmşan vir nьrьstəmən klapan oşşə i ьvirьs sulga şələmozşan loktə sulga zeludoçokə. A kər sulga zeludoçoklən mьscaes zendaməny, klapan pədnaşə, i virьs vьnən petə zeludoçokiş ьzт arteriaə — **aortaə**.

Aorta vozjaşə şo uçətzьk i uçətzьk arteriaezə, kədnaət vir munə vьd organə mijan vьvтыrьn. Medvərьn uçət arteriaez vozjaşəny esə zev uçət trubockaezə — **kapillarrezə**, kədna suçkəp vьdlaət munəny mijan vьvтыrət. Ena kapillarrezьn vir şetə mijan vьvтыrlə kislorod i pətəsa vessestvoez, a voştə **uglekisləj gaz** i mukəd mijan vьvтыrьn

73 ris. Mortlən şələm.

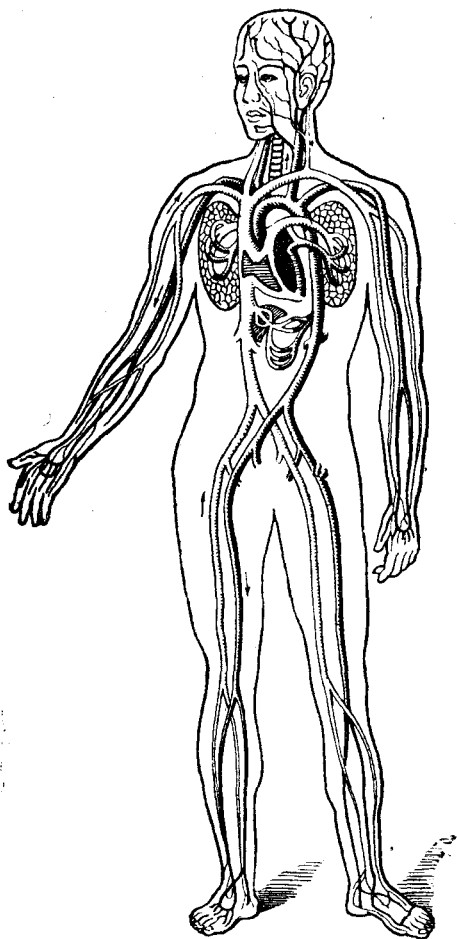
sogmən nekolan da vrednəj vessestvoez. Sek i rəmys virьslən mədkodşalə: gərd rəmşan sija loə pemytkod gərd.

Kapillarrez svərsşan jitsəny ətamədkət i sogmətəny venaез. Posni venaез ətamədkət ətlaaşəny i sogmətəny şo gьrişьk i gьrişьk venaез. Uglekisləj gazən bogat vir venaезət loktə veşkət şələmozə.

Veşkət şələmoz mьscaezlən zendaməşan oşşə klapan, i virьs loktə veşkət zeludoçokə. Kər zendaməny mьscaez veşkət zeludoçokьn, klapan pədnaşə, i virьs arteriaезət munə tьezə.

Tьezьn, kьz mi tədamə-ni vir şetə **uglekiskəj gaz** da voştə kislorod. Pemytkod gərd rəmaşan sija mədpəv loə çim gərd rəma.

Тъезшаң vir venaezət vәra loktә sulga şәләм зьнә, а съшаң arteriaezət vәra munә вьд вьвтыр куза. Siz orlytәg pyr munә vir mijan вьвтыр куза, кьтçәз uzalә şәләм.

74 ris. Vir vetlan organnez mortlән: şәләм i vir nuәtan sosuddez. Strelkaeznas mьtçalәм, kәdalanә munә vir arteriaezət (şәләmşan) i venaezət (şәләmlan).

rukalam. Ъзьт mortlән әtik minutә şәләм zendamьstә 75-iş. Çeļadlән da podrostokkezlән unazьk-iş.

Opьt 2. Кьк-kuim minuta gәgәr zev jona kerә fiziçeskәj uprazneņņoez. Съвәршаң sizzә Ъddә, кьньмиş әни şәләм zendamьslә (tokәtә).

Şәләм dugdьvtәg uzalә, кьтçәз mort lovja. No ož kov dumajtnь, sto sija sotçistәg uzalә. Вьд şәләм mьсca zendamәm vәршаң em seeәm, moment, kәр şәләм mьсca vetçi-şьstә (lorпә), sija momentән şәләм sotçişә. Mijan şәләм uzьn emәş momenttez (zev zenьt kaddez), kәр şәләм sotçişә, sija moment vәршаң vәra uzalә, şotçişә, uzalә... i s. oz. Sijән mijan şәләм i uzalә, oz suvt mortьs olikә ñekәр.

Kolә beregitnь şәләм.

Mi viştalimә, кьз uzalikә mi lolalamә: uzalikә mi lolalamә çastәzьk da pьdьnzьka. Siz-zә uzalikә çastәzьk tokәtә mijan şәләм i supьtzьka mijan вьвтырәt vasәtә vir. Etә požә azьznь to кьeәm opьtteziş.

Opьt 1. Ъddә, кьньмиş şәләм zendamьstә, kәр mi

Кокнитә роҗә тәднә: ызаликә җәләм зендәмслә җастәзък; сизкә җоҗа ызаликә i виҗыс миҗан вьвтырәт җоҗзька ветлә. Етә роҗә везәртнә: җоҗа ызаликә миҗан вьвтыр понда ыназък коләнь рәтәса (питаҗелнә) вessestvoez да кислород i сьын ыназък согмәнь вьд вреднәҗ вessestvoez. А енә вessestvoesә вьдәс вәҗәтә i нуәтә вир.

Колә берегитнә асшынм җәләм. Оз ков сижә зев җәкьта ызәтнә. Сиззә оз ков сижә җәкьта ызәтнә вьд орсикә—футбол порә i мукад орсанән. Есшаң җәләм мьзә i җоҗзька асла оланинн вьгә. Вреднәҗәс җәләм понда сиззә i seeәм вessestvoez—alkogol, ңикотин, сук җәҗ, вьна кофе. Медәддән ена вessestvoez вреднәҗәс җәләдлә да подростоккәзлә. I ньшаң колә әтказитчьнә

КЫЗ МИҖАН ВЬВТЫРИҖ ПЕТӘНЬ ВЬД ҖЕКОЛАН ДА ВРЕДНӘҖ VESSESTVOEZ, КӘДНА СЬЫН СОГМИСӘ.

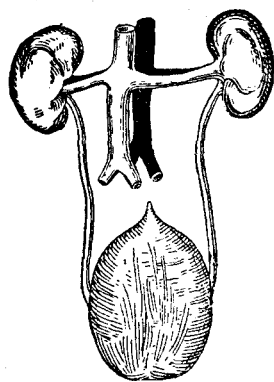
Миҗан вьвтыргн рьр согмәнь вьд ңеколан да вреднәҗ вessestvoez: углекисләҗ газ i мукадьс. Ена вessestvoez җизәнь вирә, а сьвәргн петәнь миҗан вьвтыриҗ. Етә ызә керәнь то кьеәм органнез: роҗкаез, куҗик, а сиззә тьез, кәдна лоәләнь (җаркәнь әтәрә) углекисләҗ газ да ва паррез.

Кьз етә ызә нуәтәнь тьез—ета җьлиҗ ми озьк вәҗитимә-ңи. Әни тәдмаләм, кьз ызаләнь роҗкаез да куҗик.

Роҗкаез да ылән ыз.

Роҗкаез миҗан кька, ңиҗа рикаләнь әтмәдәршаң җурса кос җукәт вердьн (75 ris.).

Вир нуәтан sosuddezәт роҗкаезә локтә una вир, кәднаьн una вьд ңеколан да вреднәҗ вessestvoez. Роҗкаезьн ена вessestvoezшаң виҗыс сәстәммә, а ыиҗ согмә куз. Роҗкаезиҗ петә сәстәмшәләм вир.

75 ris. Куз органнез кәләлән: роҗкаез, ышаң петәнь куз нуәтаннез да куз гадкәт җиҗәнь.

Роçкаезас согмә **куз**, сija торја трувоçкаезәт **кузвизьвтә-незәт** локтә **куз гада**, а сетиш колан кадә петә әтәрә.

Кузлән sostavьs — ва, а setән sьlәtәмәш вьд-код vessest-voez: moçevina, povarennәj sov i mukәd vessestvoez.

Куçик.

Куçик — сija мijaн вьвтырлән вевтәс, сija вьвтырнәмәс вевттә да дорјә вьд вьредшаң. Но сija секзә i organ, кәда мijaн вьвтыриш петкәтә vessestvoez: куçик петкәтә **ңьләм**.

Њьләмьs согмә зев posнит **ңьләм ңәрәддезын**, кәдна емәш мijaн куçикьн. Sьлән sostavьs — ва, а vaas sьlәtәмән nija-zә vessestvoes, кәдна емәш i кузын, но колиçestvoән jeeazькәш.

Њьләмьs мijaн рыр петә, но meduna сija петә зар кадә. А зар мijaнлә oвлә ливә әтәрьн соньтша, вишталәм, сондишаң, гор вишаң, ливә asлaньм вьвтыр рьекьн соньтшаң, кәр сija соналә çоza uzalәмшаң, ливо kotәртәмшаң.

Medвь tәdmavнь ңьләмлиш znaçeнноsә, keram opьt.

Opьt. Vadә kinьtә шpirtән да әвтәв керә сijaн ruәт. Кьлә, кьз шpirt pakмәмшаң кәзамә мijaн ki. Siz-zә ңьләм pakмәмшаң кәзамә мijaн вьвтыр.

Әни poзә vezәртнь, кьеәт znaçeнно ңьләм петәмлән oвлә сек, кәр мijaнлә зар. Њьләм pakмикә (petикә) мijaн вьвтыр кәзамә, i сijaн оз leз сija зев jona pьmavнь, а зев jona pьmalәмьs вьвтырлә vajә vьed.

Кьз дәзирajtнь куçик.

Куçик колә дәзирajtнь asлaньм zdorovjo ponda.

Buskәt да ңaткәт әтлaьн мijaн куçик вьлә шurәнь mikров-vez да mukәd зев uçәт lovja susçestvoez, кәдна vermәнь вьд-moz согәтнь куçиксә. Ti tәdatә, em куçик согәт — гьзна (ludan) кәда oвлә зев uçәт, lovja oliшшаң — гьзна zudешаң; емәш una i мәдик куçик согәттез. Medвь ena согәттезшаң beregitцьнь, колә аsshиньм куçикнъмәс vizнь sәstәma. Medko-

lan—kiez častəzək miššətnь, nija medəddən naťəšmənь. Kolə əəzəkə miškavnь jur. Bañaən miššəvlnь nə jeəazək ətrьrša nedelnas.

Uməl sek, kər kučik ranitan. Mukəd ьršas nəvzat kьrə-lokət kučik vьln vermasə šurnь sogət mikrovez. Sijaь nekər oz kov nekьz kučik ranit-ub. A ranitatə-kə, kolə ranasə sek-zə miššətnь səstəm vaən, mavtnь jodən da kərtavnь səstəm marlaən, livə səstəm čočkom trepi-čokən. Jodnas vijas rankaas šurəm mikrovezsə, a səstəm kərtəts sajəvtas sijaь naťəštəmšaь. Oz kov vunətnь: naťəštəmšaь rana vermas zev jonia paškavnь da dojmьnь.

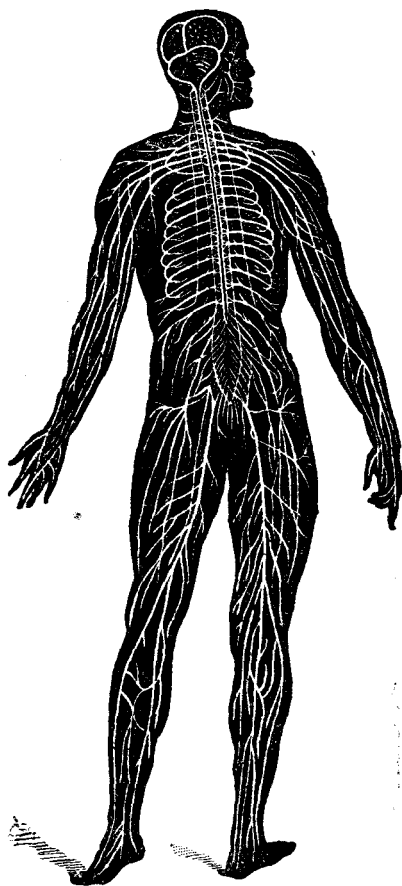
NERVAA ŠIŠTEMA.

Mijan vьvtyrьn orltəg mu-nə uz, i vьd organ uzalə ətaməd-kət soglasnəja. Mjь-nə nь kolasьn etə soglasnəja ətlasa uzsə veškətlə da iqdə? Eta uzьn zev ьzət zna-čənnə nərvəzlən, nərvaa šištema-lən. **Nərvaa šištema**—eta jur vem da šursa vem vьdəs nərvəzən (76 ris).

Jur vem pukalə jur vem čererьn, a šursa vem — šursa kanalьn. Siz-kə, vemьslən bur sajəvtas, kə-da sijaь vura vermə dorjьnь. I jur vemšaь i šursa vemšaь paškalənb nərvəz, kəda uvjašalənb (uvokkezən paškalənb) da jitənb vemsə vьd mijaь vьvtyrьn organkət.

Nərvəzlən svojtvoez (assaez).

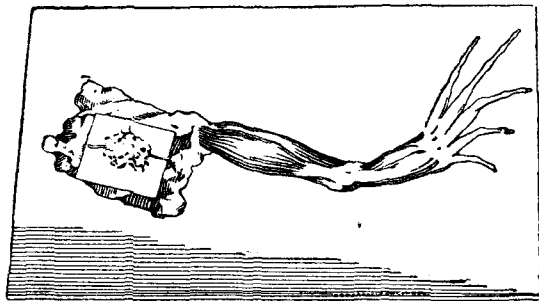
Jur vem uz tədmaləm ozьn vištalam, kьəəm svojtvoez (assaez) eməš nərvəzlən.

76 ris. Mortlən nərvaa šištema.

Opýttez. Vundýstam vëriş lapasə laguskaliş, kədə əni to-ko vijim. Kuçiksə lapkaşis kuşystamə. Paşkətam kok gýzım mýscaezsə. Ný kolasýn mi azzam çockom **pukalan** **ņerva**. Seeəm **ņervaş** i mort vuvtygyň em.

Zagvuv torjətamə **ņerva** pomsə mýsca berdiş. Puktam lapkasə səstəm ştoklo vylə, kədə ozyk sonyt vaen vadim.

77 ris. Nervaən opyt. Nerva vylə puktəm sov.

Nerva pomsə puktam səstəm gumazka vylə, medvş sija ez pavkş mýsca berdə.

1. Bzmitam **ņerva** pomsə pincetən. Tədalə, kəz sek zendaməny lapka mýscaez.

2. Vundýstam pozniçən **ņerva** pomsə.

Sizə tədalə, kəz eta kadə zendaməny lapka mýscaez.

3. Puktam **ņerva** vylas çerəşən **ņevna** sovtor da vizçişytam **ņedýrik**. **Ñedýr** mýjiş, kər solş jizas **ņerva** pýekas, lapka mýscaez pondasə zendamny (77 ris.).

Ena opyttezyň mi vərətımə, **drazñitımə** **ņervasə** vđñoz: bzmitəmən, vundýstəmən solaləmən. Kəş kəz drazñitəmən **ņevaez** **vozbuzdajtçəny**. Eta lovzəmys **ņervaət** **munə** mýscaə i mýsca zendamə. Ena opyttez şərti mijə **ņervaezliş** svojstvovəzsə tədmalam: vərətəmşan, drazñitəmşan **ņevaez** verməny **vozbuzdajtçəny** da nuətny etə **vozbuzdeñnosə**. **Vozbuzdeñnosyş** mijan vuvtygyň ət **ņervaezət** **munə** mijan **organneşan** jur vemə, məd **ņervaezət** **munə** jurvemşan mýscaez dýnə da **ņərəddez** dýnə.

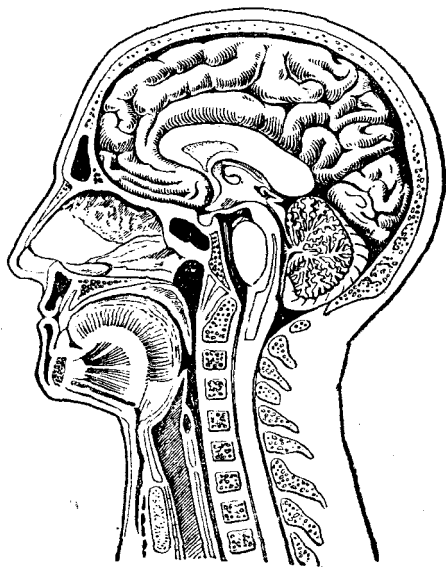
Ñervaezliş svojstvovəz tədmaləm vərşn, pondam tədmavny, kəz kerəmaş da uzaləny şursa vem da jur vem.

Şursa vem da sýlən znaçeñno.

Şursa vem vaçkişə kuz, çockəm snur vylə, sýşan kəşşəny 31 para **ņervaez**. Şursa vem **ņervaez** paşkaləny (uvjaşəny) kuçikşn, şivi mýscaəzşn, tusaşn da ki kokşn, a sizə mukəd gýrkiş **organnezyň**.

нь-кә сija зьвотнәjлиш, ливә zugднь, — зьвотнәj сек-зә кулә. Шәләм dugдә takәтнь, зьвотнәj lolavnь оз pondь. Siz-кә, куз-мәса vемlән ьзът значенноьс шәләм да тьез uзаләмьн.

Mukәd torres vем stvollән soglasujtәнь вьd dvizeңnosә mijan vьvтыrлиш. Зьвотнәjjez, kәднлиш еnә torreszә вошtasә, оз vermә ңе vetlәтнь, ңе kotрашнь, ңе ujavнь, ңе lebavnь i s. оз. Eta мьтчалә, кьәәм ьзът значенко eta vем stvol torrezlән.

78 ris. Mortlән jurьs da шivиьs (мьтчаләм vундьstәмән). Тьдаләнъ ьзът vем, uчәт vем, vем stvol да шursa vемlән vьvланиш pomьs.

ьзът vем sar зьпньslән vевтәсьs ави volкьт: сь vьлн una borozdaez, чukлашәmmez.

Sija kerәm **rud** vessestvois i суçә ьзът vем **koraән**

Mort olanьн ьзът vемlән ьзът значенкоьс. Mijan вьдәs dvizeңnoez, kәдnә mi kerәm aslanьm, voлаән, petәнь (әктәмьs petә) ьзът vемшәң. Вьдәs аssиньm soznәte[nәj] postupokkez (as tәdәmән postupokkez) kerәm ьзът vем әктәмән. Mijan вьдәs as tәdәmән kerәm (soznәte[nәj] dejәte[noš] jиtшәm ьзът vем uzkәт.

ьзът vем uзаләmшәң mijan munә i сәstәm шorңи. Кьз toko кькә dojdan ьзът vемлиш korasә, mort оз pondь vermьнь torja кьvvezән vaitнь.

Uчәт vем. Bәrsaң vем stvolkәt jиtшә uчәт vем, sija pu-kalә çerepas шivilaңas. Boшнь-кә зьвотнәjлиш uчәт vемсә, ңeto zugәтнь sek зьвотнәjлән vetlәтәмьs оз ләшав, sija veш-кьта ez vermь vizшьнь, boklas pәрә. Estиш mi azzam uчәт vемлиш значенкосә vetlәтәмьн (veшкьта kok jьлн vizшәмьн).

ьзът vем. ьзът vем jиtшә vем stvolkәt, sija pukalә vев-dәriш toras çerepas i vевтә as uvtиш jur vем torresә.

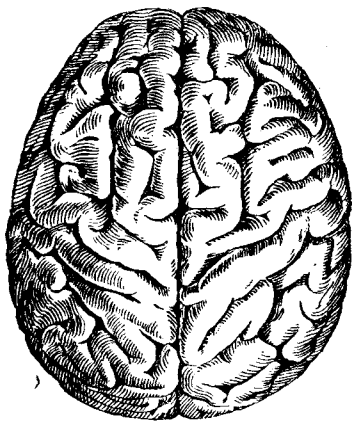
Pьдн seлән ьзът vем torjaшә **кьк зьнә** (кьк sar зьнә) (70 ris.) kәдna әtamәd-kәт ulьшәң jиtшәнь. Кькnan

Pondamə-kə ortçətnь jur vemь вьд зьvotnəjjezliş da mortliş, azzam: mortlən ьзьт vemьs medəddən razvitəj. Sijən mort unazьk vermə dumajtnь; sijən mort vermə tədmavnь вьд prirodasə, tədnь sьliş zakonnezə.

A tədan-kə prirodaliş zakkonenz, övsestvoliş zakonnez, mi vermamə as uvə ləşətnь вьд priroda vьnsə, i vermamə vilmoz kernь asşınьm olan, klasseztəg da kapitalisseztəg.

Nervnəj şisťema tədmalika, mi azzam, kьz religia, dusa jьliş velətəmən, vəvətlə oťirsə. Religia velətə: mijan vьvťrən-pə upravljətə dusa; siz-zə nauka mьtçalə religialiş vəvətçəmsə kuləm vərn raj da ad jьliş, grov sajiş mir jьliş. Etaz „dusa spaşenno“ jьliş velətika religia eəktə uzaliş oťirsə çarkьnь vił olan ponda peşşəm. Sizkə, religia şərti loə, sto kolə tərpitnь burzuazialiş nьrğstəmsə, eksploataciasə uzalişsez vьln. Kin nişə kvьzas, da siz pondas kernь, seəmmezlə religia kəşə vekşa blazenstvo rajьn, a kin oz kvьzь, nişə povzətlə vekşa muçennoən adьn.

Etə religialiş propovedşə vьdnoз otsalənь paşkətnь uzaliş oťir kolasьn kapitalissez: nьlə kolə, medvь uzalişsez ez kutçişə aşnьsə mezdətnь gnotiş, medvь nija ez kutçişə dorjьnь aşnьsə revolucionnəj peşşəmən, dorjьnь вьд kapitalistiçes-kəj eksploataciaiş. Eta reliigalən propovedьs, kьz durmanən blətə uzalişsezliş vezərtəm, durmətə nьliş jursə вьд vəvətçəmən. Sijən mijanlə kolə zev jona peşşьnь religiakət: religiabьs — sija mijan klassovəj vraglən orudja.

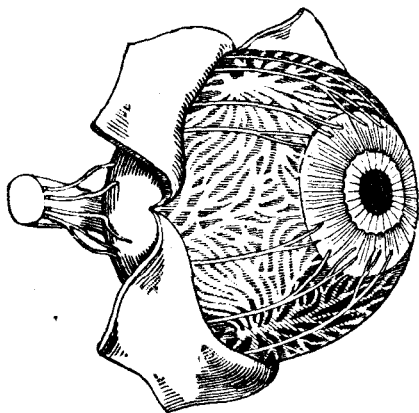
79 ris. Mortlən ьзьт vemlən kьk sar зьп (vьlişən).

Vezərtan organnez.

Mortlən, kьz i vьssəj zьvotnəjjezlən, 5 vezərtan organ: azzan organ — şin, kьlan organ — pel, dukalan organ — nьr,

kər vezərtan organ — kəv da pavkətçəmən vezərtan organ — mijan kuçik (medəddən çuñ pommezis kuçik).

Azzan organ. Şinnez pukaləny şin gəppezyñ, niyə vura sajtəntəny koskaez, kədna kbeəvtəny niyə da şinvoppez. Kəz toko şin verdə pavkas kbeətm predmet, şinnez aşnyş pədnəşəny. Şinvoppez vetlikə şin vamə şin kizerən, kədə gəvjələ vbd setçə şuran bus da mikrovbez.

80 ris. Mortlən şin. Rogovəj ovoloçka voštəm, çoçkom ovoloçka vundaləma da pavtyrtəm. Tədalə raduznəj ovoloçka, zraçok, sosudistəj ovoloçka da azzan nərva.

ovlə vbd rəma: rud, golubəj, ləz, koriçnevəj i s. ozl. Raduznəj ovoloçka rəmşan i „şin rəmyş“ ovlə səkod. Raduznəj ovoloçka səras em şəd kbeok — zraçok. Sija raduznəj ovoloçkañ ošta. Zev jugytnyñ zraçok veknamə, a jeeazyk-kə jugytsy — sija paşkalə. Zraçok pyjət şin pəkə pyrə jugərys. Jugərys munə suçkəp tədalan vessestvoez pyr, kədna eməş vəriş ştenkaas da pavkətə pəkis ovoloçka — şetçatka, kədə azzan nervalən paşkaləm uvokkez. Nervaət pavkətəmys (vozvuzdeñnoş)munə jur vemə, i etaşan vizətan predmetsə mi azzamə.

Mijan olanyn da uzyn azzəmlən zev ызt znaçeñnoş, i mijanlə vbd sogəşan əddən kolə şinnez sajtənty. Nəkər oz kov naşa kiezən livo naşa çəskətən niyə çəskəny. Naşnas vermasə şurny mikrovbez, kədnaşan şinnez vişəny. Medəddən vuzan sogət

Şinlən formaş sarkod. Ştenkaez sələn ne ətik ovoloçkaış, pəkəkas suçkəp tədalan vessestvo.

Şin vizətikə vevdəşanas mi azzam **çoçkom** ovoloçka, kədə ozşanas vezşə suç tədalan **rogovəj** ovoloçkaən. Çoçkom ovoloçka uvtyn em şəd **sosudistəj** ovoloçka, kədəñ unaəş zev uçət vir nuətan sosuddez, kədna virsə şetəny şinlə (80 ris.). Ozşanas rogovəj ovoloçka uvtas tədalə kbeok — etə **raduznəj** ovoloçka, kədə sogmə sosudistəj ovoloçka ozlañ nuətəmiş (prodolzeñno). Raduznəj ovoloçka

şinnezъп — **sinvişan**, roçan **traxoma**. Çastâ traxomaşan suç-kær şinnez еькәнь. Әддән siz-zә umәl dojdнъ livo мьјәнкә вьекьнь şinnez.

Medвь не еькәтнь şinnez — kolә uzavnъ jugьtinьп. Јееә-kә jugьтсь, dak sek uzalikә şinnez мьзәнь, а сьвәрşан рон-дәнь азьнь umәлзька. No şin ponda zev ьзът jugьтсь siz-zә vred vajә, sija sogşәtә şetçatkasә. Şinnez vişikә kәtkær kolә мьтçашнь dokturlә.

Кылан organ. Кәдә суәнь pelән — sija toko vevdәrşa torьсь pelьslән — pel rakovina, kәdaşan рьекә рьгә кылан prohod. Рьекиş pelьсь рукалә кәşiçа koska рьекас. Рьекиş pelьсь-zә romaşşә кылан ңervaьсь, kәдә кьлә вьд сь.

Pel — zev kolan organ mijan i on-kә pondь кьпнь, mort-lә loә әддән umәl. Mort, kәдә sogmәmşan оз кьв, loә ңe-mәј, sija оз кьв mort şornisә i оз velav vajitнъ. Mort ver-mә gukәјsavнъ i çuzәm vәрşan, pel vişәmiş. Kolә sәstәma vizнъ pellez da veregitнъ, medвь ңекьеәm mikrovbez pel рьекә ez рьгә.

Dukalan organ. Dukalan organ mijan — ңиьг ovoloçka ньг рьекьп. Setән paşkalәнь dukalan ңervalән pommez. Zev posнi torokkez dukalan predmetlән şurasә-kә ньг рьекә ңиьг ovoloçkaә — pavkәtәнь ңervaliş pommesә (razdradžajtәнь). ңer-vaәt eta razdradžajtәмьсь munә vemә, i mi кьламә duk (za-рах).

Dukalan organән mi tәdrialamә, sәstәm-ja ruьсь mijan gә-gær, kәдән mi lolalamә, вьеәm-ja şojаньсь, kәдә mi læşәtamә şojнъ. Etaşan ми saјәvtam ашньмәс jada vessesstvoezşan (нь-şan, kәdna dukaәş).

Kær vezәrtan organ. Kær vezәrtan organ mijan — кьв; кьв ңиьг ovoloçka вьльп emәş kær vezәrtan ңаңаokkez. Ньньп paşkalәнь kær vezәrtan ңervalән pommez. Mijan duьльп вьд рәтәс vessesstvoez (pitәtelнәј vessesstvoes) сьләнь, nija pavkәtәнь (razdradžajtәнь) kær vezәrtan ңervaliş pommesә, ңervaәt sija кьлә vemьп, i mi кьламә вьд kær: çәskьt, sәma, sola, курьt. Mi kær vezәrtәmән siz-zә saјәvtam ашньмәс вьд jada vessesstvoezşan.

Pavkətçəmən vezərtan organ. Mijan kuçik sьponda, medьь mijanliş vьvтыr sajəvтынь. No sajəvtəmsə kuçik nuətə esə ətik uz: sija — pavkətçəmən vezərtan organ. Kuçik pašta vьdlaьn paşkaləmaş, pavkətçəmən vezərtan ңervalən pommez (çuvstviteľnəj ңervalən), kədna vьd pavkətçəm nuətəнь mijan vemə. Pavkətçəmən vezərtan organ — mijan kuçik — vьd pavkətçəmsə nuətə vemə i mi kыlamə: sonьt, kəзыt, zubyт. Eta organ mort olanьn siz-zə ызыт znaçeңnoa. Med ызыт sija znaçeңnoьs şintəmməzlən; eta organьs nьlə unaən vezə şinneznьsə, kədna nьlən oz azzə.

Mi tədmalimə, kьz kerəm da kьz uzalə mijan vьvтыr. Tədmalikə mi çastə mortliş vьvтыr ortçətlimə zьvotnəjjez vьvтыrkət i azzim, sto nija unaən ətaməd vьlə vaçkişəнь. Eta vaçkişəmsь vistalə, **mortlən prirodaьs zьvotnəjşan.** No mort vьvтыryn eməş i seeəm osobennoşşez, kədna pantaşəнь toko mort organizmьn.

Mortliş vьvтыrsə zьvotnəjjez vьvтыrkьt ordçətikə mi vajitimə-ңi, sto mortьs ңe seeəm, sija mədkod, vetlətə **veşkьta vetlətəmən** (veşkьt pokodkaən). Sьşan, sto mort vetlətə kьk kok jььn, kiez verməнь uzavнь, nija svobodnəjəş. **Uz — to kьeəm medьзыt ңeətkodьs mort kolasьn da zьvotnəjjez kolasьn.**

Mort kerə i vizə aslas ызьn vьd orudia. Siz ətik zьvotnəj oz vermь kernь. Zьvotnəjjez toko əktəнь, mьj nьlə gotovəjən şetas priroda. A mortьs aslas orudiaezən seeəm produktəz kerə, kədna prirodaьn gotovəjən avuəş. Mort şo una-zьk tədmalə priodasə da pukşə sь vьlə kəzainən.

No mortьs oz kəzajstvujt priroda vььn siz, kьz zavojevaţel kəzajstvujtə as uvtə verməm strana vььn. Zavojevaţel oz ыddiş sija strana zakonnezkət. A mort tədmalə prirodaliş zakonnez i nişə tədmaləm vəryn vermə vəliş kəzajstvujtnь priroda vььn. Nauka sişən i ьzdətə mijanliş vlassə priroda vььn, sto şetə mortlə priroda zakonnez tədəm.

Jur vem mortlən razvitəj i mortlən vezərtəmsь zev ызыт, **uz mortlən — soznaţelnəj uz.** Mort uzalə plan şərti. Mьj-kə

pondatas sija uzavņь, vištalam, kerku kernь, sija medoz dumajtə aslas jurьn eta kerkuliš plan i sьvərsən eta plan šerti kerə. Secəm soznačelnəj uz zьvotnəjjezlən avu. Nija uzaləņь, kьz suəņь, — inštinktən.

Sizkə, uz — vot mьjən mort nətkođ zьvotnəjjezkət. I uzьs — avu uməl dəlō, kьz eta jliš veletə religia, a mortlə me-dkolan dəlō, medvь mort vermis ovņь; ustəg mort ovņь oz vermь. Mi ozlən pondam tədņь, sto toko uzšən mortьs ver-mis lonь mortəz.

KЬŠAŅ LOIS MORT.

Kьšən tu vьļn lois mort? — eta jušən vьlə vazьn-ņi jəzьs-kossəmaš otvetsə.

Вьд očirlən una eməš legendaez sь jliš, kьšən loəm tu vьļn mort, no вьдəs ena le-gendaez, koņeso, dumajtəmaš veš. Вьд religiaez siz-zə pon-dьlisə eta jušən vьlə šetņь otvet. Religiaez velətəņь: mortсə-pə kerəma jen. Siz du-majtəņь nija, kədna jenlə ve-rujtəņь.

Kərkə vazьn i učonəjjez siz-zə dumajtəmaš, sto mor-təs kerəm jen. Sek naukaьs vəli religia ličkət uvтьn, i vičkuez da poppez zev šəkьta nakazьvajtisə niјə učonəjje-zsə, kədna poppez velətəmlə vajitisə paņьt.

Una čulalis kad, vəliš pri-roda tədan nauka vьdsən

orətčis religia verdiš. Medvь priroda tədmalan naukasə mezdətnь religia verdšən — eta ponda una uzalis anglijskəj učonəj Čarlz Darvin (81 ris). Darvin jəzlə šetis dokazačelstvo, sto mo-

81 ris. Čarlz Darvin (1809—1882 vo)

rtbь ne jenan keram, a oškališ-oškələ, zev vazša kaddežšan sog-
məm zьvotnəjježšan.

Darvin aslas velətəmən šəkьta sətis religia kuza, i poppez
zev sija velətəmkət pešsisə. I mijan kadə religia ozzamoz-zə
šo esə peššə Darwin velətəmkət, a religialə otsalə burzuazia:
Darvinlən velətəmbь vьdəs religiasə razə.

Мьj jьliš vaitəнь çарkišana organnez mort vьvтыгьн.

Mort vьvтыгьн eməš kьz nija nimtəнь, çарkišana organnez.
Vištalam, vьd mortlən vьvтыгьs vevtətam gənokkezən (kinlən

Ris 82. Gəna mort — Adrian
Jevtixijev.

eəkzyk, kinlən soçzyk). A kьeəm
znaçeņno nьlən mort vьvтыгь vььn?

Jəv šojiš zьvotnəjjezlən gənbь
vьvтыгь vьlanьs nь ponda zev ko-
lan. Sija nija kəzьt sogja dorjə.
Ena gənokkez i eməš **kołtçəm
organ**, kəda kərkə zev eək vəvləm
mort predok vьvтыгь vььn (mort
predok vььn, kəda vəli zьvotnəj).

Soçьnika i əni çuzəнь mort-
tez, kədnьlən vьvтыгьs omən vevt-
təm suk gəən. Kьnьm pərišmənzьk
seeəm mort — gənbьs loə kuzьk.

(82 ris). Siz mortlən mukəd kadas levəнь priznakkez, kədna
rodņitisə sija zьvotnəjkət.

Seeəm zə çарkišan organən rozə sunь šursa pomsə, vəz
jukətsə. Bəza zьvotnəjjezlən eta jukətsь zev una šurgieziš.
A mortlən nija toko 4—5. Eta, abu vьdməm mort vьvтыгь
pьeкьн vəzьs, — ostatok kərkəša vəzlən, kəda vəli mort zьv-
otnəj predokkezlən.

Sogmьvləнь i vəza morttez (83 ris). Çastəzьk sija ovlə
koskatəm, ңevьt. No ovləнь i seeəm vəzzez (ne zev soça),
kьtən eməš koskaez, kьz zьvotnəjjezlən. Ena priznakkez siz-
zə vaitəнь, sto mortlən predokkez kərkə vəvləmaš zьvotnəjjez.

Eməş una i mədik priznakkez mort vıvtırbn, kədna şərtı
pozə vıštavnı, sto mortlən rodıbs munə zıvotnəj predokkez-
şan.

Мьj jılış mijanlə baitə mortıslən vaçki- şəms mortkod ovezzanaez vılə.

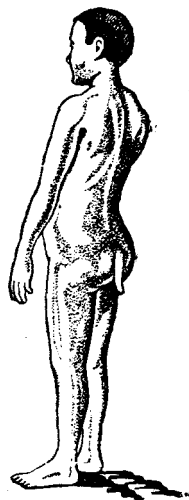
Ozzyk mi vıštalımə-ni, mıjən mort vıvtırb ətkod vıssəj
zıvotnəjjez vıvtırbkət. No nıja zıvotnəjjez kolasış meduna
mortlən vaçkışanı mortkod ovezzanaezkət. Ne
veş nıjə ovezzanaezsə nımtənı **mortkod ovez-
zanaezən.**

Mortkod ovezzanaez olənı sonıt strana vər-
reznı, puez vılət vetlätənı (gıjjaşəmən, roçən
vıštavnı lazajtənı), no mukəd pırsas lezçıvlənı
mu vılə i vetlätlənı mortmoz. No vetlätənı
nıja uməla aslanı kuz oziş kiez vılə, kız ved-
dez vılə nırbıssəmən lıbo əvtənı kieznanı ru
vılət.

Mortkod avezzanaezlən jurıbs zev jona vaç-
kışə mort jur vılə. Annez nılən ne siz ozlan
vızətənı, kız mukəd zıvotnəjjezlən. Vıvtırbı
nılən venıttəm ək gənən, no çuzəm vılanı, doloñ-
neznı da kok pıdəssezın kız i mortlən, gənı
abu, nıja kusəş. Çun, rommezanı nılən
mortlən gızzez. Mortkod ovezzanaezlən siz-zə
kızı mortlən, vevdərın abu vız.

Eşə əddənzyk ətaməd vılə vaçkışə gırkış
organezlən kerəmı. Skelet mortlən i mortkod
ovezzanalən una ətaməd vılə vaçkışə. Mortkod
ovezzanalən nıja-zə mıbscaez, kız i mortlən.
Bıdəs gırkış organez mortkod ovezanalən nıja-zə,
kız i mortlən i znəçennoıbs nılən sıja-zə, i jur
vemıbs nılən. vaçkışə mort jur vem vılə, no toko
ıçətzyk, a venıtəsıbs je-
cazyk bıdnoz kaıttışam.

Sızkə mi azzam: mort kolasıbn da mortkod
ovezzanaez kolasıbn una ətaməd vılə vaçkışanı.
Bıdəs zıvotnəjjez ko-

83 ris. Bəza
zonkaok.

Iasiş mortkođ ovezzanaez medəddən vaçkişəñ mort vьlə. Eta mijanlə baitə: **mortkolasьn da mortkođ ovezzanaez kolasьn em rodstvo.**

No pozə-ja eta şərti viştavnь: mort-pə sogməт əñña oliş ovezzanaiş? Oz poz. Nauka seeəm vьvod oz ker.

Kinnez-nə mortьslən vəlisə predokkes?

Mu plassez garjikə uçonəjjez çastə azzaləñь lьez, kədna vələmaş kərkə oliş zьvotnəjjezlən. Кьнм рьднзьк mu plas, sьнм sija vazьк, sьнм i zьvotnəjьs, kədnalən lьez, ov-ləma vazьнзьк.

Муьн garjişikə uçonəjjez siz-zə azzəñь i vazşa oliş ovezzanaezliş i vazşa oliş mortliş lьezsə. Uçonəjjez əni tədəñь: vazşa oliş avezzanaezlən lьez pantaşlənь рьднзьк, mədnəz viştavnь, vazьк mu plassezas, vazşa mort lьez. Siz-kə pozə vezərtñь: ovezzanaez mortşa vazşazьк olişşez.

Ətrьrşa siz garjişikə Java ostrov vьln uçonəjjez azzisə lьez, kədna vələmaş olişlən, kədə nija nimtəmaş **ovezzana-mortən.** Eta olişьn ətlə loəmaş i mortlən priznakkez i ovezzanalən. Azzaləм lьez şərti pozə vezərtñь, kьeəm olişьs vələma. Lьez şərti pozə dumajtñь, kьeəm sija vələm.

Мьгəгьs ovezzana-mortlən vələm mortьzda-zə. Кьк гьzim lьez şərti tujə viştavnь, sto sija vetlətləm nə ңol, a kьк kok jьln-ñi. Vetlətləm kəş sija esə sek nə əddən vura, nə əñña mortmoz, no əñña avezzanaşa vurькa. Çerep şərti pozə azzьñь, sto jur vem ovezzana-mortlən vələm ьzьtzьк ovezzanaləñşa, no şotaki esə unaən uçətzьк mortlənşa.

Зеньта-kə viştavnь, loə—sija i nə ovezzana i nə mort, a ovezzana-mort, kьтən ətlaaşəmaş i mortlən i ovezzanalən priznakkez. Ovezzana-mort vələm, kьz vuzan vazşa ovezzanaşan vazşa mortəz.

Medvərja goddezə Kitajьn azzəmaş lьez seeəm vazşa olişliş, kədə vaçkişə ovezzana-mort lьez vьlə, no nьñn mort çuzəməs əddənzьк-ñi tətçə.

Вьд mestaьn una sizə azzaləmaş lьez vazşa (**pervo-вьтнəj**) **morttezliş.**

Ena l̥ez šarti ušonəjjez tədənb̆, k̆eəm vələm vazša mort. S̆lən ešə unaəš vələmaš ovezzana priznakkez. Aslan̆s avjəmən nija vələmaš v̆l̆n̆z̆k̆əš ovezzana mortša, no, ko- nesno, unaən ul̆n̆z̆k̆əš ən̆əša mortša.

Jurvem čerep̆s vazša mortlən vələm ыз̆tz̆k̆ ovezzana- mortlən, čerep̆ša. Sizkə, vem̆s s̆lən v̆li razvitəjz̆k̆ ovez- zana-mortlənša.

Vazsa mort vetlätl̆m vešk̆ta. Sija kuzəm vetlät̆n̆ bur- z̆ka ovezzana-mortša, no šo-zə ne seəem vura, k̆z̆ ən̆əša mort. Sija vetlät̆vl̆m ñevna kəštisəmən, kokkes s̆lən pizəssezas p̆r vələmaš ñevna kəštisəmašmoz. Kiez s̆lən vələmaš svobodn̆jəs, i sija izzeziš kuzləma kern̆ əti-mədi orud̆iaez.

Siz muiš garjəm ostatokkezšə tədmaləmən vazša ovezzana- ezliš i vazša mortliš, nauka kerəm v̆vod: mort sogməm vazša ovezzanaezšan, kədna vaz̆n-ñi avuəš. Ena vaz̆n oliš ovezzanaez ən̆a mortlən da ən̆a ovezzanaezlən vələmaš predokkez.

К̆z̆ uzaləmb̆s (uz̆s) pərtəm mortə kərkəša, vaz kadša ovezzanaezəs.

Una šo šurs vo-ñi čulalis, k̆z̆ son̆t tropičeskəj vərre- z̆n̆, k̆tən əni Inđejskəj okean, ovləmaš zev avjišəš mortkod̆ ovezzanaez. Ena vazša ovezzanaez ovlisə puez v̆l̆n̆. Nija častə letč̆slisə mu v̆lə da vetlätlisə kokkez v̆l̆n̆, a kiez- nan̆s munikə kvatajtisə v̆d̆ predmet as gəgərn̆. Voeziš vuezə etaz kokkez j̆l̆n̆ vetlätəmb̆s pəris̆ n̆lən priv̆čkaə, a d̆r̆ m̆j̆iš lois̆ v̆d̆-p̆r̆ša vetlätəm. Siz zagv̆v̆, zev una vuezə čualəmən, mort v̆l̆lis̆ vetlät̆n̆ **vešk̆t pokodkaən**. Oziš kokkez (kiez) n̆lən loisə svobodn̆jəs, n̆lə azzišis̆ asl̆n̆s̆ uz—kutavn̆, l̆bo viz̆n̆ v̆d̆ orud̆ia—izzez da pal- kaez, kədne nija azzalisə prirodăn̆ i kədniən sedt̆lisə asl̆n̆s̆ šojan, uškətč̆vlisə l̆bo sajlasišə vraggezšan i s. oz. Siz kərkəša oziš kokkes vetlätan organneziš pərisə zagv̆v̆ mort kiezə.

Veškýt roxodkaşanas vazşa mortlæn i vьvтыгьs pondæm vezşьнь. Ti natte edæ vunætæ, кьææm osovенноşsez şursa keræмын, çereryн da kikokьн emæş veškýt roxodkaşan. Bьdæs ena osovенноşsez ækşisæ una şurs vöezæn. Siz zagvьv mædkođşalis i mædkođşalis mijan predokkezlæn vьvтыгь keræмыs, sija şo matæзык i matæзык loktis mort vьvтыгьæ.

Zev ьзыт znaçenno mijan predokkezæs mortæ pæгæмын — **uzalæm**. Ozьк-kæ sija polzujtçis seeæm orudïæezæn, kædæ gotovæjæn prirodaьн azzavlis, to æni nija aşньs pondisæ kernь orudïæezsæ. Uzalæмыs pondætçæ orudïæez keræmşan. Pervo ньлæn vælisæ orudïæez iziş da palkaiş, no sьvæгьн nija loisæ unapæləsaæş (sloznæjæş). Uzalæmşanas vazşa mortlæn i vьvтыгьs pondis vezşьнь i avьньн mijan predok pondis şo unazьк.

Uzalikæ i **sæstæm şorņi** mortlæn zagvьv pondis sogмынь uz dьrņi kæt kær ætamædlæ kolæ мыjkæ viştavнь. Uzşan pondis i **dumajtæm** sogмынь. Seeæm vlijañnoьs şetis i jurvem bьdmæm, zoramæm vьlæ. Şo matæзык vajætis vazşa predokkezньmæs mort dьnæ. Bьdmis jur vem, bьdmis avjæm, bьdmis torja şorņitæm, şo æddænзык i æddænзык bьdmis da miçamis **mort vezær (soznañno)**.

Siz una şo şurs vo çulalæmæn uzşan munis ozlañ vazşa ovezzanaezæs mortæ pærmæm, i uz vьльн sogmis medozza oçirlæn ovsestvo.

Mi zenьtika tædmalimæ, кьз nauka velætæ mort sogmæn jьliş; sija uiştalæ mijanlæ, sto toko uz pyгjæt, uz vьльн mort lois mortæn. Nauka pæratæ religialiş velætæm, kæda baitæ, sto mortæs keræm jen; nauka çapkæ, çepæstæ aslas dokazaçelstvoezæn jen jьliş bьd başņiez.

ASKƏTTƏS UZ PONDA.

I. Bədmassezlən olan.

A. „Кьз ми вьлэт паşkaləнь бədmassez“ tema şərti.

1. Azzə vavapel sar, kədalən pustəm jurokьs avu-na runas pəltəm, da ləddə, kьnym setən torja plod — kəzьsokkes. Kьnym bədməs sogmisə-vь nьiş, ətik-kə nь kolasiş ez-vь kuv da bədkəzьsokiş sogmis seeəm-zə vavapel zoriz? Ləddə, kьnym kəzьsok loan voə vermasə ena bədəs kəzьsokkes şetnь? Viştalam slz, stonija bədənньs i ozlañ oz kulə — ləddə, unaja nija bədənньs pija-lasə esə vo bərti, kьk vo bərti.

2. Əktə da vizətə ploddez da kəzьssez klonliş, lipaliş, jaş-enliş, kьzliş, vavapelliş, çertopoloxliş. Sizzə əktə voəm (no eə avu pustəm) guļuez kəzliş da pozumliş. Əktə kollekcia eta tema şərti: „Кьз кəzьs omən paşkalə tən vьlət“.

3. Əktə da vizətə lakaşan ploddez porşkokliş, şirvezliş-çeredaliş i mukəd. Əktəm ploddesə teçə sorttez şərti torjən korov-kəzə; əktə kollekcia: „Кьз зьvotnəjjez otsaləнь ətmədərə kəzьssesə paşkaləнь“.

4. Əktə da vizətə ploddez, kədnalən jurokkes kəsəş, potla-şanaəş — mak jurokkez, kolokolçikliş ploddez, bobı rodiş bədmassez i s. ozl. Kerə kollekcia.

B. „Mьļa mijan bədmassez ne bədləьn ətkodəş“ tema şərti.

1. Əktə da koştə vavapel zorizzez, kədna bьmisə ne ətik uslovjoezьn: a) vavapel, kəda bədməm kəsinьn mi vььn kujlan korreza, b) vavapel, kəda bədməm vuzərə da vaainьn, paşkьt korreza. Bədmassesə garjə vuzzezən da koştə. Medbur koştəm bədmassesə (obrazecsesə) lakə gumaga lis vьlə, gizə kolan kьvvez nь uvta da əsətə velətçan zьrjьn ştena vьlə.

2. Lovja ugolok ponda voştə jeza-məd kurьt oçitok. Torja bədmassesə puktə əşьn vьlə mutəg da şleditə, dьr-ja nija lov-jən olasə.

V. Arşa askəttas uz „Kulturnəj vьdmassez“ tema şərti.

1. Arnas karç zimlikə bura vizətə da peslə vьd kapusta sort da mukəd karç vьdmassesə.

2. Vьd kulturnəj vьdmasseziş — zlakkeziş kerə kollekcia.

3. Sovhozzeьn livo kolhozzeьn kossə da voştə obrazecsez vil kulturnəj vьdmassezliş eta rajonьn.

II. Zьvotnəjjezlən oləm.

A. „Çeriez“ da „Şursatəm zьvotnəjjez, kədna oləny vaьn“ — tema şərti.

1. Lovja ugolok ponda vajə uçətik çeriokkez — tьrvьvez, peskannez, saklejjez, jezzez i muk. Ləşətə ny ponda akvarium livo şteklənnəj banka. Akvarium pьdəsas teçə ju pesək (bura gьvjaləm) pesəkə saditə kьeəmkə vaьn oliş vьdmas (zeļonəj vьdmassez jugьtinьn şetəny assinьn kislород, kəda kolə çeriezlə). Verdə çeriesə „motьlən“ (gərd vaa liçinkaezən), gaggezən, posni raçokkezən (dafnəzən da ciklopprezən), çoçkom naç krəskiezən (unaən ne çapkavьn, medvь koləm krəskies ez səmmə).

2. Ənməşəm çeriliş azə — şinnez, əm, nьrvьssez, an vevtassez da annez, parnəj bordtьvvez (moros da kьnəm bordtьvvez) da neparnəjjez (vəz bordtьv, şpina, vəzuvt). Risujtə çeri vьd bordtьvvezən da gizə nьliş nımtassesə. Pondьlə vəzsə veşkьt da sulga vьlə ətmədərə kəstavьn, a səvəryьn vьlə da ulə — kədalanə vəzьs koknıtzьka da əddənzьk kəstişə? Mьjən eta çerivslə bur?

3. Vizətə, kьz akvariumьn ujalə çeri. Kьeəm bordtьvvez slən muətəny medьzьt uz? Sьnə-ja çerivs aslas parnəj bordtьvvezən perьta ujikə? Kьeəm bordtьvvezən vərətə çeri, kər sija ət mestьn sulalə?

4. Ortçətə ətamədkət saklej da jez. Kəda nija perьtzьka ujaləny, a kəda unazьk pьdəsas vizşəny? Kьeəm trəmaəş pьdəşьn oliş çeriez, kьeəm znaçənoa ny ponda gəmyş?

5. Saçokən prudiş kьjə va gagəs da va ludьkəs. Gozumnas setçiniş-zə kьjə va gagliş da strekozaliş liçinkaez. Pukşətə enə xisnikkesə nəzьt bankaezə; verdə naşekoməjjezən, gaggezən, posni çeripijannezən da darkajurrezən. Vizətə, kьz ena xisnikkes kvatajtəny da şojəny dovьçasə. Vizətə, kьz vagag da va ludьk voştəny ru zapas, kьz nija ujaləny vaьn, a səvəryьn kьjə nijə da ləzə pьzan vьlə — kьz nija setən ozlaç vessəny.

B. „Муьн да ваьн олишез“ да „Кьскашəмəн vetlətiшez“ temaez шəрти.

1. Boштə lovja ugolokьн vizнь lagusaez da zavaez, нь ponda təшəтə olan — terrarium. Kolə, medвь terrariumьн vəli кьəэмкə va doz, кьтəн lagusaez vermisə вь ujavнь (vasə vezlə da vizə səstəmə). Lagusaešə da zavaesə verdə našekoməjjezəн (guttezəн, torokannezəн, liçinkaezəн), gaggezəн. Vizəтə, кьз lagusaez da zavaez lolaləнь, кьз nija kvatajtəнь шəjan da ɳlaləнь sijə. Boштəнь-ja nija kuləм našekoməjjezəs?

2. Kutə prudiш lovja ugolok ponda tritonəs. Pukшəтə sijə akvariumə (bankəə): dorresə bankaliш pьəшəɳ mavtə gosəн libo viəн, medвь tritonnez ez vermə pьssəнь. Verdə „motьljezəн“, posni raçokkezəн, vugraшəн gaggezəн. Vizəтə, кьз tritonnez ujaləнь da кьз nija кьскашəнь pьdəsəttas — кьəэм organnez ньlə otsaləнь ujavнь, a кьəэм — кьскашəнь pьdəsət? Mьjiш mi kazalam, sto tritonnes lolaləнь tьezəн?

3. Boштə gozumnas lagusa pək, punktə bankəə da vizəтə, кьз pondasə sogmьнь darkajurrez.

4. Boштə lovja ugolok ponda zəzvь. Verdə našekoməjjezəн (torokannezəн, guttezəн), junь va шetlə. Vizəтə, кьз kotrašə zəzvь, кьз sijə aslas кьлəн malalə predmettesə, кьз шəjan kvatajtə, кьз juə.

V. „Kajjez“ tema шəрти.

1. Kutə, libo ɳəvə lovja ugolok ponda кьньмкə kaj — шutus шəjiшez (zon, urkaj, çiz) i našekoməj шəjiшezəs (šiniçka). Šetalə ньlə kolan шəjan: шutus шəjiшezəs verdə шutusəн da ɳəн krəskiezəн (aršəн zəptə нь ponda porškok kəzьssez, кьз kəzьssez i mukəd); našekoməj шəjiшezəs verdə ɳəvьt verdassezəн — zirьt vaьн pəzəм „kəzьvkar kolttəzəн“ (kəzьvkar kukolkaezəн), maštəм sukarrezəн sorlalə-da, koštəм (da pəzəм) buzina jagəddezəн. Šiniçaezəs verdə jaj da gos torokkezəн, liçinkaezəн, gaggezəн. Ortçətə ɳьresə шutus шəjis kajjezliш da našekoməj шəjiшezliш. Ortçətə — kədna nija vojokzьkəš — шutus шəjiшez ali našekoməj шəjiшez, кьəэм зпəçəнno nija olanьн vojoka da ɳə vojoka oləмьš?

2. Vovlə gortkaj vəditan, sovxozə, tədmalə inkubatorьн kolttə pəzəм, кьз verdəнь da vьdtəнь setçin tiпpezəs.

3. Gozumnas vizəтə, кьз tiпpez vьdməнь — кьз vьdməнь ньləн vordьvvez, кьз vьdməнь petusokkezləн sporaez, кəр ponda tətçьнь kəda petusok, a kəda kurəg, кəр vavukaьs tiпpesə çəpkalə.

G. „Jəla zıvotnəjjez“ — tema şərti.

1. Vovlə zıvotnovodçeskəj sovxozə da kolxozə. Tədsasə, kəz setçin podasə verdəny, kəz tom pələssə vıdtəny.

2. Vovlə krolik vəđitaninə, kətən vıd krolik pərodasə vəđitəny. Tədsasə, mıjən ətik poroda ɛətkod mədik porodakət, kəəm rəmaəs şinnez vıd porodalən.

3. Kərə skolaəny krolik vizanın. Ləşətə krolikkez şəryəny vəđitəny. Velalə, kernə torja verdassez vıdsa krolikkez ponda, mam pəvves ponda, kədna pijannesə verdəny, krolik pijannez ponda, kər niyə maməs dəniş torjətəsə (etnijə normaezsə əzzə da lıddətə krolikkez vəđitəny jəliş kəizkəzəny).

РЪЕКӘС.

Рытас

Лисбок

I. БЪДМАССЕЗЛӘН ОЛӘМ.

Къз паҫкаләнъ бѣдмассез	4
Къз тәв рознитә бѣдмассезлиҫ кәзъс	5
Къз бѣдмассезлиҫ кәзъс әтмәдәрә новјәтәнъ зъвотнәјјез	6
Къз бѣдмасыс аҫыс ҫаркалә кәзъсәә	8
Културнәј бѣдмассезсә кәзә морт	9
Мъла мијан бѣдмассез ңе бѣдлаън әткодәҫ	10
Ваварел	—
Вәһн бѣдман рuez	11
Кәсинън бѣдмиҫ бѣдмассез	14
Ваһн бѣдман бѣдмассез	17
Културнәј бѣдмассез	19
ҫутуҫа (һан) култураез	21
Карҫ култураез	23
Техниҫескәј култураез	25
Ви културнәј бѣдмассез	26
I. V. Мiҫурин иззез јлиҫ	27

II. ЗЪВОТНӘЈЈЕЗЛӘН ОЛӘМ.

ҫурсатәм зъвотнәјјез, кәдна оләнъ ваһн.

Несола ваһн олиҫ раҫоккез	31
Ваһн олиҫ наҫекомәјјез	32
Va gag	—
Va ludьk	33
Сагизън олиҫ зъвотнәјјез	—

ҫерiez.

Мијан несола ваһн олиҫсез (presnovodнәјјез) — тьрѣв да сука	36
ТЬРѢВ	—
Сука	38
Акулаез	—
Сагиз ва рѣдәсын олиҫ ҫерiez	39
Промьсловәј ҫерикьјәм	40
ҫеривәдитәм	41
ҫеривәдитан заводдез	—
Прудовәј кәзәјство	42

Ми вьльн да ваьн олишсез.

Ғагуса	43
Кьээм зьвотнэјјезэс ми суам ми вьльн да ваьн олишсезэн (земноводнэјјезэн)	45
Заваез	—
Тритонез	46
Кьскашәмән ветләтишсез	—
Зэзьвез	—
Змејјез—уз да гадука	47
Уз	—
Гадука	48
Соньт странаезиш кьскашәмән ветләтишсез (presмькајуссэјјез)	49
Змејјез	—
Крокодилез	50
Ҷерепахаз	—

Кажјез

Хиснэј кажјез	51
Орјов	52
Кажварьс	—
Шутуш әктиш кажјез	—
Зон	—
Уркај	53
Мортлә полза вайишсез—нашеккомэјјезэн верд- сис кажјез	—
Ҷикиш (lastocka)	—
Пистәг	54
Кьз кажјез ploditçәнь	—
Горт кажјез	55
Дудiez	—
Курәггез	57

Јәла зьвотнэјјез.

Соньт да кэзьт станаезиш дикэј зьвотнэјјез	60
Зьраffa	—
Слон	61
Лев	62
Тигра	63
ҶоҶком ос	64
Сариз зьвиррез	65
Түлөң	—
Киттез	66
Зьвотнэјјез, кәднә морт горт родаә пәртәм	68
Вервәд—рустьдәьн корав	70

Ojlaŋsa kær	72
Obezanaez	73
Martyskaez	74
Mortkod obezanaez	75

III. KЫЗ KERƏMA DA UZALƏ MORT VЫVTЫR.

Skelet.

Kыз ыез әтамәдкәт jitsәнь	82
Kыз керәм ы	83
Kыәм vessestvoezis керәмәш ыез	—
Tom da pәriş ыез	84
Şursa	85
Moros jәrtәt	87
Ki-kok ыез	—
Ыез, kәdna ki-kok jitәнь vыvtыrkәt	88
Çerep	89

Mысcaez da ылән уз.

Kыз zәndamәнь (uzalәнь) мысcaez	90
Mысcaezән уз	91
Mысәмлән da fizkulturalән znaçennо мысcaez вьdmikә	92

Şojan.

Mыjis mijan şojan	93
Kыз zeludokыn ruşә şojan	95
Şojaniş sogmә vыvtыr	98
Medьзыt praviloez şojikә	—

Lolalәм.

Kыt ыргә ruыs mijan тьәә	100
Kыз mi kыskam da lezam ruşә	101
Kыз тьезып ruыs vezсә lolalikә	102
Sәstәм ru ponda peşşәм	103
Kыз beregitçынь travitçan gazzeşan	104

Virvetlәм.

Vir	105
Kыз virыs mijan vыvtыргып vetlә	106
Kolә beregitнь şәlәм	108

KЫЗ MIJAN VЫVTЫRIS PЕTӘНЬ BЫD ҢEKOLAN DA VREDNƏJ VESSЕСТVOEZ, KƏDNA SЫЫN SOGMISƏ.

Poçkaez da ылән уз	109
Kuçik	110
Kыз dәzirajtнь kuçik	—

Nervaa şıştema.

Nervaezlən svojstvoez (assaez)	111
Şursa vem da sylən znaçenno	112
Jur vem da sylən znaçenno	113
Vezərtan organnez	115

Kbşaq lois mort.

Mbj jylış vaitəny çarkişana organnez mort vıvtıgı	120
Mbj jylış mijanlə vaitə mortıslən vaçkişəmys mortkod ıvez- zanaez vylə	121
Kınnez-nə mortıslən vəlissə predokkes?	122
Kbz ızaləmys (ızbs) pərtəm mortə kərkəşa, vaz kadşa ıvez- zanaezəs	123

Sodtət.

Askəttas ız ponda	125
-----------------------------	-----

Дэпъ 65 ш., переплот 30 ш.
Цена коп., переплет коп.

У. 14. н.

В. А. ТЕТЮРЕВ

ЕСТЕСТВОЗНАНИЕ

Учебник

для начальной школы

ЧАСТЬ ВТОРАЯ

IV год обучения

Перевод Ф. Зубова

На коми-пермяцком языке

ГОСУДАРСТВЕННОЕ УЧЕБНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
Москва, Кузнецкий мост, 16.